

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛТЕТИ ҲУҚУҚШИНОСӢ
ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

ҲАӢТИ ҲУҚУҚӢ

ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ

Январ – март 2022, № 1 (37)

Январь – март 2022, № 1 (37)

Маҷаллаи илмӣ – иттилоотии «Ҳаёти ҳуқуқӣ» («Правовая жизнь») соли 2013 таъсис додашуда, дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (шаҳодатномаи № 163/МЧ – 97 аз 25 – уми октябри соли 2020) ва Маркази байналмилалӣ ISSN (ISSN 2307 – 5198) ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла ба Шохиси илмии тақризшавандаи Россия аъзо буда, ба Феҳристи маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Вазорати илм ва таҳсилоти олии Россия ва ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Научно – информационный журнал «Правовая жизнь» (Ҳаёти ҳуқуқӣ) создан в 2013 г. и перерегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан (свидетельство № 163/МЧ – 97 от 25.10.2020г.) и Международным центром ISSN (ISSN 2307 – 5198).

Журнал аккредитован в Российском индексе научного цитирования, включен в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей ате – стационарной комиссии при Министерстве науки и высшего образования РФ и Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Муассис: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ
Учредитель: Таджикский национальный университет, юридический факультет

Сармуҳаррир: Ш. К. Гаюров — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Главный редактор: Ш. К. Гаюров — доктор юридических наук, профессор

Ҳайати таҳририя:

Тоҳиров Ф.Т. — академики АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Маҳмудзода М.А. — академики АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Насриддинзода Э.С. — узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Раҳмон Д.С. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Диноршоҳ А.М. — котиби масъул, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Малко А.В. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (Россия)
Муртазозода Ҷ.С. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Шарофзода Р.Ш. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Сафарзода Б.А. — муовини сармуҳаррир, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Шарипов Т.Ш. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Золотухин А.В. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Рачабзода М.Н. — номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Редакционная коллегия:

Таҳиров Ф.Т. — академик НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Маҳмудзода М.А. — академик НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Насриддинзода Э.С. — член-корреспондент НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Раҳмон Д.С. — доктор юридических наук, профессор
Диноршоҳ А.М. — ответственный секретарь, доктор юридических наук, профессор
Малько А.В. — доктор юридических наук, профессор (Россия)
Муртазозода Дж.С. — доктор юридических наук, профессор
Шарофзода Р.Ш. — доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Б.А. — зам. главного редактора, доктор юридических наук, профессор
Шарипов Т.Ш. — доктор юридических наук, профессор
Золотухин А.В. — доктор юридических наук, доцент
Раджабзода М.Н. — кандидат юридических наук, доцент

Шохиси обунавии маҷалла: **77735**
Подписной индекс журнала: **77735**

Маҷалла дар се моҳ як маротиба бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ чоп мегардад
Журнал выходит один раз в три месяца на русском и таджикском языках

Нишонии маҷалла: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17
Адрес редакции: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17
Телефон ва дигар воситаҳои алоқа: (+992 37) 2 21 77 11, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj
Телефоны и иные средства связи: (+992 37) 2 21 77 11, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj

©Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2022 © Ҳайати муаллифон, 2022
©Таджикский национальный университет, 2022 © Коллектив авторов, 2022

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

**И. НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ; ТАЪРИХИ
ТАЪЛИМОТ ОИД БА ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ (ИХТИСОС: 12. 00. 01)**

**I. ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ
УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 01)**

Холиқзода А.Ғ., Шосайдзода Ш.Ш., Искандаров Ш.Ф. Саҳми Пешвои
миллат дар худшиносӣ ва таҳкими ваҳдати миллӣ.....6

Азиззода У.А., Шодизода Н. М. Принципҳои умумӣ-ҳуқуқии ҷазои
ҷиноятӣ ҳамчун намуни ҷавобгарии ҳуқуқӣ.....22

Куканов А.З. Нуқтаҳои назар оид ба шаклҳои идоракунии
давлат.....34

Чамшадзода К. Ҷ. Қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии ворид намудани
тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии
зерқонунӣ.....41

Насков Д. С. Формирования правосознания как фактор противодей-
ствия экстремизму.....51

**II. ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ, МУРОФИАИ СУДИИ
КОНСТИТУТСИОНӢ, ҲУҚУҚИ МУНИСИПАЛӢ (ИХТИСОС: 12. 00. 02)
II. КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО, КОНСТИТУЦИОННЫЙ СУДЕБ-
НЫЙ ПРОЦЕСС, МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ:
12. 00. 02)**

Имомов А. Сарчашмаҳои илмии конститутсияҳои Тоҷикистон.....59

Сулаймонзода М.С. Мақоми сардори давлат дар низоми мақомоти давла-
тии кишварҳои Осиёи Марказӣ.....75

**III. ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ;
ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ**

(ИХТИСОС: 12. 00. 03)

III. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 03)

Исмаилов Ш. М., Исмаилов С. Ш. Правовое регулирование аграрных реформ в Китае.....84

Султонова Т. И. Основные направления совершенствования правовых форм государственного регулирования предпринимательской деятельности.....98

Шонасридинов Н. Конфликт интересов и уровень доверительности в отношениях между участниками акционерного общества.....107

Сидиков Д.А. Правовые проблемы реализации защиты от недобросовестной конкуренции, как объект права интеллектуальной собственности в гражданском законодательстве Республики Таджикистан..... 114

Очилова Ф. А. К вопросу о некоторых форм злоупотреблении правом в акционерных обществах: гражданско-правовой анализ.....120

Тагаева С.Н., Холмахмадзода С. Проблемы реализации прав и законных интересов ребенка на семейное воспитание путем применения иных форм устройства детей.....127

Раҳимзода Ф. М. Баъзе муаммоҳои амалисозии манфиати оилавӣ дар моликияти якҷояи ҳамсарон.....136

**IV. ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ, МУРОФИАИ МАЪМУРӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 14)**

IV. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО, АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ПРОЦЕСС (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 14)

Рустамзода Ҷ. Ю. Муаммоҳои муайян кардани намудҳо ва усулҳои назорати буҷети давлатӣ: танзими молиявӣ – ҳуқуқӣ149

Умедов К.М. Проблемы формирования законодательства в сфере безопасности личности, общества и государства: на примере Республики Таджикистан.....160

**V. ҚОИДАҶО БАРОИ МУАЛЛИФОН
V. ПРАВИЛА ДЛҶ АВТОРОВ**

**I. НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ;
ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ОИД БА ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ
(ИХТИСОС: 12. 00. 01)**

**I. ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ
УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 01)**

Холикзода А.Ғ.,*
Шосаидзода Ш.Ш.,*
Искандаров Ш.Ф.*

**САҲМИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ХУДШИНОСӢ ВА
ТАҲКИМИ ВАҲДАТИ МИЛЛӢ**

Калидвожаҳо: Президент, Пешвои миллат, давлати миллӣ, истиклолияти давлатӣ, ҳуқуқ, демократия, мафкураи ҳуқуқӣ, мафкураи миллӣ, худшиносӣ, ваҳдати миллӣ, ягонагӣ, ифротгароӣ, терроризм, реҷаи сиёсӣ.

Ключевые слова: Президент, Лидер наций, национальная государственная независимость, права, демократия, правосознание, национальная сознания, самопознание, национальная единства, единства, экстремизм, терроризм, политический режим.

Keywords: President, Leader of nations, nation state, state independence, rights, democracy, legal awareness, national consciousness, self-knowledge, national unity, unity, extremism, terrorism, political regime.

Ҳадафи мақола. Ҳадаф аз навиштани мақола мазкур андеша намудан атрофи омили меҳварии ҳастии маънавӣ ва рӯҳии миллати сиёсӣ ва соҳибдавлат, дарёфти заминаҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодии рушди кишвар, бозёфт ва дарки ғояи муттаҳидкунандаи халқи мо дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархурди манфиатҳост, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат дар ҳар баромади хеш назди аҳли зиёи кишвар ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ бо масъулияти том, падарона масъалагузорӣ менамоянд.

Дар воҳуриҳои ҳарсолаи худ бо аҳли зиё ва дигар масъулини соҳаҳо ба сони таҷрибаи тамаддунофарӣ Пешдодиён, Пешвои муаззам

*Директори Маркази исломшиносии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶТ), доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

* Ёрдамчи директори Маркази исломшиносии назди Президенти ҶТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ.

* Муаллими калони кафедраи ҳуқуқи инсон ва ҳуқуқшиносии муқоисавии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ.

миллат бо кишрҳои мухталифи ҷомеа суҳбат орошта, оид ба вазъ, дурнамо ва роҳҳои рафъи мушкилиҳои соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ назарҳо, андешаҳо ва стратегияҳо баён менамоянд. Дар ин радиф бо далелу нишондодҳои қавӣ, пайваста афкори кишри зиёии мамлакатро ба масъалаҳои марказии ташаккули миллати сиёсӣ ҷалб менамоянд, вазифаҳои рӯзмарра ва марказии ташкили низоми идора, ташаккули давлати муосири миллии рушдкардари назди насли имрӯз ва фардои кишвар бо масъулият масъалагузори менамоянд.¹

Бо ин қарина аз хатарҳо ва таҳдидҳои аз раванди ҷаҳонишавӣ ва ё дигар иллатҳои бемориҳои иҷтимоӣ ба вазъи мамлақати мо таҳдидкунандаи кишри пешоҳанги ҷомеаро огоҳ менамоянд: «Бояд гуфт, ки хурофот, ифротгарой ва радикализи динӣ яке аз хатарҳои ба ояндаи босуботи мардуми мо таҳдидкунанда мебошад. Аксари мардуми мо ба зиндагӣ ва воқеият аз нуқтаи назари мантиқ, илм ва ҷаҳонбинии илмӣ баҳо намедиханд. Ба назари мо, як сабаби пеш нарафтани тафаккури мардум ҳамин омил мебошад».² Пешвоёмон моро падарона ба зиракию хушёрӣ сиёсӣ даъват менамоянд, ба гиромидошти арзишҳои миллии хидоят месозанд, арҷгузори ва қадриносии ба ваҳдат, амният ва устувории давлати озоду соҳибхитиёрамон таълим медиҳанд.

Чаро? Чунки миллати мо дар масири таърихи тӯлонӣ бо омилҳои адами ҳамин сифатҳо ба балоҳои азим гирифта шудааст. Роҳбар дигар намехоҳад, ки миллат ва халқаш ба чунин камбудии рӯзгор берун аз мафкураи устод Рӯдакӣ «ҳарки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор, ҳеҷ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор» мубтало гардад. Маҳз ба ҳамин хотир даъват мекунад, ки «мо бояд ба тақдир халқу давлат, гузаштаву имрӯза ва ояндаи пурифтиҳори Тоҷикистони маҳбуб бетараф набоем. Бетарафӣ худ нишонаи марг аст».³ Зеро аз нишонаҳои муҳими миллати соҳибдавлат дар замони муосир маҳз васлияти гузаштаву имрӯза ва имрӯзаю оянда аст. Миллат наметавонад дар паҳноӣ як насл қомат афрозад, паҳноӣ ташаккули он фарохтар аз як насл аст. Миллат чун заминаи ҳастии давлат ва соҳибхитиёрии он аст, пас умри давлат низ ба умри миллати сиёсӣ тавҷиб аст.⁴ Миллате, ки ба ҳастии сиёсии худ бетараф аст, роҳи начот надорад, зеро ӯ ба ҳастии хеш, ба тақдир ояндааш аҳамият намедиҳад, ингуна миллат ояндаи ороми худро дида наметавонад. Ин

¹ Харари Ю.Н. Homo Deus: краткая история будущего / Пер. с англ. А. Андреева. – М.: «Синдбад», 2019. – С. 55-77.

² Суҳанронии Президенти ҶТ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯри бо олимони кишвар аз 18 – уми март соли 2020, ш. Душанбе.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Муфассал ниг.: Холиқзода А.Ф. Пешво ва оини давлатсозӣ: монография. – Душанбе: «Дониш», 2021. – 440 с.

иллат аз беаҳамиятӣ ба таърихи хеш маншаъ мегирад ва баъдан ба рӯзгори муосираш асар мегузорад.

Рафторҳои шахсӣ дар шохроҳи давлатсозӣ. Умуман дар масъалаи ҳифзи ваҳдат ва адолати иҷтимоӣ зиёд аз масъалаҳои ҳассос аст, ки онҳо дар равиши муносибати нодурусти шахрвандон бо ҳукуку озодиҳо ва вазифаҳои инсонӣ имонии онҳо дар иддае аз кишварҳои рӯ ба рушд, бо беадолатии хоса аз мадди назар дур мегарданд. Ба назар чунин мерасад, ки гӯё чунин рафтор намудани шахрвандон дар ҳолати кадом як муназзамии хосаи чандирии манфиатноки безарари онҳо дар қиболи ҳодисаҳо ба манфиати қор аст, аммо дар асл ин ҳолати рафтори бетарафии ахлоқӣ ва ҳукуқии эшон дар муносибатҳои иҷтимоӣ аслан беадолатӣ ва рафтори ношоистаи ахлоқӣ бар ваҳдати иҷтимоӣ ва оромии ҷомеа дар маҷмӯъ аст. Ҳол он ки ваҳдати иҷтимоӣ ва амнияти ҷомеа ҷавҳар ва асли ибтидои саодати фардӣ ва ҷомеа аст. Рӯзгор, ҷараёни истеҳсолот ва кашиши манфиатҳо ҳамаро думболи худ барои қонеъи талаботи инфиродӣ иҷтимоӣ саргардон мекунад. Ҳамарӯза ҳар кас машғули қори муайяне аст: яке дору барои фарзанд, дигар барои дарди худ мечӯяд, сеюме маблағ барои хариди хона, чорумӣ дар фикри дарёфти кӯдакостон барои писар ва ё набера, панҷумӣ дар фикри супоридани имтиҳон, шашумӣ дар андешаи дохилшавӣ ба донишгоҳ, ҳафтумӣ дар фикри дарёфти қор, ҳаштумӣ дар андешаи баромадан ба нафақа, нуҳумӣ дар интизори садои такбир, даҳумӣ ба дидани фарзанди хизматчиаш, ёздаҳумӣ машғули қор дар қорхона, дувоздаҳумӣ ғарқи чидани пахта, сездҳумӣ интизори дарёфти чиптаи тайёра барои муҳочират...ва ғ.х. овора мебошанд. Албатта, ин ҳама рафторҳо амалҳои фардӣ аст, вале ин ҳама кӯшишҳо ва ҳаракатҳо дар кадом як нуктаи умумии таърихсозии муосир сурат мегиранд, гиреҳу кӯшоишҳои он дар кадом як нуктаҳои ба равандҳои таърихсозӣ мечаспанд, аммо ин ҳамоишу ҳамовозии фардияту кулҳо барои ҳуди субъектон ва мо низ то умқаш норавшан буд ва норавшан мемонад. Зеро мардум думболи масоили ҳалталаби худ иштироки худро дар рисолати бузурги таърихсозӣ аз мадди назар дур мегузорад. Ҳамин тавр, таърих аз васати миллионҳо ва миллиардҳо рафтору андешаҳои инсонӣ, қонеи талаботҳо ва ғ.х. бо ҳамоҳангии хоса ва ноаёни манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ сохта мешавад.

Ба назар чунин менамояд, ки қасе рафти қомили онро ба нақша гирифта ва пешгӯи қарда наметавонад ба ҷуз аз талаботҳои бесарҳади инсон. Маҳз талаботу манфиат аст, ки думболи дарёфти саодат қоро саргардони худ менамояд. Дар ин раванд ҳазорсолаҳо боз инсоният қоидаю қонуниятҳои умумиэтирофшуда қор қардааст ва оянда низ қорқард менамояд. Зеро диалектикаи зиндагӣ бо тағйирпазирии инсон ва манфиатҳояш инсонии худқову худшиносро дар ин лабараторияи ташаккулёбӣ ва худогоҳӣ аз як зинаи зиндагӣ ба зинаи дигар, аз як марҳалаи таърихӣ марҳилаи навбатӣ мегузаронад. Дар ин гузариш нақши асосиву марқазиро на талаботи бесарҳад, на манфиатҳои сарҳӯй

бо озодиҳои бемарз, балки бештар аз он ҳамон қонуну қавоиди коркардашуда, ҳамон арзишу неъматҳои ҳуқуқӣ, ки маҳаки рушди ороми ҷомеаро дар маҷмӯъ таъмин намуда, ҳаракати бонизоми иҷтимоиро аз як зина ба зинаи дигар мегузaronанд, ташкил медиҳанд. Дар давлатҳои шакли идораи ҷумҳуриявӣ бо речаи демократӣ давлат, мақомоти давлатӣ, ташкилоту корхонаҳо не, балки риояи дурусти поквичдононаи қонуну дастурҳои умумиэтирофшуда аз ҷониби ҳар шаҳрванд, дар маҷмӯъ рисолати вазнини таърихсозиро бар дӯш мегирад. Бале, дар маҷмӯъ дар раванди таърихсозӣ танҳо нухбагону саромадони сиёсати давлатӣ не, балки ҳама одамони дар дохили ин қонуну қоидаҳо рафторкунанда ба тарзи худ саҳмгузоранд.¹

Агар нафаре, ки дору барои фарзандаш ё худ меҳарад, қабл аз бемориаш агар эҳтиёт мекард, шояд бемор намешуд, хуб тасаввур мекунем, ки беморӣ бо ҳолати айни рӯх дод, пас агар ӯ бо заҳмати ҳалол ва аз роҳи қонунӣ доруро дарёб кунад, аз ҳанногон не, балки аз дорухона расман гирад, бо тамизи худ не, бо фармоиши духтур истифода барад пас ин гуна шахсон дар масири таърих нақши худро ба солимии миллат дар доираи таъмини яке аз ҳуқуқҳои марказии шаҳрванд дар ҷомеаи шаҳрвандӣ, яъне ҳуқуқ ба саломатӣ мегузоранд. Истифодаи дурусти ин меъёри конституционӣ на танҳо риояи поквичдононаи ҳаққи конституционист, балки поягузори шаҳрванди солим ва миллати солим аст ва охири дар навбати худ гарави музаффарияти давлат аст. Албатта, дуруст аст, ки давлат низ муваззаф аст, ки доруро аз роҳҳои дуруст тавассути дорухонаҳо дар асоси тавсияи духтурон бояд фурӯшашро роҳандозӣ намояд, ки он низ ҷанбаи дигари таъмини кафолати конституционии ҳуқуқ ба саломатӣ аст. Яъне назари умқӣ ба ҳамин як талаботи шахсӣ моро то ба зинаи васлият ба риояи қонуният то таърихсозии миллат ногузир мекашад.

Касе, ки маблағ барои манзил ҷамъ менамояд, чун аз роҳҳои қонунӣ ва бо риояи қоидаҳои қорӣ рафтор кунад, вай ҳам худро ором, дар доираи қонун барои қор омода менамояду ҳам сатҳи риояи қонуниятро дар ҷомеа боло бардошта, равиши дарёфти саодатро аз роҳи ҳуқуқӣ таъмин месозад. Ин раванд нақши ӯ ва ӯ баринҳоро ҳамчун шахсони дар бунёди давлати ҳуқуқӣ саҳмгузошта муаррифӣ менамояд. Ҳамин тавр, сеюму чоруму панҷуму шашуми дигару дигарҳо, ки думболи таъмини талаботи худ саргардонанд, дастрасӣ аз роҳҳои ҳуқуқӣ ба ин талаботҳо онҳоро ба риояи қонунгузорӣ мойил карда, раванди татбиқи қонунҳо бо риояи адлу инсоф ва эҳтирому таҳаммулгароӣ, саҳми онҳоро дар бунёди ҷомеаи адолатнок ва давлати демократӣ зиёда мегардонад. Пас дар давлати демократию ҷомеаи

¹ Муфассал ниг.: Холиқов А.Ғ. Андешаи давлати милли. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2013. – 684 с.

шаҳрвандӣ,¹ ҳар шаҳрванде, ки думболи қонеи талаботи худ равон аст, дар сурати риояи низому тартиб ва қонуну қоидаҳои ҷоришудаи одилона, ӯ аллақай дар таърихсозии миллати худ саҳмгузор аст. Мумкин нест, ки ғӯем онҳо дар раванди давлатсозӣ ва таърихсозии миллат ширкат надоранд. Баръакс, таърих аз ҳамин амалҳои назарногири ҷузъию фардӣ дар маҷмӯъ сохта мешавад.

Масъулияти расмӣ ва шахсӣ дар шоҳроҳи давлатсозӣ. Вазифаи мансабдорону ниҳодҳои давлатӣ ташкили дурусти низоми ғаъолият ва мусоидат ба ҳамин рафторҳои ҳуқуқии шаҳрвандон аст. Намунаи равшани ин ҳамон падидаи интиҳобот аст, ки ҳар як овоз дар алоҳидагӣ бо замшавиаш тақдирӣ онро ҳал мекунад ва садои таърихӣ мебарорад. Мутаассифона, эҳсоси ҳамин масъулияти бузург бо иллатҳои мухталиф на ҳамеша аз ҷониби шаҳрвандон дар ҷараёни қонеи талаботи шахсӣ дуруст дарк ва ҳазм шудааст. Омилҳои иллатзои он дар баробари ноқисии рафтори ҳуқуқӣ ва нигилизми ҳуқуқӣ, боз чунин сифатҳои инсонӣ – бетарафӣ, бемасъулиятӣ, бепарвоӣ, сабуқандешӣ, хунукназарӣ, набудани ҳудогоҳӣ ва ғ.х. баромад менамоянд.

«Одамон, - дар вақташ гуфта буд Систсерон, - ба хотири нисбат ба худ душманӣ пайдо накардан, барои худ вазнинӣ ва ё хароҷоти молӣ нагирифтани, оромии худ ва роҳати наздиконро вайрон накардан, мақоми худро безарар нигоҳ доштан, дар бисёр ҳолатҳо вазифаи муқаддаси ҷамъиятии ҷимояи худро дар муқобили онҳое, ки ҷимояташон масъулияти эшон аст, амалӣ накарда, созиш ба чунин амалҳо ва рафторҳои ношоистаи дигарон мекунад. Ин амали онҳо беадолатӣ аст. Беадолатие, ки оқибати он вазнинтар аз беадолатии ноогоҳи зиддиҳуқуқӣ содир мегардад».² Яъне беадолатие, ки дар заминаи бетарафӣ ва оромии ҳаёти шахсии шаҳрвандони ҷудогонаи масъулияти ҷамъиятӣ дошта рӯҳ мемиҳанд ба назардошти ҷамъгардӣ ва такрорёбии доимияшон бо мурури замон аз амалҳои зиддиҳуқуқии маъмурӣ ва ҷиноятӣ, ки сазовори ҷазоанд, барои тақдирӣ ҷомеаи муайян вазнинтару фасодовардатар мегарданд. Вазнинтар ба маънои он ки зарари онҳо ба ширеши ваҳдати ҷомеа ноаён расида, қудрати васлгароии онро вайрон ва ҳифзи адолати паси пардаҳои рафторҳои пӯшидаро беназорат мегузорад. Ин ҳолат дар ниҳояти қор ваҳдат ва адолати ҷомеаро аз ботин оромона вайрон менамояд. Ин вайроннамоӣ ба гунае сурат мегирад, ки ғӯё чунин буданаш шартӣ вучуди он падидаҳост. Ва ин ҳолат организми давлатро дар ҳолати беморӣ нигоҳ медорад ва тадриҷан онро аз по меафтанад. Агар як ҳуқуқвайронкунӣ мисли як хор аз берун ба организми инсон ва ҷомеа бошад, ки рафъи

¹ Муфассал ниг.: Искандаров Ш.Ф. Специализированные государственные правозащитные институты по правам человека в Таджикистане: история, теория и современная практика: монография. – Душанбе: Промехро, 2019. – 210 с.

² Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях. – М.: «Наука».- 1975. – С. 64-65.

онро нерӯи дохилӣ имкони табобат кардан дорад, як бетарафӣ ва ё зумрае аз он мисли амалҳои қобили қабул амалест чун ҳалалдоршавии таркиби хун, ҳуҷайраҳои мағзи сар ва ноаёнӣ нукси ҷигар ва дигар узвҳои инсон аст, ки ногузир ӯро ба бемории вазнини маргбор мекашад. Нисбат ба ҷомеа бошад ин ларзиш ва футури асли адолат ва пойдории ҳуқуқию ахлоқии давлат аст.

Зиёён ва масъулияти давлатдорӣ. Ҳатто олимону донишмандоне, ки ба кори кашфи ҳақиқат машғуланд аксаран фикр мекунанд, ки онҳо ба кашфи ҳақиқат машғулшуда, ба ягон кори дигар дахл надоранд, рафторҳои ҷамъиятии атрофшон ба онҳо вобастагӣ надорад ва онҳо бо ин амалашон гӯё адли иҷтимоиро бо иҷрои вазифаи шахсиашон иҷро менамоянд. Мо аз ёд мебарорем, ки иҷрои масъулият ва таъиноти касбиамон як навъи адолат аст, адолати аз он вазнинтар дар ҷомеаи озод ва ором зиндагони кардан масъулияти иҷтимоии мо нуҳуфта аст, ки вай аз табиати инсонӣ ва ҳаёти дастаҷамъонаи мо ба хоҳири ҳифзи ваҳдати вучуди ҳамдигарии инсонҳо таъйид шудааст. Гум шудани табиати инсонии мо дар шоҳроҳи ташаккули мафкураи ахлоқӣ ва имонии мост. Дар ҳамин нукта диққат диҳед, ки ҷаро нисбат ба масъалаҳои ақидавӣ ва динӣ ҳамин гуна ваҳдати тарғиботӣ миёни мардум қавитар аст, чунки аксари ходимони динӣ ва мардуми мусулмон нисбат ба тақдирӣ ҳамин масъулиятҳои динии ҷамъиятӣ бетараф нестанд. Ҳол он ки назди уламои суннат ва аҳли ҷамоат низ «илм ин дарк кардани маълумот чунонест, ки ҳаст»,¹ пас онҳо ҳам мисли олимони ҳақиқатро меҷӯянд, вале дар шоҳроҳи онҳо ваҳдати иҷтимоӣ бо меъёрҳои ваҳдатгаро ҷӯяндагони ҳақиқатро бо иҷрои масъулиятҳо водор менамояд. Мутаассифона, озодшавии арзишҳо ин навъи масъулиятро аз дӯши аҳли илми дунявӣ то ҷое бардоштааст. Мо аксаран мехоҳем, ки дар ҷомеаи озод, обод ва рушкарда зиндагӣ кунем, вале барои таъмини ин озодӣ, ободӣ ва рушд саҳми худро тавассути вазифаи иҷтимоӣ гузошта наметавонем; мо мехоҳем, ки нафаре ба озодиҳои мо даҳолат накунад, оромии моро вайрон насозанд, аммо дар маҳдудшавии озодии дигарон ва ҳалалдор гаштани оромии шахсони дигар мо бетараф ҳастем, гӯё ин кори мо нест. Пас ин рисолати кист?

Афлотуни ҷунонӣ барҳақ гуфта буд, ки файласуфоне, ки бо иҷрои вазифаҳои илмии худ қонешуда, ба иҷрои масъулиятҳои дигари ҷамъиятӣ аҳамият намедиҳанд, онҳо танҳо як намуди адолатро – адолати он ки аз амалҳои зиддиҳуқуқии мушаххас худдорӣ кардаанд, иҷро менамоянд. Аммо онҳо ба қорҳои илмии худ машғулшуда, намуди дигари адолати асло, ҳифзи манфиати онҳоеро (наздикон, ҳешовандон ва шаҳрвандонро – А.Х.), ки бояд ҳамаҷониба дифоъ шаванд, аз мади

¹ Имом Абулюср Муҳаммад Баздавӣ. Усули дин. Масъалаи 7. Илм чист? – Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. – С. 60.

назар дур мондаанд.¹ Онҳо бо ин амалашон беадолатии ҷиддии дигар содир мекунанд. Ин гурӯҳи донишмандон худро аз иҷрои масъулияти ҷамъиятӣ дур намуда, кӯшиш, ғайрат ва имкони худро дар ободии ҷомеа ҳамчун нафари бетараф аз даст медиҳанд ва бори амонати адли умумро ҳамчун инсонии «намунавӣ» аз ботин вайрон мекунанд.

Ҷихати пешгирии ин ҳолат, қавме иддае аз ин гуна донишмандони илмӣ ва ҳатто диниро тариқи маҷбурӣ ба риояи ин адли асл баъзе вақтҳо ҷалб намуданро ногузир медонанд. Албатта, ин иқдом аз рӯи нияташ нек аст, вале асли тариқаташ иштибоҳ аст. Зеро дар ҷомеаи солими шаҳрвандӣ «зиёро мисли чорпо ба адолати иҷтимоӣ кашидан маҷбур сохтан» ҳаммонанди амали тундгароёни динӣ аст, ки тариқи шаклӣ «ҷудо намудани нишасти занонро аз мардон ба хотири гирифтани садди роҳи нафси онҳо аз назари динӣ дуруст ва ҳадафнок медонанд». Дар асл ҳар ду усул, нишонаи тантанаи хиради инсонӣ ва адли умум нест.

Дар ҷомеаҳои муосири демократӣ ва шаҳрвандӣ муҳим он аст, ки инсонҳои озоди соҳибақл худ масъулиятҳои инсонсозиро дарку ҳазм намуда, худро ҳамчун ҷузъи ногузири иҷтимоӣ на танҳо шиносанд, балки иҷтимоӣро ҳамчун шакли зуҳури саодати фардӣ эҳсос карда, амонати амниятро оромии онро ҳамчун паҳноӣ саодати худ бар дӯш дошта бошанд, нисбат ба ҳодисаҳои атроф бетараф набошанд, фикри ояндаи худ ва фарзандонашро дар ватани оромашон худашон бояд дар сар дошта бошанд. Пас роҳҳои бедор кардани ин масъулият беҳтар аз роҳҳои иҷборӣ, тариқи ахлоқӣ дар зинаи мафкураи озод ҳамчун масъулияти шаҳрвандӣ ва инсонии солаҳ муваззаф кардани онҳост. Зеро бузургони илм дуруст гуфтаанд, ки ҳар зарурияти риояшаванда ва «ҳар амали қоими иҷрошаванда танҳо дар сурате адолатнок буда метавонад, ки агар вай ихтиёрӣ бо иродаи озод сурат гирад» (Афлотун).

Бале, маҳз ҳамин озодии ирода ва худфаъолияти инсонҳо имкон дорад нақҳати асли ваҳдати вучуд ва рушди одилонаи ҷомеаро тақвият бахшад. Маҳз ба ҳамин хотир давлати демократӣ ва қонунҳои ҳуқуқӣ дар амалкардҳои инсон, озодии иродаро додааст. Ҷомеаи шаҳрвандӣ ва давлати демократии ҳуқуқбунёд дар бунёди ҷамъияти адолатнок маҳз ба ҳамин озодии ирода ва масъулияти озоди аъзои ҷомеа аз роҳҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ афзалият медиҳад. Бинобар он моро зарур аст, ки роҳҳои ҳуқуқии маънавӣ ва фарҳангии бедор кардани масъулияти шаҳрвандонро нисбат ба ташкили ҳаёти одилонаи ҷамъиятӣ пайдо намоем. Ин нави ташкили ҳаёти одилонаи ҷамъиятӣ танҳо дар асоси низому тартибот ҷорӣ хоҳад шуд. Бинобар он вазифаи муҳим ва марказии аҳли зиё на танҳо намуна будан дар риояи масъулият ва ҳамзамон дар партави масъулият тарбия намудани насли оянда аст.

¹ Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях. – М.: «Наука». - 1975. – С. 65.

Ба ин масъала бузургони илми ҷаҳонӣ ҳанӯз аз даврони бостон таваҷҷуҳ намуда, нухбагони ахлоқи ҷаҳонӣ Катон Сензорӣ, Систсерон, Анӯшервони одил, Имоми Аъзам, Абӯалӣ ибни Сино, Муҳаммади Ғаззоӣ, Тоҳир ибни Ҳусайн ва дигару дигарон дар насихати насли наврас ва масъулиятшиносии онҳо асару китобҳои нодиру тарбияткунанда иншо кардаанд. Аз зумраи ҳамин гуна рисолаҳои нодир, ки ба тарбияи шаҳрванди намунавӣ бахшида шудааст ин рисола «Дар бораи вазифаҳо (ухдадорӣ)»¹-и Марк Тулий Ситсерон сенатори римӣ махсуб мегардад, ки дар давраи охири ҳаёташ ба фарзандаш бахшидааст.

Дар ҳамин рисола Ситсерон асл ва ҷавҳари муносибатҳои шоистаи инсонӣ дарк ва ҳазми ухдадорӣ ахлоқӣ ва ҳуқуқиро дар назди ҷомеа дониста, роҳҳои маънавии тарбияи шаҳрванди шоистаро дар рӯзгори Рими бостон таҳия ва пешниҳод кардааст, ки баъдан таъсири онро мо ба фалсафаи ахлоқии насрония эҳсос менамоем.² Маорифпаравари бузурги Фаронса Волтер мафтунӣ кудрати тарбиятгарӣ ин рисола шуда, навишта буд: «Ҳеч гоҳ чунин рисолаи хирадмандонае, ҳақиқатнигоронае ва манфиатноке (мисли рисола «Дар бораи вазифаҳо (ухдадорӣ)» – А.Х., дигар навишта нахоҳад шуд».³

Низом ва тартибот аз қудсият то оинаи зуҳури инсонӣ хирадманд ва бомаъсулият. Нахустин инсон – «ҳомосапиенс» аз лаҳзаҳои аввали рӯ ба ҳаёти иҷтимоӣ гузоштаниш ба назму тартиб ва ҳаёти оромона эҳтиёҷ доштанишро ҳамчун шакли ногузири ташкили зиндагӣ ва мубориза барои ҳаёт дар зинаи савқи табиӣ эҳсос карда буд. Ин буд, ки дар паҳноӣ ҷаҳонбинӣ асотир, динҳои бостон, фалсафаи атиқӣ ва тамаддунҳои дигар, гузаштагони наслҳои инсонӣ ҳамеша мафҳуми низому адолат ва тартиботро ба сифати нахустасоси зиндагии одилонаи ҳосияти қаддасият дошта, эълон ва эътироф мекарданд. Дар ин шоҳроҳ, таълимоти худоҳои Мисрӣ дар масъалаи назму тартиб бо назорати додгоҳии худованд Осирис, низомӣ қайҳонӣ файласуфони бостонӣ юнонию римӣ дар шакли «қонуни умумӣ зист», - Хиради Олӣ, ғояи «Тартиботи умумӣ Аша-и қайҳонӣ зардуштӣ» бо вазифаҳои олиҳаҳои Митра ва Ардвисура, низомӣ одилонаи муносибатҳои ҷамъиятии таҳиякардаи худоёни юнонию римӣ бо сарварии Зевс ва бо назорати додгоҳии олиҳа Фемида ва ғ.х. худ як кӯшиши ибтидоӣ хиради инсонӣ тавассути офаридаҳои осмонӣ худ, ҷиҳати ба низом кашидани бетартибҳои муносибатҳои иҷтимоӣ мураккабшудаистода буд. Дар ин маҷро ҳаракати инсон аз озодиҳои берабти анархиявӣ тавассути маҳдудиятҳо ба озодиҳои ҳуқуқӣ мегузашт. Полигамия, полиандрия,

¹ Цицерон. Асари ишорашуда. – С. 150-158.

² Ҳамон ҷо. – С. 159-178.

³ Ҳамон ҷо. – С. 165.

оилаҳои ғайрииктисодӣ тадричан ба оилаҳои иқтисодии моногамии эндогамӣ ва экзогамӣ гузашта, инсонҳо нахустин тахти назорати офаридаҳои мафкуравии худ алоқаҳои чинсӣ ва кашишҳои биологии хешро ба тартиб дароварда, ба бунёди оилаи муосир замина гузоштанд. Дар ин ҳама ҳолатҳои маҳдудшавии рафторҳои бетартибонаи ғайриақлӣ нақши ғоявии андешаҳои муттаҳидкунанда ва ваҳдатпазир тимсоли «қонунии умумии зисти инсонҳо» ҳамчун намои зуҳури иҷтимоии нахустинсонҳо нақши муассир дошт. Ҳуқуқшиносии шинохтаи римӣ Ситсерон дар масъалаи «Қонуни ҷаҳонии зист» навишта буд: «ин тартиби муайяни дар ниҳоди Хиради Олӣ ниҳодашудааст, ки барои мо амалҳои ҷоизи иҷозатшуда ва наҳйшударо муайян мекунад».¹

Дар фалсафаи ҳуқуқи бостон мо як навъи ҳамзистии худоҳои аввалияро бо инсонҳо дар ҷомеаи ягонаи дар омехтагӣ қарордошта, эҳсос мекунем, ки низому тартиб бо созиши умумии байни онҳо, бо тартиби муайяни назорат аз ҷониби донандагони асрори зиндагӣ файласуфон ва коҳинон сурат мегирад. Ҳақ ба ҷониби Ювал Ной Харарӣ аст, ки инсонҳои нахустин бо офаридани худоҳои аввалия рафтори бетартибонаи худро ба суббот кашида, аз олами ҳайвонӣ рӯ ба олами тамаддунӣ ниҳоданд: «Таърих оғоз шуд аз лаҳзае, ки инсонҳо худоро фикр карданд (ба маънии фикран эҷод намуданд) ва он дар зинае ба итмом мерасад, ки худи одамон мақоми худоро касб менамоянд».² Яъне инсонҳо тавассути худбоварию ғурурашон чихати ҳимояи манфиатҳои бидуни муовозонаи иҷтимоиашон дар заминаи дастоврадҳои илмӣ ва техногенӣ ба амалҳои даст мезананд, ки хатти таърихӣ рушдро вайрон ва муқаддастарин оини зиндагӣ риояи назму тартибро вайрон месозанд. Дар ин ҳама лачомзаниҳои рафтори инсонӣ дар масири таърих ба паҳноӣ ҳар тасаввур ва ҳар андешаи хоҳ ахлоқӣ бошад ва ё хоҳ динӣ мо унсури меъёрӣ ва таъсиррасонии ҳуқуқиро дар шакли ибтидоияш эҳсос менамоем. Муҳим нест, ки вай дар шакли метафораи ҳуқуқ буд ва ё дар шакли номуайяни таъсиррасонии ҳуқуқӣ, муҳим он аст, ки ҷомеаи инсонӣ ба ин навъи танзимнамоӣ аз рӯзгори аввали худшиносияш эҳтиёҷ дошт.³

Ҳуқуқ ва масъулият – модари низому тартибот. Агарчанде дар аввалҳо нақши танзими ҳуқуқӣ тавассути арзишҳои ҳамирмоявии адолат, тартибот ва қонуниятӣ умумии хосияти сакралӣ – қадасият дошта, бо афзалияти неруи илоҳӣ бо нақши фаъоли инсонҳои тобеъ сурат мегирифт, баъдан файласуфони юнонӣ ба вижа софистҳо ва стоикҳо нахустин шуда ба «десакрализатсияи

¹ Холиқзода А.Ф. Мафкураи миллӣ ва ҳуқуқӣ. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2021. – С. 94.

² Харарӣ Ю.Н. Асари ишорашуда. – С. 55-77.

³ Шосаидзода Ш.Ш. Истиклолияти давлатӣ ва эҳёи арзишҳои миллӣ: мачмӯаи муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти ҶТ // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Холиқзода А.Ф. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2021. – С. 41-55.

арзишҳои ҳуқуқӣ» даст зада, ковиш ва қорӣ шудани арзишҳои ҳуқуқии адолат, назм ва тартиботи умумро аз назари хирад ба вақолати ҳуқуқ ва ақли инсонӣ воғузур намуданд. Ба андешаи дурусти муҳаққиқ Г.В. Малтсев «Табиати ҳуқуқро мо бояд дар табиати инсон ва қонунҳои бохиради мансуби ӯ ҷустуҷӯ намоем».¹ Ақли инсонӣ, аввалиншуда аз қониби файласуфони юнонӣ ҳамчун воситаи дигаргунсозии олами зиндагӣ ба манфиати инсон таҳти ғояю ҳадафҳои ӯ қарор гирифт, мегӯяд ӯ.² Ҳуқуқи табиӣ онҳо мисли ҳуқуқи шартномавии Ж.Ж. Руссо як адолати умум ва як тартиботи умумии содалавҳонаро қорӣ кард, ки дар он ҳама нерӯҳо ва офарандогони назму тартиб – ҳам ҳудоҳо, ҳам инсонҳо ва ҳам олами ҳайвонот дар якҷоягӣ таҳти таъсири арзишҳои ҳамирможавии адл ва тартиботи умум зиндагӣ мекарданд. Ғояи ҳуқуқшиносони римӣ, ки «ҳама чиз дар ин олам барои инсон офарида шудааст»³ аз ҳамин консепсияи зиндагии дастаҷамъӣ тадриҷан манша гирифта, бо мурури замон ба баланд бардоштани мақоми инсон равона шуда буд, ки аз қониби Пифагор ба формулаи «Инсон ченаки ҳамаи ашӯҳост» табдил ёфта, роҳ ба зиндагии воқеиро ба муддати мадиди чархҳои таърих пеша кард.

Ҳамин тавр, дунёи қадим эътироф ва эълони арзишҳои ҳуқуқиро аз олами илоҳӣ ба фазои заминӣ ва манфиати инсонӣ фароварда, арзишҳоеро чун адолат, низому тартибот, қонуниятҳои умумӣ ҷанбаи заминӣ ва инсонӣ бахшида, моҳияти онҳоро барои фарҳангҳои ояндаи ҳуқуқӣ дар паҳноии манфиати инсон ҳамчун анъанаи мусбат ва созгор муаррифӣ намуда, дар раванди давлатсозӣ даркшудаю даркношуда ҷузъҳои зиёди ваҳдатпазири онро барои наслҳои оянда ба мерос доданд. Юнониён ба қавли Ситсерон «ба маънии қонун арзиши «адолат»-ро зам намуданд, римӣҳо бошад ба фаҳми қонун қимати «интиҳоб»-ро ҳамроҳ сохтанд, ҳарчанд, ки барои қонун ҳам ину ва ҳам он ногузир буд».⁴ Вучуди зухуроти интиҳоб қардан дар қонун ин ҳамон нахустасоси вучуди озодӣ ва эътирофи он дар ниҳоди инсон аст. Озодие, ки дар паҳноии он инсон ҳуқуқи интиҳоб қарданро ҳамчун ҳуқуқи сиёсӣ оянда касб менамояд, дар ибтидо ба сифати интиҳоби амалқардҳо баромад менамуд. Интиҳоби амалқардҳо таҳти таъсири манфиат ва саодат роҳи ташаккули иҷтимоӣро дар ду самти ба ҳам муқобил дар дохили як раванд боз ҳам печидатар кард.

Ситсерон таъкид менамояд, ки инсоне, ки неъматҳои олиро бидуни иртибот бо далерӣ дар мизони манфиати шахсӣ, на бо зебоии ахлоқӣ дидан меҷӯяд, агар чунин шахс ба боварии худ қатъӣ бимонад ва дар ҳолатҳои ҷудогона ба табиати неки хоҳишҳои худ имкони зухур надихад (яъне вазифаҳои муайянро дар ин равиш риоя наамояд – А.Х.), вай на ба дӯстӣ, на ба адолат ва на ба саховатмандӣ хизмат карда наметавонад.⁵ Яъне ҳама

¹ Мальцев Г.В. Культурные традиции права. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – С. 116.

² Ҳамон ҷо. – С. 115.

³ Цицерон. Философские трактаты. – М., 1985. – С. 153.

⁴ Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. – М., 1994. – С. 95.

⁵ Афлотун. Асари ишорашуда. – С. 59.

инсонҳо чи онҳое, ки дар роҳӯ равиши некӯкирдорианд ва чи онҳое, ки дар пайи манфиатҳои шахсӣ, онҳо ҳатман тобеият ба вазифа ва масъулиятҳоро дар зинаи муайяни шаклгирии муносибатҳои иҷтимоӣ, бояд дошта бошанд. Инсоне, ки бади оӣ – дардро мешиносад, вай ба ҳеҷ сурат шердил шуда наметавонаду нафаре, ки роҳатро неъматӣ оӣ мехисобад ӯ ба ҳеҷ ваҷҳ ҳудро идора карда наметавонад, меғуфт шогрди Аристотелис – Феофраст.¹

Иллатҳои назму тартиби ҷаҳон ва қачравӣҳои манфиат дар он. Таърихи ҳуқуқ ва афкори ҳуқуқӣ тадричан ҷиҳати қонеъ намудани талаботи инсон аслҳои марказии расидан ба саодат, назму тартиб ва адлу инсофро дар ҳамбастагӣ бо қонун ва фаҳми он рушд дода, сатҳи зиндагии дастаҷамъонаро то ба шакли давлатҳои демократию ҳуқуқбунёд мерасонад. Дар ин раванд ҷустани тартиботи одилона, низомӣ эътирофшуда ва манфиати ба ҳама созгор аз назари ҳикмат ва маъно торафт рушд намуда, ноғузирии ҳудро ҳамчун ҳодисаи диалектикӣ вобаста ба замону макон дар паҳноӣ фарҳангҳои ҳуқуқӣ ва сиёсӣ собит намуд. Дар ин ҷараён манфиат ҳамчун унсурӣ муайянқунандаи рафторҳои инсонӣ мавқеи марказиро қасб намуда, вай аз паҳноӣ ҳудҳои аввалия ба манфиатҳои инсонҳо ва аз он ба манфиати иттиҳодияю давлатҳо қадам зада, то ҳанӯз шаклҳои нисбатан одилонаи ҳудро ҷустуҷӯ дорад. Ба назар ҷунин мерасад, ки таҳти ҳадафҳои ҳазорсолаи сеюм, ки аз ҷониби СММ эълон шудааст, манфиат рӯ ба паҳноӣ ҳуқуқу озодиҳои инсон қардааст, вале зуҳури ин инсонӣ муосир, ки дар партави тафовутҳои шаҳравандӣ, миллӣ, динӣ, наҷодӣ, сиёсӣ, қашшҳои нафсонӣ, озодиҳои бесарҳади либералӣ, ғояҳои давлатмехварӣ ва гуруҳӣ айни ҳол тобишҳои муҳталифро қасб қардааст. Муҳолифати ҳамсоҷишварҳои славиянҳои шарқӣ дар таркиби мехварии худ масоили эътиқодӣ дорад, нооромии кишварҳои ба инқилобҳои ранга гирифтешуда, ноҷаспониӣ фаҳми ҳуқуқу озодиҳоро дар пасманзари бархӯрди ғояҳои давлатсозии ғарбию шарқӣ ба пайдошта, суиистифодаи дин дар ҳаракатҳои ифротӣ, тафовути инсонҳоро вобаста ба эътиқод ҳанӯз ҳам афзалият баҳшида, ба арзишҳои намунаи инсонсозӣ, таҳаммул ва озодманишӣ зарбаҳо ворид месозад.

Ҳарчанд, ки раванди прагматизатсияи ҳуқуқ дар ҷаҳорҷӯби манфиат, мавқеи адолатро дар масири таърих танг намудааст, имрӯз масъалаи мувозонаи ҳифзи манфиати миллат ва давлат бо манфиатҳои аъзои он, аз мубрамгарин масъалаҳои фалсафаи ҳуқуқ баромад мекунад. Дуруст аст, ки «Манфиат то ҳанӯз паҳноӣ адолатро танг менамояд»,² вале муҳим он аст, ки паҳноӣ ин манфиат дар созиш ва ҳамоҳангии аъзои ҷомеа дар дохили давлат ва дар муносибат, байнидавлатӣ бошад дар ҳамоҳангии манфиатҳои мутақобилаи давлатҳо ва дар васати тамаддунию байни динҳо бошад, дар ҳамовазию ҳамоҳангии арзишҳо роҳҳои нави муросо ва таҳаммулпазиронаро дар вучуди худ бояд ҷустуҷӯ намоянд. Ба хусус дар

¹ Ҳамон ҷо.

² Мальцев Г.В. Асари ишорашуда.– С. 117.

даврон, ки манфиатҳои шахсӣ ва гурӯҳӣ таҳти фишори либерализатсияи арзишҳои манфиатҳои миллӣ ва давлатиро касиф ва хароб мегардонанд, ҳифзи ҳуқуқи онҳо барои дастрасӣ ба адли умум ва саодати шахсӣ афзалият касб менамояд. Махсусан, ҳуқуқ ва манфиатҳои миллию давлатӣ ба сифати паҳнои зуҳури арзандаи ҳуқуқҳои шахсӣ дар шароитҳои ҷаҳонишавии манфиатҳои абаркудратон.

Истиклолияти мо – сарвати мо. Мо тоҷикон бо амри тақдир дар интиҳои асри XX ва ибтидои асри XXI дар ҳаёти дастаҷамъонаи худ пас аз тақрибан ҳазор соли парешонӣ ба бунёди давлати мустақили худ имкон пайдо намудем. Айни ҳол раванди давлатсозии мо бо суръат идома дорад... Албатта, барои тоҷикон дар муддати тақрибан зиёдтар аз си соли давлатсозӣ, дар масири кишварҳои таърихи зиёда аз 200-300 сола дошта, бунёди давлати мустақил дар қатори имкониятҳои мушкилиҳои худро ба бор овард.

Раванди бонизомии ташаккули давлати мустақили мо, ба сӯи расидан ба арзишҳои ормонӣ, роҳҳои ҳуқуқиеро, ҳамгашту баландии сиёсиро убур менамояд, ки кишварҳои мутамаддин барвақт бо фурсати тӯлонӣ онҳоро убур кардаанд. Он замон, сифат ва табиати чунин гузариши тӯлонӣ ва табиӣ буда, гузашта аз он аз бисёр ҷиҳат амалкардҳои ноодилонаи онҳоро касе назорат намекард.

Аз эълони нахустин ҳуқуқу озодиҳои асосии инсон, дар нахустин санаҳои ҳуқуқи башарӣ (Конститусияи ШМА соли 1787, Эълумияи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванди Фаронса соли 1789), то расидан ба таъмини воқеии ҳуқуқҳои роҳи ин пионерони арзишҳои башарӣ кам андар кам 170-180 солро фаро мегирад. Зеро таърих ба онҳо имкони баробар дар шинохт ва эътирофи ҳуқуқу озодиҳо дода буд. Аммо барои кишварҳои ҷавони ба тозагӣ истиқлолият касб намуда фурсат хеле кам дода шудааст. Дар чунин фурсати кам гузариши чунин роҳи тӯлонии таърих дар мафкураи мардум ва ҳаёти ҳуқуқӣ кори сахл набуда, мушкилиҳои назаррасро дорад ва ин мушкилиҳо, мутаассифона, на ҳамеша якҷайл дуруст аз ҷониби кишварҳои мухталифи ҷомеа ва ҷомеаи ҷаҳонӣ дарк ва ҳазм мегарданд.

Мо ҳамаи онҳое, ки дар даврони соҳибистиклолии кишвар қор ва зиндагӣ менамоем, одамони хушбахтем ва саодати бузурги давлатсозию миллат-ташаккулдиҳии Пешвои миллатро ҳамнафасу ҳамрадиқем. Қабл аз ҳама барои ин неъмат мо бояд шукргузорӣ аз тақдире таърихи зиндагии хеш намоем, ки дар чунин шароити таърихӣ қор ва зиндагӣ менамоем. Агар Афлотуни ҷунонӣ, шукргузорӣ аз ҳамзамонӣ бо Сукрот мекарду Монтескёю Руссо барин озодадешону муаддабони илмӣ шукри неъматии давлати хешро ба ҷо оварда, муҳаббатшонро ба соҳибони фармони давр ҳамчун симати хирадмандӣ муаррифӣ кардаанд, пас чаро мо шукр аз давлату истиқлоли сиёсии миллати худ, аз Пешвои муаззами давлатсозу ваҳдатовари хешро нодида мемонем.

Дуруст аст, ки ҳар яки мо дар зиндагии фардӣ мушкилу масъалаҳои зиёди ҳалталаб дорем, вале ин ҳама мушкилиҳо ва масъалаҳои ҳалталаб

танҳо аз мо нест, ин сифатҳои зотии ҳаёти иҷтимоии инсонхост, ки дар вариантҳои мухталиф имкони зуҳур карданро дар ҳар пахноҳои ҳаёти фардӣ ва иҷтимоӣ эҳтимолият доранд. Ва гузашта аз он, ин ҳама мушкилиро монеаҳои ҳаёти иҷтимоӣ назди бузургтарин арзиши соҳибватан будан, дар қатори миллатҳои сиёсии олам садои шунаво доштан, амнияти оромии хонадону меҳан ҳеҷ аст.

Мо мебинем, ки шахсе миллиард дорой дорад, вале саломатии хуб надорад, фарде дар кишвари мутаракқӣ зиндагӣ менамояд, оилаи дурусту солим дошта наметавонад, марде аз назари иқтисодӣ ва иҷтимоӣ танқисӣ намекашад, вале фарзанд дошта наметавонад, нафари дигаре ҳама лавозимоти рӯзгорро дорад, касбу кори хуб низ насибаш шудааст, аммо дар дилаш муҳаббат ба зиндагӣ ва орзу бар оянда дошта наметавонад... Ҳамин тавр, ин норасоҳои кашишҳо ва манфиатҳои инсониро мумкин аст беохир идома дод. То вақте инсон ҳаст эҳтимоли зуҳури мушкилиҳо ва мувафакқиятҳои ӯ ба сони талаботи серҷабҳааш вобаста ба макону замон имкон дорад, онҳоро куллан решақан кардан ғайриимкон аст. Чунки инсон ва ҳаёти иҷтимоии ӯ чунин муносибати нобаробари маҷмӯиро табиатан дар муқобили вазъият ва имкониятҳои объективно субъективӣ касб менамояд.

Пас вучуди мушкилиҳои фардӣ хоҳ дар вобастагӣ бо амалкардҳои дастачамӣ ва ё дар муносибат дар ҳаёти шахсӣ дар ҳад ва пахноӣ муайян ҳамеша инсонро аёну ноаён ҳамсафар аст. Ҳатто давлатҳои бузургу пешрафтаи ҷаҳонӣ мушкилиҳои худро доранд. Ҳодисаҳои соли 2020-2021 дар Аврупо ва Амрико дар пасманзари пандемияи Covid-19 ва интиҳоботи даврии президентӣ дар кишварҳои ҷудоғонаи ин қитъаҳо пардаи асрори мушкилиҳои зиёди сиёсӣ ва иқтисодиро боло кард. Масали халқии қадимаи «подшоҳон ҳам мушкилӣ доранд» ҳикмати санҷидашударо менамояд.

Вазифаи аслии инсон ҳамчун махлуқи бошуур кам кардани ҳамин мушкилиҳо ва иллатҳои зиндагии фардӣ ва иҷтимоии ӯст, ки табиатан ба имконияти ӯ ва неруи иҷтимоии ҳаёти дастачамъонаи ӯ тавъам мебошанд. Ҳам инсони ҷудоғона, ҳам гурӯҳи одамони муайян ва ҳам давлатҳою тамаддунҳо дар ин самт масъулиятҳо доранд. Одатан, норасоию мушкилиҳои ҳаёти фардӣ бештар ба имконияту неруи шахсӣ тавъам буда, имкони рафъи онҳо бештар аз амалкардҳои фардӣ, дониш ва малакаи шахсӣ ва мақоми фарҳангӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии шахс дар ҷомеа вобастагӣ доранд. Аммо мушкилиҳои сатҳи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ, ки хосияти умдавӣ доранд, ба истеъдоди субъектҳои вижа, мақомоти давлатӣ ва тафакқури созандаи халқ дар иртибот бо вазъи ҷомеаи ҷаҳонӣ алоқамандии бештарро доранд.

Бетарафӣ дар масъулиятҳо марги низом аст. Дуруст аст, ки дар масъалаи манфиатҳои миллат ва давлат дар шароити имрӯз бетараф будани шахрванд ҳамчун аъзои ҷомеа ва миллати мазкур ногузир ба заъф ва ҳатто маҷмӯан ба марги миллат мусоидат менамояд. Ба вижа барои мо тоҷикон, ки аз бетарафӣ борҳо соҳибхитиёрии халқу давлатамонро аз даст додаем, дар шароити муосир, ки кӯшиши ташаккули миллати сиёсиро дорем,

бетарафӣ дар ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар муқобили таҳдидҳо ва амалқардҳои таърих, бахшиданошуданӣ аст. Таърих, замона ва воқеияти бениҳоят пуртазод ба миллати решабатаърихи тоҷик имкони зуҳури арзандаи сиёсӣ ва иҷтимоиро муҳайё кардааст. Мо ҳама масъулем, ки атрофи арзишҳои хувиятсози ин Ватан муттаҳид бошем. Ҳизби Халқии Демократии Тоҷикистон ҳамчун фарзанди сиёсии Пешвои муаззами миллат ва падидаи баркамолӣ низомӣ сиёсӣ бо сарбаландӣ таҳти роҳбарии фарзанди фарзонаи халқ Эмомалӣ Раҳмон аз имтиҳонҳои вазнини давлатсозии миллат ташаккулдиҳӣ гузашт. Чаҳони ноором, дар вазъияти чаҳонишавии манфиатҳо, аз назари сиёсӣ ба давлати Тоҷикистон хатарҳои нав ба нав овардааст, ки ҳимоя аз он, вазифаи муқаддаси ҳар як аъзои ҳизб ва ҳар як шаҳрванди бо нангу номуси кишвар аст.

Соҳтори ҳизбӣ, фазои сиёсӣ ва низомӣ ҳуқуқии мо бояд аз таҷрибаи давлатҳои мутамаддин сабақ бардорад, садди роҳи ҳаргуна тарафқашии муноқишаҳои бемавқеъ ва соҳтаро гирад, низом, тартиб ва оромии ватанамонро аз ҳаргуна хостаҳои муташанниҷкунанда бехтару афзалтар донад. Ҳизбҳои сиёсӣ бояд атрофи мафкураи миллӣ муттаҳид бошанд, дар шаклгирӣ ва рушди он саҳмгузор буда, қонун ва талаботи ҳуқуқиро дар мизони давлати ҳуқуқӣ қатъиян риоя намоянд. Пайравони динҳо дар кишвар бояд дар паҳноӣ арзишҳои дунявӣ, озодии вичдон ва эътиқодно арҷгузори намуда, аз таҳаммулпазирӣ ва озодии вичдонро асли фаъолияти худ ташкил диҳанд.

Муҳим он аст, ки мо – шаҳрвандони кишвар, қатъи назар аз мансубияти динӣ, миллӣ, сиёсӣ ва наҷодиамон имрӯз нисбати ватани азизамон бетараф набошем. Истиқлол имрӯз ба мо имконҳои васеъ додааст. Ин Замин, ин Ҷаво ва ин Миллат бо ҳама таърихи пурҳикматаш ва ҳама орзуо омолҳои наслҳои гузаштаю имрӯза ва ояндааш, бетарафию хунсардиро дар муносибат ба тақдирӣ худ дигар бахшида наметавонад. Ба вижа аҳли зиё, ки дар сарғаҳи ташаккули масъулият ва тарбияи инсонӣ солах, дар ҳама ҷомеаҳои рушдқарда қарор дорад, бояд ин рисолати таърихӣ ва инсонсозии худро нисбат ба дигар қишрҳои ҷомеа бомасъулият ва устуворӣ иҷро намояд.

Адабиёт:

1. Цицерон. О старости, о дружбе, об обязанностях. – М.: «Наука».- 1975.
2. Имом Абулҷоср Муҳаммад Баздавӣ. Усули дин. Масъалаи 7. Илм чист? – Душанбе: «Андалеб-Р», 2015.
3. Искандаров Ш.Ф. Специализированные государственные правозащитные институты по правам человека в Таджикистане: история, теория и современная практика: монография. – Душанбе: Promexpro, 2019. – 210 с.

4. Мальцев Г.В. Культурные традиции права. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013.
5. Суханронии Президенти ҶТ, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар вохӯрӣ бо олимони кишвар аз 18 – уми марти соли 2020, ш. Душанбе.
6. Харари Ю.Н. Homo Deus: краткая история будущего. /Пер. с англ. А. Андреева. – М.: “Синдбад,” 2019.
7. Холиқзода А.Ф. Пешво ва оини давлатсозӣ. Монография. – Душанбе: “Дониш,” 2021. – 440 с.
8. Холиқов А.Ф. Андешаи давлати миллӣ. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2013. – 684 с.
9. Холиқзода А.Ф. Мафкураи миллӣ ва ҳуқуқӣ. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2021. – 588 с.
10. Цицерон. Диалог. О государстве. О законах. – М., 1994.
11. Утченко С.Л. Трактат Цицерона «Об обязанностях» и образ идеального гражданина. – М.: «Наука», 1975.
12. Цицерон. Философские трактаты. – М., 1985.
13. Шосаидзода Ш.Ш. Истиқлолияти давлатӣ ва эҳёи арзишҳои миллӣ: маҷмӯаи муассисаи давлатии «Маркази исломшиносӣ» дар назди Президенти ҶТ // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Холиқзода А.Ф. – Душанбе: “ЭР-граф,” 2021.

**Холиқзода А.Ф.,
Шосаидзода Ш.Ш.,
Искандаров Ш.Ф.**

Фишурда

Саҳми Пешвои миллат дар худшиносӣ ва таҳкими ваҳдати миллӣ

Дар мақола самҳи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати ташкили давлати миллӣ, худшиносӣ ва таҳкими ваҳдати миллӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шудааст. Ҳангоми таҳлил муайян гардид, ки дар ташкил ва рушди давлати миллӣ, ташаккули хувияти миллӣ ва тафаккури миллӣ, бунёди давлати демокративу ҳуқуқбунёд, таҳкими ваҳдати миллӣ Эмомалӣ Раҳмон нақши муассир дорад. Шучоат ва корнамоиҳои ин шахсияти таърихӣ ва арзиши он дар раванди таълиму тарбия ва идоракунӣ ибрати дигарон бошад. Дар бунёди давлати миллӣ нақши сарвари сиёсӣ хеле калон мебошад.

**Холикзода А.Г.,
Шосайдзода Ш.Ш.,
Искандаров Ш.Ф.**

Аннотация

Вклад Лидера нации в самопознании и укрепления национального единства

В статье исследуется бесценный клад Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона в формирование национального государства, самопознание и национального единства. Исследования показали, что Эмомали Рахмон играет важную роль в организации и развитии национального государства, формировании национальной идентичности, национального мышления, создании демократического, правового государства и национального единства. Смелость и достижения этого исторического деятеля, а также его значение в процессе воспитания и управления могут служить примером для других. В создании национального государства, очень важна роль политического лидера.

**Kholikzoda A.G.,
Shosaidzoda Sh.Sh.,
Iskandarov Sh.F.**

The summary

Contribution of the Leader of the Nation to self-knowledge and strengthening of national unity

The article explores the invaluable treasure of the Founder of Peace and National Unity – the Leader of the Nation, the President of the Republic of Tajikistan, respected Emomali Rahmon in the formation of a national state, self-knowledge and national unity. The analysis showed that Emomali Rahmon plays an important role in the organization and development of the national state, the formation of national identity, national thinking, the creation of a democratic, rule of law state and national unity. The courage and achievements of this historical figure, as well as his importance in the process of education and management, can serve as an example for others. In the creation of a nation state, the role of a political leader is very important.

ПРИНЦИПҲОИ УМУМӢ-ҲУКУҚӢИ ҶАЗОИ ҚИНОЯТӢ ҲАМЧУН НАМУДИ ҶАВОБГАРИИ ҲУКУҚӢ

Калидвожаҳо: принсипи ҳукуқӣ, ҷавобгарии ҳукуқӣ, ҷазо, намудҳои ҷавобгарии ҳукуқӣ, ҷавобгарии мусбӣ, ҷавобгарии манфӣ, ҷазои қиноятӣ, функцияи ҷазо, мақсади ҷазо, принсипи қонуният, адолат, инсондӯстӣ, ҷораҳои ҳукуқӣ, ҷавобгарии маъмурӣ, ҷавобгарии моддӣ, ҷавобгарии интизомӣ, субъектони ҷавобгарии ҳукуқӣ, уҳдадорӣ ҳукуқӣ, ҳукуқи субъективӣ, маҷбурсозии давлатӣ, маҳдудсозии ҳукуқ, ҳукуқи инсон, манфиатҳои шахс, асоснокии ҷавобгарии ҳукуқӣ, ноғузирии ҷавобгарии ҳукуқӣ, эҳтимолияти бегуноҳӣ, принсипи ноғузирии ҷавобгарии ҳукуқӣ.

Ключевые слова: юридический принцип, юридическая ответственность, наказания, виды юридической ответственности, позитивная ответственность, личная ответственность, негативная ответственность, уголовное наказание, функции наказания, цель наказания, принцип законности, справедливость, гуманизм, юридические меры, административная ответственность, имущественная ответственность, дисциплинарная ответственность, субъекты юридической ответственности, юридические обязанности, правосубъектность, государственное принуждение, ограничение прав, право человека, интересы личности, обоснованности юридической ответственности, презумпция невиновности, неизбежности юридической ответственности.

Keywords: legal principle, legal responsibility, punishments, types of legal responsibility, positive responsibility, personal responsibility, negative responsibility, criminal punishment, functions of punishment, purpose of punishment, principle of legality, justice, humanism, legal measures, administrative responsibility, property responsibility, disciplinary responsibility, subjects of legal responsibility, legal obligations, legal personality, state coercion, restriction of law, human rights, interests of the individual, validity of legal responsibility, presumption of innocence, inevitability of legal responsibility

Таҳқиқу омӯзиши масъалаҳои алоқаманд ба татбиқи амалисозии принсипҳои муайяни ҳукуқӣ ҳангоми ба ҷавобгарии мухталифи ҳукуқӣ ҷалбшудани шахсони ҳукуқвайронкунанда аҳамияти муҳим ва назарраси назариявӣ ва амалӣ дорад. Институти ҷавобгарии ҳукуқӣ дар илми назарияи давлат ва ҳукуқ, яке аз ҷойҳои муҳимро ишғол менамояд, зеро низоми ба танзими муносибатҳо дар ҷомеа ва давлат, дар занҷираи умумии ҳукуқӣ ҳалқаи муҳим арзёбӣ мегардад. Илми муосир ба масъалаи таҳқиқу баррасии принсипҳои ҷавобгарии ҳукуқӣ тавачҷуҳи

ҷиддӣ зоҳир намуда,¹ аз ҳадди кофӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтани мавзӯи мавриди назар дарак медиҳад. Татбиқ ва амалисозии принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар ҷараёни фаъолияти ҳуқуқтатбиқсозӣ яке аз шартҳои зарурии таъмини ҳуқуқу озодиҳои шахс ва шаҳрванд ба ҳисоб меравад, ки ҳамзамон асоси заминаи муҳиму калидии эъмори давлати ҳуқуқбунёдро фароҳам меорад.

Дар Паёми Президент ба Маҷлиси Олии ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз санаи 20-уми апрели соли 2012 доир ба риоя ва волоияти қонун, тартиботи ҷамъиятӣ ва масъулияти баланди иҷтимоии шахсони мансабдор чунин таъкид мегардад: “Ташаккул ва тақомули ҳақиқии инсон, раванди пайгир ва огоҳонаи рушди маънавият ва ахлоқии ӯ дар робита ба тақмили мазмуни инсонгароии низоми иҷтимоист... Бинобар ин, зарур аст, ки дар зеҳн ва шуури афроди ҷомеа сатҳи мувофиқ ва муассири масъулияти иҷтимоӣ тарбия карда шавад, то ҳар фард дар назди Ватан ва сарнавишти он, ҳифзи арзишҳои милливу фарҳангӣ масъулияти хоса эҳсос намуда, барои иҷрои қарзи фарзандии худ ҳамеша омода бошад.”² Дар ин асос метавон таъкид намуд, ки масъалаи вобаста ба таҳлил ва тавсифи назариявии принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мубрам боқӣ мемонад.

Маънои истилоҳи “принсип” ҳамчун “ҳолати асосӣ ва ибтидоии ҳар гуна назария, таълимот, илм” ва ғайраро ифода менамояд.³ Ба андешаи З.Х.Зокирзода принципи ҳуқуқ гуфта ақидаҳо, арзишҳо, асосҳои пешабарандаи ҳуқуқро меноманд, ки фарогири ақидаҳои баробарӣ, озодӣ ва адолат мебошанд, ки дар ниҳоят моҳияти ҳуқуқро инъикос менамояд.⁴ Мафҳуми фалсафии принцип аз нигоҳи маъноӣ субъективӣ “нуқтаи асосӣ ва замина мебошад; аз нигоҳи объективӣ он

*Мудири кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

*Унвонҷуи соли дуҷуми Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҶТ.

¹Алиев А.У. Принципы юридической ответственности и проблемы их реализации: дис...канд. юрид. наук. – Махачкала, 2005; Вантеева Н.В. Принципы юридической ответственности: структурно-функциональный анализ: дис. ... канд. юрид. наук. – Ярославль, 2005; Иванов А.А. Принцип законности юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук. – Тольятти, 2010; Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права :дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2001; Шавалеев М.В. Эффективность принципа неотвратимости юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук. – Тольятти, 2010.

²Паёми Президент ба Маҷлиси Олии ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз санаи 20-уми апрели соли 2012.// www.president.tj (Санаи мурочиат: 24.05.2022с).

³Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой / 20-е изд. – М.: Русский язык, 1988.- С. 121.

⁴ Зокирзода З.Х. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Воситаи таълимӣ. – Душанбе: “Ашуриён,” 2021. – С. 15.

маъноӣ мабдаъ, шуруъ, нахустин ва асли асосро мефаҳмонад.”¹ В.А.Канке зимни муқоисаи муҳимтарин категорияҳои фалсафӣ, аз ҷумла, “назария”, “қонун” ва “принсип” қайд менамояд, ки “назария ин маҷмӯи муқаррароти умумӣ, қонун – робитаи байни воқеиятҳо ва нуқоти умумӣ ва қонунҳои асосӣ бошанд, принсипҳо” мебошанд.²

Дар адабиёти ҳуқуқӣ таърифҳои гуногун дар робита ба мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва гуногунондешӣ нисбат ба тавсифи номгӯи принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба назар мерасад. А.Ф. Черданцев ёддовар мешавад, ки принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ идеяҳои бунёдӣ мебошанд, ки онҳо бояд ҳангоми ба зиммаи кас гузоштани ҷавобгарии ҳуқуқӣ риоя карда шаванд. Аз назари ин муаллиф, онҳо иборатанд аз: принсипи қонуният, принсипи баробарӣ дар назди қонун, принсипи мувофиқи мақсад ва салоҳ будан, адолат, роҳ надодан ба истифодаи ҷавобгарии дугона, принсипи ногузирии ҷавобгарӣ.³

Ба андешаи Р.Ш. Сотиволдиев ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба принсипҳои зерин таъяс мекунад: қонуният, асоснокии ҷавобгарии ҳуқуқӣ, ногузирии ҷавобгарии ҳуқуқӣ, адолат, инсондӯстӣ, эҳтимолияти бегуноҳӣ.⁴ М.Н. Марченко ба номгӯи принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ қонунӣ будан, асоснокии ҷавобгарии ҳуқуқӣ, адолат, баргаштнопазирии қонун, муносиб будан ва роҳ надодан ба ҷавобгарии дугона барои содир намудани як маврид ҳуқуқвайронкунӣ ва қонуншиканиро дохил менамояд.⁵ Бар асоси таърифе, ки В.С. Нерсесянс матраҳ менамояд, принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ асосҳои ибтидоӣ, тақозову талабот, мафҳум ва мақсадҳои онро баён месозанд. Қонуният, асоснокӣ, доштани салоҳияти ҳуқуқӣ, баргаштнопазирӣ, саривақтӣ будан, роҳ надодан ба ҷавобгарии дугона барои содир намудани як қонуншиканӣ ва адолатро муаллифи мазкур қисми ҷудонопазири принсипҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ арзёбӣ намудааст.⁶

¹ Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 2003.- С. 230.

² Канке В.А. Основы философии: учебник для студентов средних специальных учебных заведений. – М.: Логос, 2014. – С. 38.

³ Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 1999.- С. 29.

⁴ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. – Душанбе: “Сино,” 2018. – С. 690.

⁵ Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2014. – С. 87.

⁶ Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебник. – М.: Норма: Инфра-М, 2014.-С. 76.

Н.И.Матузов ба низоми принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ принципҳои зеринро ворид менамояд: қонуният, асоснокӣ, баргаштнопазирӣ, адолат, гуманизм, эҳтимолияти бегуноҳӣ.¹

С.А. Комаров чунин меандешад, ки қонуният, ногузирии ҷавобгарӣ, адолат, гуманизм, баргаштнопазирӣ, ҷавобгарии фардӣ принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҳисоб мераванд.²

Аз нигоҳи мо принципҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ғояҳои асосӣ, ибтидо, самтҳои мушаххас ба ҳисоб мераванд, ки ҳангоми татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда ба инобат гирифта мешаванд. Ба сифати принципҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ метавон асосҳои воқеӣ ва ғояҳои зеринро номбар намуд: қонуният, адолат, баргаштнопазирӣ, саривақтӣ будан, муносиб будан, асоснокӣ, инсондӯстӣ, ногузирии ҷавобгарии ҳуқуқӣ, эҳтимолияти бегуноҳӣ ва ғ.³

Принсипи қонуният, пеш аз ҳама дар он ифода меёбад, ки ҳангоми воғузории ҷавобгарии ҳуқуқӣ, бояд ба таври дақиқ асосҳои қонунии он муайян гардида, муқаррароти воқеии ба танзим даровардашудаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ мушаххас карда шавад. Ш.М. Исмоилов ва Р.Ш. Сотиволдиев чунин таъкид менамоянд: “Принсипи қонуният маънои онро дорад, ки ҷавобгарии ҳуқуқиро танҳо мақомоти босалоҳият бо тартиби муқарраршуда татбиқ мекунад.”⁴ Асосҳои ҷавобгарии ҳуқуқиро далели воқеӣ, яъне қонуншиканиии мушаххасе, ки маҷмӯи аломатҳои муайяни ташкилдихандаи таркиби қонуншиканӣ вижагии хоси он аст, ташкил медиҳад ва ба он бояд унсурҳои зерин дохил гарданд: меъёри ҳуқуқ, субъекти ҳуқуқ будани шахс ва санади татбиқи ҳуқуқ. Барои мисол, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷалб намудани шахс, бояд аввал муайян карда шавад, ки аз ҷониби шахс кирдори (ҳаракат ва беҳаракатии) муайяне содир шудааст, ки аз рӯи аломатҳои худ таркиб ё унсури ҷиноятро ташкил медиҳад. Баъдан, бояд меъёри мушаххаси қонуни ҷиноятиро, ки диспозитсияи он вайрон шуда буд, мушаххас намуд. Дар Кодекси ҷиноятӣ ҚТ номгӯи кирдорҳои муайян ва муқаррар шудаанд, ки ҳамчун ҷиноят арзёбӣ шудаанд ва ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахсони дахлдор дар сурате метавонад

¹Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник / 4-е изд., испр. и доп. – М.: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2013.- С. 122.

²Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник, 6-е изд. дополн. – СПб.: Изд.-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2001.- С. 87.

³Бялт В. С. Понятие и принципы юридической ответственности // Современное состояние и перспективы развития российского и международного законодательства: сборник статей Международной научно-практической конференции (10 февраля 2016 г., г. Уфа). – Уфа: АЭТЕРНА, 2016.- С. 65.

⁴Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни соҳаи ҳуқуқ ва иқтисод. – Душанбе: “Деваштич,” 2008. – С. 269.

имконпазир бошад, ки шахс дар содир намудани ин ё он кирдори зикршуда гумонбар доништа шавад. Ғайр аз ин, шахси ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҷалбшаванда қобилияти субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ гардиданро дошта бошад. Субъекти ҳуқуқ қарор гирифтани дорои ду унсури ташкилдиханда – қобилияти ҳуқуқӣ (қобилияти шахс барои ноқили ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадорихои ҳуқуқӣ будан) ва мукаллафият (қобилияти амалии шахс барои татбиқи ҳуқуқҳои субъективӣ ва таҳаммул намудани ҷавобгарӣ барои содир намудани ҷиноят тавассути кирдори огоҳона) мебошад.

Ҳамин тариқ, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс бояд он ҳаддиқал мукаллаф эътироф гардида, ба синни муайян расида бошад. Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мувофиқи қоидаи умумӣ, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс ӯ бояд ба синни 16 солагӣ расида бошад. Вале дар баробари ин, барои содир намудани кирдорҳои муайяни ҷиноятӣ синну соли ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷалб гардидани шахс метавонад 14 –сол ташкил диҳад.¹

Санади ҳуқуқтатбиқкунӣ ба сифати яке аз унсурҳои ташкилдихандаи асоси ҳуқуқӣ барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс доништа мешавад. Масалан, суд намуди мушаххаси ҷазоро аз низоми ҷазоҳои ҷиноятӣ, ки дар Кодекси ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст муқаррар ва таъин менамояд. Тартиби ба ҷавобгарӣ кашида шудани шахси ҳуқуқвайронкунанда тавассути меъёрҳои Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ муқаррар карда мешавад.

Ҳамин тариқ, бояд қайд намуд, ки принципи қонуният ба навъе ҳамчун қафолати ҳуқуқӣ дар муқобили амалҳои ғайриқонунӣ дар самти ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахс арзёбӣ мешавад.

Принсипи дигаре, ки ҳангоми таъин ва амалисозии ҷазо ва умуман ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд ба назар гирифта шавад принципи адолат аст. Муҳаққиқони назарияи ҳуқуқ мазмуну муҳтавои принципи адолатро ҳангоми ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахси содирнамудаи ҳуқуқвайронкунӣ ба тартиби зерин ошкор намудаанд:

- намуд ва чораи ҷазо аз вазнинии ҳуқуқвайронкунӣ вобаста аст;
- ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба уҳдаи касе мебошад, ки ҳуқуқвайронкуниро содир менамояд;
- барои як ҳуқуқвайронкунӣ истифодаи як ҷазо мумкин аст;
- қонуне, ки ҷавобгарӣ пешбинӣ менамояд ва ё онро вазнин мегардонад, қувваи бозгашт надорад;
- агар зараре ки тавассути қонуншиканӣ расонида мешавад, характери бозгаштпазир дошта бошад, дар ин сурат ҷавобгарии ҳуқуқӣ бояд онро пурра созад.

¹ Кодекси ҷиноятӣи ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj>(Санаи муроҷиат: 03.03.2022с.).

Муҳтавои принсипи адолат дар моддаи 8 Кодекси ҷиноятии ҚТ пешбинӣ гардидааст. Мувофиқи он “Ҷазо ва ҷораҳои дигари дорои хусусияти ҳуқуқии ҷиноӣ, ки нисбати шахси ҷиноят содирнамуда татбиқ мешавад, бояд одилона бошад, яъне ба хусусияту дараҷаи хавфнокии ҷамъиятии ҷиноят, ҳолатҳои содир намудани он ва шахсияти гунаҳгор мувофиқ бошад. Ҳеҷ шахсро барои як ҷиноят ду маротиба ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан мумкин нест.”¹

Барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ ҷалб намудани шахсони гунаҳкор моддаи муайяни қонуни ҷиноятӣ бо дарназар гирифтани кирдори содиргардида, намуд ва андозаи ҷазои эҳтимолиро муайян месозанд. Барои намуна, ғоратгарӣ (қ. 1 м. 248 КҶ ҚТ), ошкоро тасарруф кардани молу мулки ғайр бо маҳрум сохтан аз озодӣ ба муҳлати аз панҷ то даҳ сол ҷазо дода мешавад ва ё “зоҳир гардидан дар кӯча, варзишгоҳ, боғи истироҳат, воситаҳои нақлиёти ҷамъиятӣ, дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ дар ҳолати мастӣ боиси истифода шудани ҷаримаи маъмури мегардад.”² Дар ҳолати мазкур мутобиқати ҷазо бо таносуби вазнинии ҳуқуқвайронкунии содиргардида аз нигоҳи қонунгузор муқаррар шудааст. Барои мисол ба таври пурра ҷазо додани низомии як қисми ҳарбӣ барои содир гардидани ин ё он ҳуқуқвайронкунии мушаххас тавассути як низомии ҷудоғона дағалона вайрон гардидани принсипи адолати судӣ ба ҳисоб меравад. Дар амал ин кор имконпазир мебошад, зеро фармондеҳон кӯшиши менамоянд дар чунин ҳолат зимни риоя накардани меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки мувофиқи онҳо танбеҳ ё ҷазо додани тамоми ҳайати низомии қисми ҳарбӣ “ба ҷойи ҷазо додани шахсони муайяни гунаҳкор қатъиян манъ мебошад,” таъсири тарбиявии ҷазоро тақвият бахшанд.

Ба андешаи Ш.М. Исмоилов ва Р.Ш. Сотиволдиев принсипи адолат дар сурате риоя мешавад, ки агар қонуне, ки ҷазои шахсро вазнин мекунад, қувваи бозгашт надошта бошад, барои як ҷиноят шахс такроран (дубора) ҷазо набинад, мусодираи пурраи молу мулки маҳкумшуда, ки манъ шудааст, риоя шавад, ҳеҷ кас то эътибори қонунӣ пайдо кардани ҳукми суд гунаҳкор доништа нашавад.³

Маҳз риояи принсипи адолат такроран ба ҷавобгарӣ кашидани шахсро барои як кирдори содирнамуда ва қувваи бозгашти қонунро, ки ҷавобгариро муқаррар ё вазнин мегардонад, манъ кардааст. Мутобиқи ин бояд зикр шавад, ки принсипи адолат дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии мухталиф инъикоси хурро ёфтааст ва он ба таври зич бо таърифи

¹ Ҳамон ҷо.

² Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj>(Санаи муроҷиат: 06.11.2019с.).

³Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Асари ишорашуда.– С. 269.

мазмуну муҳтаво ва мақсадҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ алоқаманд мебошад.

Принсипи ногузирии ҷавобгарии ҳуқуқӣ пешбинӣ менамояд, ки тамоми ҳолатҳои ҳуқуқвайронкунӣ бояд ошкор гардида, нисбати онҳо ҷазо ё чораи дигари ҳуқуқӣ таъин карда шавад. Амалишавии принсипи мазкур ва умуман принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба хоҳиш ёфтани амалҳои ҳуқуқвайронкунӣ дар ҷомеа мусоидат мекунад. Бисёре аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки пурзур намудани ҷазо барои ҳуқуқвайронкунӣ наметавонад барои пешгирии он самаранок бошад. Танҳо дар сурате ба самаранокии ҷавобгарии ҳуқуқӣ метавон умед баст, ки агар принсипи ногузирии ҷавобгарии ҳуқуқӣ пурра ва бечуну чаро риоя ва иҷро гардад. Аз ҷониби дигар он ба амалишавии функсияи тарбиявии ҷавобгарии ҳуқуқӣ таъсир мерасонад. Функсияи мазкур дар амали субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ангезаи рафтори қонуниро ташаққул дода, онҳоро аз содир намудани ҳуқуқвайронкунӣ бозмедорад. Принсипи мазкур пешбинӣ менамояд, ки агар барои содир намудани кирдор ҷавобгарии ҳуқуқӣ пешбинӣ шуда бошад, дар ин сурат ҳеҷ кас наметавонад бе далелу асоси қонунӣ аз ин ҷавобгарӣ озод гардад (мавқеи ҷамъиятӣ, робитаҳои ҳешутаборӣ ва м.и.).

Ин ҳолатро моддаи 5 Кодекси ҷиноятӣ ҚТ ба тариқи зайл пешбинӣ намудааст: “Шахсоне, ки ҷиноят содирнамуданд, қатъи назар аз ҷинс, наҷод, миллат, шаҳрвандӣ, забон, муносибат бо дин, ақидаҳои сиёсӣ, таҳсилот, вазъи иҷтимоӣ, хизматӣ ва молумулкӣ, муносибат бо ҳизбҳои сиёсӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, маҳалли истиқоматашон ва дигар ҳолатҳо ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд.”¹

Нишондоди мазкурро қонуншикани маъмури низ пешбинӣ намуда, ба он масъулияти шахсони ҳуқуқиро низ илова намудааст, ки сарфи назар аз маҳаллу буду бош (суқунат), шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ, тобеъият ва ҳамчунин дигар ҳолату шароит ба ҷавобгарии маъмури кашида мешаванд.²

Масъалаи дигар, ки ба самаранокии ҷавобгарии ҳуқуқӣ мусоидат менамояд ин таъхирнопазир будани татбиқи ҷавобгарӣ мебошад. Бидуни таъхир, яъне саривақт аз он иборат аст, ки маъмулан истифодаи чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар кӯтоҳтарин муддат болотарин дараҷаи таъсиргузорӣ ва самаранокии ҳудро пас аз содиршавии ҳуқуқвайронкунӣ нишон медиҳанд. Меъёрҳои қонунгузории амалкунандаи Тоҷикистон муҳлати мушаххаси ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ

¹ Кодекси ҷиноятӣ ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи муроҷиат: 03.03.2022с.).

² Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмури ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи муроҷиат: 03.03.2022с.).

кашидани шахсони ҳуқуқвайронкунандаро муайян намудааст. Масалан, нисбат ба кормандони мақомоти қорҳои дохилӣ “ҷазои интизомӣ бояд на дертар баъд аз ду ҳафта пас аз рӯзи ба роҳбари мустақим (сардор) ва ё роҳбари ғайримустақим (сардор) расидани маълумот дар бораи содир шудани ҳуқуқвайронкунии интизомӣ аз сӯи корманди мақомоти қорҳои дохилӣ ва дар сурати гузаронидани тафтишоти хизматӣ ё боз гардидани парвандаи ҷиноятӣ на дертар аз як моҳ пас аз тасдиқ шудани хулоса дар бораи натиҷаҳои тафтиши хизматӣ ё содир шудани қарори ниҳой дар бораи парвандаи ҷиноятӣ татбиқ карда шавад. Ҷазои интизомӣ наметавонад баъд аз шаш моҳи содир шудани қонуншиканиии интизомӣ тавассути корманди мақомоти қорҳои дохилӣ нисбат ба он татбиқ гардад.¹

Муқаррар шудани муҳлатҳои мушаххас дар қонунгузорӣ барои ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахс барои содир намудани кирдори зиддиҳуқуқӣ пас аз гузаштани муҳлати муқарраршуда, аҳаммияти худро аз даст медиҳад ва монӣ барои расидан ба мақсади ҷавобгарии ҳуқуқӣ мегарданд.²

Мувофиқи мақсад будан ба маънои мутобиқ будани чораҳои таъсиррасонӣ бо мақсади ҷавобгарии ҳуқуқие мебошад, ки нисбат ба шахси қонуншикан ба қор бурда мешаванд. Аз нигоҳи мафҳуми фалсафӣ мақсад ин ба таври идеалӣ қонун будан ва ё қонун гардидан аз натиҷаҳои фаъолият ва роҳҳои амалисозии он бо истифода аз воситаҳои муайяни ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад.³ Ҳангоми ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахс мақсади татбиқи ҷазоро барқарор намудани адолати иҷтимоӣ, ислоҳу тарбияи шахси маҳкумшуда, пешгирӣ намудани кирдорҳои нави зиддиҳуқуқии наваз аз ҷониби шахсони дигар ташкил медиҳад. Мақсади асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ гражданиро ҷаброн намудани зараре ташкил медиҳад, ки дар натиҷаи содир шудани қонуншиканиии граждани-ҳуқуқӣ ва иҷро накардани уҳдадорҳои граждани ба вучуд меоянд.

Ҳангоми интиҳоб намудани андозаву ҳаҷми ҷазо нисбат ба шахси ҳуқуқвайронкунанда, мақоми давлатӣ ва ё шахси мансабдори давлатӣ бояд ба таври мушаххас ва дақиқ оқибатҳои таъини чораи ҳуқуқиро нисбат ба шахси гунаҳкор дарк намоянд. Принципи мувофиқи мақсад будани ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчунин вобаста ба дарназардошти дараҷаи

¹ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи муроҷиат: 03.03.2022с.).

² Бял В.С., Трипутин С. Н. Организация работы по укреплению служебной дисциплины и законности в органах внутренних дел: курс лекций. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета МВД России, 2014.- С. 21.

³ Краткий словарь по философии // под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 3-е изд., дораб. и доп. – М.: Политиздат, 1979.- С. 57.

вазнинии қонуншиканиии содиргардида, хусусиятҳои фардии шахси ҳуқуқвайронкунанда, шароити содиршавии кирдор, фардисозии чораҳои ҷазоро пешбинӣ менамояд. Масалан, барои қормандони мақомоти қорҳои дохилӣ, қорхонаҳои истеҳсоли, шахсони мансабдори давлатӣ вобаста ба иҷрои вазифаҳои хизматӣ ва м.и. ба таври мушаххас нишондодҳои муқаррар шудаанд, ки ҳангоми татбиқ намудани ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба инобат гирифта мешаванд.¹

Принсипи асоснокии ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҷавобгарӣ бояд натиҷаи оқибатҳои қонуншиканиие бошад, ки дар он тамоми аломатҳои таркибӣ ва асосу далелҳои лозими ҷавобгарӣ вуҷуд дошта бошад. Бар муайян сохтани чунин асос, қабл аз он ки ин ё он шахси ҳуқуқвайронкунанда ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашида шавад, лозим аст то ба таври ҳатмӣ дар рафтори вай таркибу унсури ҳуқуқвайронкунӣ ва ё ҷиноят ошқор карда шавад. Яъне, аломатҳои тарафи объективӣ ва субъективӣ, ҳамчунин тамоми аломатҳои ҳатмии ин унсурҳо бояд муайян ва мушаххас карда шаванд, зеро, дар акси ҳол, асоси воқеӣ барои ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахси гунаҳқор вуҷуд дошта наметавонад.

Моҳияти принсипи инсондӯстӣ дар моддаи 9 Кодекси ҷиноятии ҚТ пешбинӣ гардидааст. “Ҷазо ва дигар чораҳои дорои хусусияти ҳуқуқи ҷиноятӣ, ки нисбат ба шахсони ҷиноят содирнамуда истифода мешаванд, дар амалия ва таҷрибаи ҳуқуқӣ мақсади расонидани азобу азияти ҷисмонӣ ва ҳамчунин таҳқирсозии шаъну шарафи инсониро доро намебошанд.”² Қонунгузори маъмурӣ низ принсипи мазурро бо чунин тарз пешбинӣ намудааст: “Ҳангоми мавриди истифода қарор гирифтани чораҳои маҷбурсозии маъмурӣ, ба қарор ва амали (беамалии) таҳқиркунандаи шаъну шарафи инсонӣ роҳ дода намешавад.”³

Ҳамин тариқ, таҳқиқу омӯзиши институти ҷавобгарии ҳуқуқӣ ва принсипҳои умумиҳуқуқии ҷавобгарии ҳуқуқӣ нишон дод, ки таҷрибаи ҳуқуқэҷодкунӣ ва амалияи ҳуқуқтатбиқсозӣ дар асоси ғояҳои мушаххасу заминавӣ ба амал бароварда шуда, дар самти оромию суботи ҷомеа, танзими муносабатҳои ҷамъиятӣ, идоракунии давлат ва ғ. нақши босазо доранд. Таҳлилу таҷзия ва истифодаи дурусти принсипҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба қушода шудани моҳияти аслии ҷавобгарии

¹ Бялт В.С., Трипутин С.Н. Асари ишорашуда. – С. 22.

² Кодекси ҷиноятии ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи мурочиат: 03.03.2022с.).

³ Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ [Захираи электронӣ] // Маркази миллии қонунгузори назди Президенти ҚТ / Манбаи дастрасӣ: URL: <http://mmk.tj> (Санаи мурочиат: 03.03.2022с.).

ҳуқуқӣ, баланд рафтани самаранокии татбиқи он ҳамчун яке аз муҳимтарин унсурҳо дар низоми танзими ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятӣ мусоидат менамояд.

Адабиёт:

1. Алиев А.У. Принципы юридической ответственности и проблемы их реализации: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. – Махачкала, 2005. – 178 с.
2. Бялт В.С. Понятие и принципы юридической ответственности // Современное состояние и перспективы развития российского и международного законодательства: сборник статей Международной научно-практической конференции (10 февраля 2016 года, г. Уфа). – Уфа: АЭТЕРНА, 2016.
3. Бялт В.С. Теория государства и права: краткий курс в вопросах и ответах: альбом схем. – СПб.: Лема, 2016.
4. Бялт В.С., Трипутин С.Н. Организация работы по укреплению служебной дисциплины и законности в органах внутренних дел: курс лекций.– СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета МВД России, 2014.
5. Вантеева Н. В. Принципы юридической ответственности: структурно-функциональный анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Ярославль, 2005. – 189 с.
6. Зокирзода З.Х. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Воситаи таълимӣ: нашри аввал – Душанбе: “Ашуриён”, 2021. – 40 с.
7. Иванов А.А. Принцип законности юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01.– Тольятти, 2010. – 180 с.
8. Исмоилов Ш.М., Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни соҳаи ҳуқуқ ва иқтисод. – Душанбе: “Деваштич”, 2008. –295 с.
9. Канке В.А. Основы философии: учебник для студентов средних специальных учебных заведений. – М.: Логос, 2014. – 288 с.
10. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник, 6-е изд. доп. – СПб.: Изд-во Юридического института (Санкт-Петербург), 2001.
11. Краткий словарь по философии / под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 3-е изд.,дораб. и доп. – М.: Политиздат, 1979. – 413 с.
12. Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник / 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Проспект, 2014.
13. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник / 4-е изд., испр. и доп. – М.: Изд. – во дом «Дело» РАНХиГС, 2013.

14. Мироненко М.Б. Принципы юридической ответственности в системе принципов права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Саратов, 2001. – 239 с.
15. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебник – М.: Норма - Инфра-М, 2014. – 560 с.
16. Ожегов С.И. Словарь русского языка // под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой / 20-е изд. – М.: Русский язык, 1988. – 921 с.
17. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз санаи 20-уми апрели соли 2012.// www.president.tj (Санаи мурочиат: 24. 05. 2022с.).
18. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ.– Душанбе: “Сино,” 2018. –784 с.
19. Теория государства и права: учебник для бакалавров // под ред. В.К. Бабаева; 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт, 2014. – 715 с.
20. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 2003. –586 с.
21. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. – М.: Юрайт, 1999. – 429 с.
22. Шавалеев М.В. Эффективность принципа неотвратимости юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Тольятти, 2010. – 200 с.

**Азиззода У.А.,
Шодизода Н. М.**

Фишурда

**Принсипҳои умумӣ-ҳуқуқии ҷазои ҷиноятӣ ҳамчун
намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ**

Дар доираи мақолаи мазкур муаллифон кӯшидаанд принсипҳои мушаххаси умумҳуқуқии ҷазои ҷиноятиро мавриди таҳқиқ қарор дода, сатҳ ва дараҷаи амалишавии онро ҳангоми истифодаи ҷавобгарии ҳуқуқӣ, махсусан ҷавобгарии ҷиноятӣ баррасӣ намоянд. Ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазои ҷиноятӣ ҳамчун намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ хусусиятҳои хоси худро дошта риоя ва иҷроиши ҳатмии принсипҳои ҳуқуқиро талаб менамоянд. Ҳамзамон муаллифон мафҳум ва моҳияти принсипҳои ҳуқуқӣ, сатҳ ва дараҷаи инъикоси онҳоро дар қонунгузорию кишвар таҳлил намуда роҳҳои дурусти истифодабарӣ ва сатҳи самаранокии онҳоро ҳангоми татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ, махсусан ҷазои ҷиноятӣ мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Ҳангоми баррасии мавзӯи муҳаққиқон кӯшидаанд аз доираи васеи адабиёти таърихӣ, ҳуқуқӣ ва фалсафӣ истифода намуда, нуктаҳои назари ҷолиби олимони

ватанию хоричиро таҳқиқ намудаанд. Инчунин, доираи васеи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва сатҳи ифодаю татбиқсозии принципҳои ҳуқуқӣ дар онҳо баррасӣ гардидааст. Оид ба ин масъалаҳои баррасишаванда фикру андешаҳои худи муҳаққиқон низ иброз гардидааст.

**Азиззода У.А.,
Шодизода Н. М.**

Аннотация
**Общеправовые принципы уголовного наказания как
вид юридической ответственности**

В рамках данной статьи авторами рассматривается общеправовые принципы, их уровень и степень реализации принципов использования правовой ответственности, особенно уголовной ответственности. Уголовная ответственность и уголовное наказание как виды правовой ответственности имеют свои особенности, которые присущие соблюдению. При этом авторы проанализировали понятие и сущность правовых принципов, уровень и степень их обоснованности в законодательстве страны, исследовали правильные способы их применения и уровень их эффективности при осуществлении правовой ответственности, особенно уголовного наказания. При рассмотрении темы исследователи использовали широкий спектр исторической, правовой и философской литературы и исследовали точки зрения местных и зарубежных ученых. Также рассматривается широкий спектр нормативно-правовых актов и уровень выражения и применения в них правовых принципов. По данному вопросу также высказаны личные мнения и видения самих исследователей.

**Azizzoda U.A.,
Shodizoda N.M.**

The summary
General legal principles of criminal punishment as legal liability

Within the framework of this article, the authors consider general legal principles, their level and degree of implementation when using legal liability, especially criminal liability. Criminal liability and criminal punishment as types of legal liability have their own characteristics that are inherent in compliance. At the same time, the authors analyzed the concept and essence of legal principles, the level and degree of their validity in the legislation of the country, investigated the correct ways of their application and the level of their effectiveness in the exercise of legal responsibility, especially criminal punishment. When considering the topic, the researchers used a wide range of

historical, legal and philosophical literature and explored the points of view of local and foreign scientists. A wide range of normative legal acts and the level of expression and application of legal principles in them are also considered. Personal opinions and visions of the researchers themselves are also expressed on this issue.

Куканов А.З. *

НУҚТАҲОИ НАЗАР ОИД БА ШАКЛИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТ

Калидвожаҳо: шакли давлат, шакли идоракуни, ҷумхурӣ, монархия, ҷумхурии парлумонӣ, ҷумхурии омехта, ҷумхурии президентӣ, мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдор, ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти қонунгузор, ҳокимияти иҷроия, таҷзияи ҳокимият, шакли соҳти давлатӣ, режими сиёсӣ, монархияи мутлақ, монархияи маҳдуд, идоракунии давлатӣ, президент, парламент, ҳукумат, коллегияи интиҳобкунадагон, конститутсия, ҳизби сиёсӣ.

Ключевые слова: форма правления, республика, монархия, парламентская республика, смешанная республика, президентская республика, государственные органы, государственная власть, законодательная власть, исполнительная власть, разделение властей, форма государственного устройства, политический режим, абсолютная монархия, ограниченная монархия, государственное управление, президент, парламент, правительство, коллегия выборщиков, конституция.

Keywords: form of government, form of government, republic, monarchy, parliamentary republic, mixed republic, presidential republic, state bodies, officials, state power, legislative power, executive power, separation of powers, monarchy, monarchy, political regime public administration, president, parliament, government, board of voters, constitution, political party.

То имрӯз дар назарияи давлат ва ҳуқуқ мафҳуми ягонаи шакли идоракуни пешниҳод нашудааст. Ҳолати ба миён омада, талаб мекунад то ба як чанд нуқтаҳои назари гуногун, ки дар ин ё он марҳилаи таърихӣ нисбати масъалаи мазкур пешниҳод шудаанд, ҷу орем. Ҳамин тариқ, дар аввал қисме аз муҳақиқони шӯравӣ шакли идоракуниро ба маънои маҳдуд яъне ҳамчун шакли давлат баррасӣ менамуданд. Вале дар давраҳои минбаъда дар адабиётҳои ҳуқуқӣ пурра мафҳуми шакли давлат иборат аз қисмҳои ба ҳам алоқаманд асоснок карда шуд.

*Муовини декан оид ба илм ва робитаҳои байналмилалӣ, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии ДМТ. E-mail: kukanov-ayniddin@mail.ru.

Нуктаҳои назари гуногун ду ё се унсурҳои шакли давлатро номбар мекунад,¹ ки масъалаи мазкур яке аз масъалаҳои актуалии назарияи давлат ва ҳуқуқ мебошад. Бинобар ин, шакли давлат аз се унсур, яъне шакли идоракунии, шакли сохти давлатӣ ва режими сиёсӣ иборат аст. Ҳамин тариқ, шакли идоракунии яке аз унсурҳои таркибии шакли давлат буда, атрофи он якчанд нуктаҳои назари гуногун ҷой доранд: 1) тарафдорони маҳдуди шакли идоракунии дар зери мафҳуми шакли идоракунии пеш аз ҳама вазъи ҳуқуқии сарвари давлатро мефаҳманд,² аммо дар ин тарз инчунин моҳият ва вазъи дигар мақомоти давлатӣ низ таҳлил мегардад; 2) муҳаққиқони дигар масъалаи мазкурро ҳамчун сохтор ва муносибати байниҳамдигарии муайяни мақомоти олии давлатӣ мефаҳманд; 3) дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ мафҳуми васеъ паҳнғаштаи шакли идоракунии ҷой дорад, ки ин ба таъсис ва ташкили мақомоти олии давлатӣ алоқаманд мебошад. Дар ин маврид сохтор, вазъи ҳуқуқӣ ва муносибати байниҳамдигарии ашхоси мансабдор, мақомоти давлатӣ ва иштироки аҳоли дар ба амалбарории ҳокимияти давлатӣ ба инобат гирифта мешавад. Муаллифони дигар шакли идоракуниро ба берунӣ ва дохилӣ ҷудо мекунанд. Монархия ва ҷумҳурии шакли берунӣ ва принципҳои асосии ҳокимияти олии маҳаллӣ, муносибати байни онҳо бо синфҳо ва аҳоли шакли дохилии шакли идоракуниро ифода мекунад.

Аз ин нуктаи назар шаклҳои идоракунии одатан ба маънои ташкили ҳокимияти олии давлатӣ, муносибати байни мақомоти давлатӣ, байни онҳо ва аҳоли фаҳмида мешавад. Шакли идоракунии ин ё он давлат аз руи тартиби ташкили ҳокимият муайян мешавад.

Тартиби ташкили ҳокимият дар кишварҳои ҷудогона гуногун мебошад. Масалан, ваколатҳои муҳими ҳокимияти давлатӣ дар як қатор кишварҳо пурра ба монарх (шоҳ, султон, амир) тааллуқ дорад, дар кишварҳои дигар байни шоҳҳои ҳокимият тақсим шудаанд (таҷзияи ҳокимият). Дар давлатҳои гуногун ҳокимияти монарх (шоҳ) меросӣ (мас., Англия, Япония), меросии сулолаві (шоҳигарии исломӣ, масалан, Арабистони Саудӣ, Оман ва ғ.) ва интиҳобӣ аст (масалан, Малайзия). Дар як қатор кишварҳо мақомоти Олии кишвар - президент ва парламент - интиҳоб карда мешаванд, аммо дар баъзе давлатҳо президентро шахрвандон (ҷумҳуриҳои президентӣ), парламент ё мақоми дигари муайннамудаи парламент интиҳоб мекунад (ҷумҳурии парлумонӣ). Дар як қатор давлатҳо ҳукуматро бевосита президент бо иштироки парламент ё бе иштироки он ташкил мекунад, дар давлатҳои дигар ҳукумат аз ҳисоби ҳизбҳои дар парламент соҳиби аксари ҷойгашта ташкил мешавад. Дар давлатҳои ҷудогона сарвазирро президент (бо розигии палатаи поёнии парламент) таъин мекунад, дар давлатҳои дигар сарвари ҳизби дар

¹ Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства.- М.: «Наука».- 1971.- С. 106-112.

² Мишин А.А. Государственное право буржуазных стран и стран освободившихся от колониальной зависимости.- М.: Изд.-во Московского университета.-1976.- С. 119.

интихоботи парламент ғолибшуда якбора сарвазир интихоб мешавад (Англия).

Ҳамин тариқ, шаклҳои идоракунии гуногун буда, дар кишварҳои алоҳида хусусиятҳои хос доранд.¹ Аммо ҳамаи онҳо як хислати умумӣ доранд, яъне ба ташкили ҳокимияти олии давлатӣ ишора мекунанд. Аз ин нуқтаи назар шакли идоракунии ин тарзи ташкили ҳокимияти олии давлатӣ, тартиби ташкили (интихоб, таъин) мақомоти олии давлатӣ - президент, монарх ҳукумат мебошад.² Барои ҳамин аксари муҳаққиқон шакли идоракунии ба маънои ташкили ҳокимияти олии давлатӣ, ҳокимияти марказӣ, мақомоти олии мефаҳманд. Айни замон нуқтаи назари дигар ҷой дорад. Масалан, М.Н. Марченко шакли идоракунии ба маънои тартиби ташкил ва фаъолияти мақомоти олии ва маҳаллии давлатӣ мефаҳмад.³

Ғайр аз ин, фаҳмиши маҳдуди шакли идоракунии ҷой дорад, ки тибқи он шакли идоракунии бо вазъи ҳуқуқии сарвари давлат муайян мекунанд. Аммо, тавре мушоҳидаҳо нишон медиҳанд дар аксар таҳлилҳо ҳангоми омӯзиши шакли идоракунии маҳз тартиби ташкили мақомоти олии давлатӣ ба инobat гирифта мешавад. Масалан, В.Е. Чиркин шакли идоракунии бо се мақомот - сарвари давлат, парламент ва ҳукумат алоқаманд мекунанд.⁴ Дар ин маврид шакли идоракунии ба тарзи ташкили ҳокимияти олии давлатӣ ишора мекунанд. Аммо тавре маълум аст ин ҳокимият бо иштироки шахрвандон ва иттиҳодияи ҷамъиятии онҳо, зеро таъсири ҷомеаи шахрвандӣ ташкил мешавад. Масалан, шахрвандон дар интихоби президент ва парламент бевосита иштирок мекунанд, дар ғалабаи ин ё он ҳизби сиёсӣ ҳангоми интихоботи парламонӣ дар кишварҳои дорои идораи парламонӣ нақши ҳалқунанда мебозанд. Барои ҳамин шакли идоракунии ҳам тартиби ташкили ҳокимияти олии давлатӣ ва ҳам муносибатҳои байни ҳокимият ва аҳолиро дар бар мегирад. Шакли идоракунии ду паҳлу дорад:

- 1) ташкили ҳокимияти давлатӣ;
- 2) фаъолияти ҳокимияти давлатӣ.

Аз ин нуқтаи назар шакли идоракунии ин ташкил ва фаъолияти ҳокимияти давлатӣ мебошад. Дар адабиёт мафҳуми шакли идоракунии аз мафҳуми идоракунии давлат фарқ мекунанд. Идоракунии давлатӣ мафҳуми васеътар буда, таъсири муташакилонаву мақсадноки давлатро ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеаро дар назар дорад. Шакли идоракунии бошад ин тартиби ташкили фаъолияти ҳокимияти давлатӣ мебошад. Шакли идоракунии, азбаски бо тарзи ташкили ҳокимияти давлатӣ

¹ Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Чилди 1.- Душанбе, 2010.- С. 456.

² Сотиволдиев Р.Ш. Асари ишорашуда.- С.457.

³ Марченко М. Н. Теория государства и права.- М.,2008.- С.74.

⁴ Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве // Государство и право.- 1994.- №1.- С.109-115.

алоқаманд аст, истифодаи таҷзияи ҳокимиятро дар назар дорад. Таҷзияи ҳокимият - тарзи ташкили ҳокимияти давлатӣ аст. Он ҳангоми интихоби ин ё он шакли идоракунии ба инобат гирифта мешавад. Аммо тартиби истифодаи таҷзияи ҳокимият дар кишварҳои мухталиф гуногун аст.

Аз ин нуқтаи назар В.А.Четвернин таҷзияи ҳокимиятро дар ҷумҳурии президентӣ ва дар шакли идораи парлумонӣ (ҷумҳуриҳо ва монархияҳои парлумонӣ) фарқ мекунад.¹ Масалан, дар ШМА, ки кишвари классикии таҷзияи ҳокимият эътироф мешавад, ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия аз ҳам ҷудоянд: президентро коллегияи интихобкунандагон интихоб мекунад, ҳукуматро президент ташкил мекунад, президент ва ҳукумат назди парлумон масъул нестанд, парламент дар ташкили ҳукумат иштирок намекунад ва ба фаъолияти он даҳлат намекунад, ҳукумат низ ба фаъолияти парламент даҳлат намекунад, Суди Олии ШМА, ки аъзоёнаш яқумра таъин мешаванд, аз тарафи президентҳои баъдина тағйир дода намешаванд ва аз болои ҳокимияти қонунгузори иҷроия тариқи муқаррар намудани амсоли истифода накардани қонунҳои зиддиконституционӣ назорат мекунад.

Дар давлатҳои дорои шакли идораи парлумонӣ, ба андешаи В.А.Четвернин, «таҷзияи ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия ҷой надорад», чунки ҳукуматро парламент аз ҳисоби ҳизби ғолиб ташкил мекунад, сарвазир ва ҳукумат (чун аъзоёни ҳизби ғолиб) вакилони палатаи поёнии парламент мебошанд, ҳукумат назди парламент масъул аст, парламент метавонад ҳукуматро пеш аз муҳлат истеъфо диҳад, сарвари давлат (президент ё монарх) ваколатҳои ҷиддӣ надорад, сарвазир дорои ваколатҳои муҳим буда, вале намоёндаи ҳизби сиёсии ғолиб аст. Дар воқеъ тартиби истифодаи таҷзияи ҳокимият дар шакли идораи президентӣ ва парлумонӣ аз ҳам фарқи ҷиддӣ дорад. Яқум, дар ҷумҳурии президентӣ ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия алоҳида ташкил шуда, илова ба ин, тарзҳои ташкили ин ду шохаҳои ҳокимият фарқ дорад: ҳокимияти қонунгузор (палатаи поёнии парламент) аз ҷониби шаҳрвандон интихоб мешаванд, ҳукумат алоҳида (аз ҷониби президент ва бо розигии парламент) ташкил мешавад. Дар ҷумҳурии парлумонӣ парламент ва ҳукумат дар як вақт ташкил мешаванд: ҳизби сиёсӣ, ки дар натиҷаи интихоботи парлумонӣ соҳиби аксари ҷой дар парламент гаштааст, ҳукуматро ташкил мекунад (аз он ҷумла сарвазирро муайян мекунад): ҳукумат аз парламент вобастагии бевосита дорад ва аз ин нигоҳ таҷзияи ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия шаффоф нест. Дуввум, сарвари ҷумҳурии президентӣ - президент аз тарафи шаҳрвандон бевосита интихоб шуда, одатан сарвари ҳам давлат ва ҳам ҳукумат аст. Президент дар ҷумҳурии парлумонӣ одатан на аз тарафи халқ, балки парламент интихоб шуда (ба истиснои Болгария, ки он ҷо президентро

¹ Нерсесянц В.С. Проблемы общей теории права и государства.- М., 2008.- С.456.

шаҳрвандон интиҳоб мекунад), сарвари ҳукумат нест (сарвари ҳукумат сарвазир аст.) Сеюм, президент дар ҷумҳурии президентӣ ба ҳокимияти иҷроия сарварӣ мекунад, аммо президент дар ҷумҳурии парлумонӣ ба ҳукумат ва ҳокимияти иҷроия бевосита роҳбарӣ намекунад. Чорум, дар ҷумҳурии президентӣ ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия алоҳида ташкил шуда, мустақилона амал мекунад. Дар ҷумҳурии парлумонӣ ҳокимияти қонунгузор ва иҷроия якҷоя ташкил шуда, дар вобастагии бевосита амал мекунад.

Дар адабиёт одатан ду шакли идоракунӣ фарқ карда мешаванд:

- 1) шакли идораи монархӣ;
- 2) шакли идораи ҷумҳурӣ.

Монархия шакли идораест, ки ба мансубияти ҳокимияти олии давлатӣ бо монарх асос меёбад. Аммо ин маънои онро надорад, ки дар ҳамаи намудҳои монархия ҳокимияти олии давлатӣ пурра бо монарх тааллуқ дошта бошад. Дар давлатҳои қадимаи осиёӣ, дар замони мутлақияти аврупоии ғуломдориву феодалӣ дар ҳақиқат ҳокимияти олии пурра мансуби монарх буд. Вале дар монархияҳои имрӯзаи парлумонӣ монархия қисман ба таҷзияи ҳокимият асос меёбад. Ваколатҳои ҳокимиятӣ байни монарх ва парламент ҳукумат тақсим мешаванд. Аз ин нуқтаи назар, яъне вобаста ба мансубияти воқеӣ ё шаклии ваколатҳои ҳокимиятӣ монархияро ба воқеӣ ва номиналӣ ҷудо мекунад. Дар адабиётҳои имрӯза монархияро ба монархияи мутлақ ва маҳдуд ҷудо мекунад. Монархияи мутлақ чунин шакли идоракунӣ аст, ки дар шароити он ҳокимият меросӣ буда, танҳо ба як кас тааллуқ дорад. Дар ҷаҳони имрӯза монархияи мутлақ дар давлатҳои Оман, Бруней ва Арабистони Саудӣ боқӣ мондаанд.

Ҷумҳурӣ шакли идоракунӣ аст, ки дар он мақомоти олии давлатӣ ба муҳлати муайян интиҳоб мешаванд. Дар адабиёти пасошуравӣ ақидаҳои дигар оид ба таснифи шаклҳои идоракунӣ воমেҳуранд. Масалан, ба андешаи Гомеров тақсими шакли идоракунӣ ба монархия ва ҷумҳурӣ ҷӯхна шудааст. Муаллиф ҳафт шакли асосии идоракунӣ ҷудо мекунад: парлумонӣ, президентӣ, омехта, суперпрезидентӣ, ҳарби-полисиавӣ, монархӣ, парламентаризми ботил. Ҳамин тариқ, дар мақола аз андешаҳои зиёди олимон, ки вобаста ба шакли идоракунӣ таҳлил гардиданд, хусусиятҳои зерини мафҳуми шакли идоракунӣ ҳосил мешаванд: Зери мафҳуми шакли идоракунӣ тартиби ташкили мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, тартиби ташкили мақомоти давлатӣ, салоҳияти онҳо, муносибати байниҳамдигарии мақомоти давлати, ва иштироки аҳоли дар амали намудани ҳокимияти давлатӣ фаҳмида мешавад; Шакли идоракунӣ муайян мекунад, ки ҳокимияти олии давлат ба ки тааллуқ дорад, бо кадом тарз ин мақомотҳо таъсис дода мешаванд; Шакли идоракунӣ дар сатҳи конституцияҳо ё санадҳои конституционӣ эътироф мешаванд, ки асоси ҳуқуқи қонунӣ эътироф шудани шакли идоракунӣ мегардад. Дар таҳлили шакли идоракунӣ бояд муносибати байниҳамдигарии мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ дар доираи таҷзияи ҳоки-

миятҳо ба назар гирифта шаванд. Ба шакли идоракунӣ дар шароити демократия таъсири муҳимро пеш аз ҳама муносибати байниҳамдигарии мақомоти давлатӣ бо аҳоли, дараҷаи ҷаҳоннокии аҳоли дар маърақаҳои сиёсӣ ва иштироки онҳо дар таъсиси мақомоти давлатӣ мерасонад;¹ Мафҳуми шакли идоракунӣ аз мафҳуми идоракунии давлатӣ фарқ мекунад. Идоракунии давлатӣ мафҳуми васеътар буда, таъсири муташаққилонаву мақсадноки давлатро ба соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа, идоракунии давлатии объектҳои гуногун, аз қабилӣ иқтисод, соҳаи иҷтимоӣ, илм, маориф, фарҳанг, корхонаҳо ва ғайраро дар назар дорад. Шакли идоракунӣ бошад, тартиби ташкилу ҷаҳоннокии ҳокимияти давлатӣ мебошад.

Адабиёт:

1. Петров В.С. Сущность содержание и форма государства.- М.: «Наука», 1971.
2. Мишин А.А. Государственное право буржуазных стран и стран освободившихся от колониальной зависимости.- М.: Изд.- во Московского университета.-1976.
3. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Ҷилди 1.- Душанбе, 2010. - 456с.
4. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. - Душанбе, 2018.- 784с.
5. Марченко М. Н. Теория государства и права.- М., 2008.
6. Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве// Государство и право.- 1994.- №1.- С.109-115.
7. Нерсисянц В.С. Проблемы общей теории права и государства. - М., 2008.

Куканов А.З.

Фишурда

Нуқтаҳои назар оид ба шаклҳои идоракунии давлат

Дар мақола якчанд нуқтаҳои назар оид ба шаклҳои идоракунии давлат таҳлил гардидаанд. Қайд мегардад, ки дар назарияи давлат ва ҳуқуқ мафҳуми ягонаи шакли идоракунӣ пешниҳод нашудааст. Ҳолати ба миён омада, талаб мекунад то ба як чанд нуқтаҳои назари гуногун, ки дар ин ҷо он марҳилаи таърихӣ нисбати масъалаи мазкур пешниҳод шудаанд, ҷуҷурӯ. Ҳамин тариқ, дар аввал қисме аз муҳаққиқони шурӯғӣ шакли идоракуниро ба маънои маҳдуд, яъне ҳамчун шакли давлат баррасӣ менамуданд. Вале дар давраҳои минбаъда дар адабиётҳои ҳуқуқӣ пурра мафҳуми шакли давлат иборат аз қисмҳои ба ҳам

¹ Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ.- Душанбе, 2018.- С.265.

алоқаманд асоснок карда шуд. Нуқтаҳои назари гуногун ду ё се унсурҳои шакли давлатро номбар мекунад, ки масъалаи мазкур яке аз масъалаҳои актуалии назарияи давлат ва ҳуқуқ мебошад.

Куканов А.З.

Аннотация

Точки зрения на формы правления государства

В статье анализируются несколько точек зрения на формы управления. Следует отметить, что теория государства и права не дает единой концепции управления. Эта ситуация требует от нас взглянуть на ряд различных точек зрения, представленных на том или ином историческом этапе по данному вопросу. Таким образом, сначала некоторые советские исследователи рассматривали форму правления в узком смысле, т. е. Как форму правления. Однако в последующие периоды в юридической литературе полностью обосновалось понятие формы государства, состоящего из взаимосвязанных частей. Различные точки зрения перечисляют два или три элемента формы государства, что является одним из наиболее актуальных вопросов теории государства и права.

Kukanov A.Z.

The summary

Views on forms of government

The article analyzes several perspectives on forms of governance. It should be noted that the theory of state and law does not provide a single concept of governance. This situation requires us to look at a number of different points of view that have been put forward at this or that historical stage. Thus, at first, some Soviet researchers considered the form of government in a narrow sense, ie as a form of government. However, in the following periods in the legal literature the concept of the form of the state consisting of the interrelated parts was completely substantiated. Different points of view list two or three elements of the form of the state, which is one of the most pressing issues in the theory of state and law.

ҚОИДАҲОИ ТЕХНИКӢ-ҲУҚУҚӢИ ВОРИД НАМУДАНИ ТАҒЙИРУ ИЛОВАҲО БА САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢИ ЗЕРҚОНУНӢ

Калидвожаҳо: қоидаҳои техникӣ – ҳуқуқӣ, техникаи қонунгузорӣ, техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ, фаъолияти қонунгузорӣ, ворид намудани тағйиру иловаҳо, боздошт, қатъи амали санадҳои зерқонунӣ.

Ключевые слова: технико-правовые нормы, законодательная техника, законодательная техника, законотворческая деятельность, внесение изменений, приостановление, прекращение действия подзаконных актов.

Keywords: technical-legal rules, legislative technique, legislative technique, legislative activity, introduction of amendments, suspension and termination of by-laws.

Дар низоми қонунгузори Қумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҚТ) санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба ду гуруҳи асосӣ, санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои зерқонунӣ тақсим мешаванд. Ба санадҳои қонунгузорӣ, тибқи муқаррароти қисми 4 моддаи 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» Конститутсияи ҚТ, қонунҳои ҚТ, ки бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабул шудаанд, қонунҳои конститутсионӣ, кодексҳо ва қонунҳои ҚТ дохил мешаванд.

Ба низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ҚТ бошанд: қарорҳои яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ; қарорҳои Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ; фармонҳои Президенти ҚТ; қарорҳои Ҳукумати ҚТ; фармоишҳои вазоратҳо, мақомоти назди Президенти ҚТ, мақомоти назди Ҳукумати ҚТ, инчунин қарорҳои кумитаҳои давлатӣ ва Бонки миллии Тоҷикистон (минбаъд – БМТ); қарорҳои Маҷлисиҳои вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва ш. Душанбе; қарорҳои раисони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва ш. Душанбе; қарорҳои Маҷлисиҳои вакилони халқи шаҳрҳо ва ноҳияҳо; қарорҳои раисони шаҳрҳо ва ноҳияҳо; қарорҳои мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дохил мешаванд.

Дар асоси таҳлилҳо, санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонуниро дар навбати худ ба ду гуруҳ ҷудо намудан мумкин аст.

*Мушовири калони Кумита оид ба илм, маориф, фарҳанг ва сиёсати ҷавонони Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ. Тел: (+992)907002207. E-mail: jamshedzodakomron@gmail.com

1). Санадҳои зерқонунии бевосита дар асос ва барои иҷрои санадҳои қонунгузорӣ қабулшаванда;

2). Санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунии бавосита, ки бо дигар санад қабул ё тасдиқ мегарданд.

Онҳо аз ҷиҳати тартиби таҳия, пешниҳод, қабул ва таркиби сохторӣ аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунии ба истилоҳ бевосита қабулшаванда фарқ мекунанд. Ба ин гуруҳи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунии Дастур, Низомнома ва Оиннома дохил мешаванд, ки мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва иҷроияи ҷумҳуриявӣ метавонанд санадҳои меъёрии ҳуқуқиро дар шакли дастур, низомнома, оиннома, қоида ва дастурамал қабул намоянд. Асосан онҳо барои тартиби фаъолияти ягон мақомоти давлатӣ ва ё воҳиди сохтории он қабул карда мешаванд ва ба таври дақиқ вазъи ҳуқуқӣ, сохтор, тартиби фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ ё воҳидҳои сохтории онҳо, инчунин тартиби фаъолияти ташкиотҳои давлатӣ ё воҳидҳои сохтории онҳоро мустақкам намуда, меъёрҳои хусусияти умумӣ доштаро мушаххас мегардонанд. Одатан санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли дастур, низомнома, оиннома, қоида ва дастурамал қабулкардашуда дар асоси санади меъёрии ҳуқуқии дар шакли фармон, қарор ва фармоиш қабул карда мешаванд.

Дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баъди санадҳои қонунгузорӣ, ки дар боло номбар намудем, санадҳои зерқонунӣ, ки онҳо ҳам аз рӯи сатҳи қабул ва қувваи ҳуқуқиашон ҷо ба ҷо гузошта шудаанд. Бояд қайд намоем, ки паси ҳам ҷойгир намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ бо назардошти мавқеи мақомоти онро қабулкунанда дар Конститутсияи ҚТ муайян карда шудааст. Масалан, боби сеюми Конститутсияи ҚТ ба Маҷлиси олии ҚТ бахшида шудааст, бинобар ин дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонуни аввал Ҷаласаи яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси олии ҚТ ва сипас палатаҳои Маҷлиси олий дар алоҳидагӣ пешбинӣ гардидаанд. Боби чаҳоруми Конститутсияи ҚТ ба Президенти ҚТ бахшида шудааст. Аз ин лиҳоз баъди санадҳои меъёрии ҳуқуқии Парлумон дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ фармонҳои Президенти ҚТ ҷой дода шудааст. Боби панҷуми Конститутсияи ҚТ ба Ҳукумати ҚТ бахшида шудааст, аз ин лиҳоз дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баъд аз фармонҳои Президент, қарорҳои Ҳукумати ҚТ пешбинӣ гардидааст.

Ҳамзамон, баъд аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҳукумати ҚТ санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти марказии ҳокимияти иҷроияи ҷумҳурӣ пешбинӣ гардидаанд. Яъне, мақомоти назди Президенти кишвар, вазоратҳо, кумитаҳои давлатӣ, мақомоти назди Ҳукумати ҷумҳурӣ ва БМТ дар назар дошта шудаанд. Боби шашуми Конститутсияи кишвар ба «Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидорақунӣ» бахшида шудааст, аз ин

лиҳоз баъд аз Ҳукумати ҚТ ва сохторҳои марказии ҳокимияти иҷроияи ҚТ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бо назардошти ҳудуд, сатҳ ва шакли ташкилӣ онҳо паси ҳам оварда шудаанд.

Ҳокимияти маҳалӣ, ки аз мақомоти намоёндагӣ ва иҷроия иборат аст, дар асоси меъёрҳои Конститутсияи ҚТ, қонунҳои амалкунанда ва принципҳои умумии эътирофшуда дар ҳудуди идоракунии ҳокимияти маҳалӣ бартарӣ ба мақомоти намоёндагӣ дода шудааст. Аз ин рӯ, аввал дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ Қарорҳои Маҷлисиҳои вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (минбаъд - ВМКБ), вилоятҳо ва шаҳри Душанбе оварда шудаанд ва сипас санадҳои меъёрии ҳуқуқии Раисони ВМКБ, вилоятҳо ва ш. Душанбе.

Айнан аз рӯи ҳамин принцип дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо ҷойгир карда шудаанд. Аз ҳама охир, дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қарорҳои мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот пешбинӣ гардидаанд. Мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ҷамоат мебошад, ки аз ҷониби интиҳобкунандагони шаҳрак ва деҳот интиҳоб шуда, масъалаҳои дорои аҳамияти маҳалиро дар доираи ваколатҳои худ ҳал мекунад. Санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар ҳудуди дахлдори шаҳрак ва деҳот амал мекунад.¹

Ба андешаи М.З. Раҳимзода ва А.Р. Нематов санадҳои зерқонунӣ - ин санадҳои меъёрии ҳуқуқие мебошанд, ки дар асос ва барои иҷро қонунҳо қабул мегарданд.² Ба ин ақида розӣ шуда, бояд қайд намоем, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ меъёрҳои қонунҳоро мушаххас ва пурра мегардонанд ва нисбат ба санадҳои қонунгузорӣ дорои эътибори пастари ҳуқуқӣ мебошанд. Санадҳои зерқонунӣ асосан аз тарафи мақомоти марказии иҷроия, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот қабул карда мешаванд.

Тавре, ки дар боло қайд намудем, санади меъёрии ҳуқуқии Президенти ҚТ танҳо дар шакли фармон бароварда мешавад. Ба монанди фармони Президенти ҚТ аз 13 - уми августи соли 2012, № 1313 «Дар бораи тадбирҳои тақвият бахшидани сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва зиёд намудани маоши амалкунандаи вазифавии қормандони муассисаҳо, ташкилотҳои соҳаи иҷтимоӣ,

¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009, № 549 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №7-8, мод.503; соли 2012, №4, мод.277; №8, мод.833; соли 2015, №11, мод.964; соли 2017, №5 қ1, мод.288; соли 2019, №4-5, мод.226.

² Раҳимзода М. З., Нематов А. Р. Техникаи қонунгузорӣ. – Душанбе, 2016. – С. 27.

андозаи нафақа ва стипендия» санади меъёрии ҳуқуқӣ буда, аҳамияти умумихатмӣ дорад ва иҷрои он дар тамоми ҳудуди мамлакат ҳатмист. Ҳамзамон, фармони Президенти ҚТ аз 20 – уми март соли 2009, № 639 «Дар бораи тасдиқи стратегияи идоракунии молияи давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2018» санади меъёрии ҳуқуқӣ мебошад.

На ҳамаи фармонҳои Президенти кишвар характери меъёрӣ доранд. Фармонҳое низ ҳастанд, ки хусусияти фардӣ дошта, яъне барои ба вазифа таъин ё аз вазифа озод намудани шахсе бароварда мешаванд. Барои мисол фармони Президенти ҚТ «Дар бораи иҷрокунандаи вазифаи раиси ноҳия таъин намудан». Ин фармон, ки хусусияти фардӣ дорад, санади меъёрии ҳуқуқӣ шуда наметавонад. Тавре, ки дар қисми 3 моддаи 22 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» муқаррар шудааст, мувофиқи он фармонҳои Президенти ҚТ, ки хусусияти фардӣ доранд ва амрҳои Президенти ҚТ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ намебошанд. Ҳукумати ҚТ низ субъекти ҳуқуқэҷодкунанда буда, дар доираи салоҳияти худ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул мекунад, ки онҳо асосан ҳамчун санади зерқонунӣ дар шакли қарор қабул карда мешаванд. Ба ғайр аз қарор, Ҳукумати ҚТ фармоиш низ қабул мекунад, вале, фармоиш санади меъёрии ҳуқуқӣ шуда наметавонад.

Таҳлилҳо нишон дод, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ хусусияти мустақамкунӣ дошта, меъёрҳои қонунҳо дар санадҳои зерқонунӣ ба таври васеъ, равшан ва мушаххас ифода карда мешаванд.

Мутобиқи қонунгузори ҚТ таркиби санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ аз муқаддима, боб, параграф, банд, зербанд ва сарҳат иборат мебошад.¹

Қисми ҳатмии таркибии санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ асосан муқаддима ва банд ба ҳисоб мераванд. Дигар қисмҳои таркибии санадҳои зерқонунӣ ҳангоми таҳия ва қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ҳатмӣ намебошанд ва дар мавриди зарурат татбиқ карда мешаванд.²

Муқаддимаи санади зерқонунӣ танҳо асос ва барои ҷӣ қабул шудани санади зерқонуниро муайян менамояд. Ҷӣ тавре дар моддаи 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» пешбинӣ шудааст

¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30-юми майи соли 2017, №1414 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2017, № 5, қ. 1, мод. 271; соли 2019, № 7, мод. 465.

²Холикзода А.Ф. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ». – Душанбе, 2017. – С. 144.

«ба муқаддима дохил кардани амру дастурҳои меъёрӣ норавост».¹ Бояд қайд намуд, ки муқаддима қисми таркибии санади зерқонунӣ буда дар он меъёр муқаррар намегардад. Ба андешаҳои Т. В. Кашанина дар муқаддимаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ асоси танзимномаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян гардидааст.² Д. В. Чухвичев дар муқаддима масъалаҳои назариявӣ, мақсад, ангега, мавзӯ, вазифаҳои марказии чунин батанзимдарорӣ ва аҳамияти танзими ҳуқуқии онро меҳисобад.³

Г.Т. Чернобел бошад менависад, ки муқаддима қисмати оғозшавии санадҳои меъёрии ҳуқуқии миллӣ ва байналмилалӣ аст, ки дар он асоснокунии қабули он, ангега, мақсад ва вазифаҳои он ҷойгир шудааст.⁴

М.Л. Давидова пешниҳод менамояд, ки муқаддимаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки аз назари техникаи ҳуқуқҷодкунӣ ба гурӯҳи меъёрҳои декларативӣ- эъломиявӣ дохил мешавад, табиатан аз лиҳози назарӣ ва амалияи қонунгузорӣ дар худ мақсад, ангега ва вазифаҳои қонунгузориро низ фаро мегирад.⁵

Ба андешаи овардашуда розӣ шуда, бояд қайд намуд, ки яке аз қисмҳои асосии санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ин муқаддима мебошад, ки дар муқаддима мақсади қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва тартиби танзими ҳуқуқии он мухтасар баён карда мешавад.

Тавре, ки дар боло қайд намудем, таркиби дигари ҳатмии санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ин банд мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки санади зерқонунӣ метавонад боб ё параграф надошта бошад, вале бе банд онро тасавур кардан номумкин аст. Чӣ тавре ки дар санади қонунгузорӣ модда қисми таркибии ҳатмии санади қонунгузорӣ ба ҳисоб меравад ва ягон қонун бе модда шуда наметавонад. Дар санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ низ ягон санад бе банд шуда наметавонад. Аммо, фарқи байни модда аз банд дар он аст, ки модда ном дорад, банд бошад, беном аст. Ҳар як банди санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ муқаррароти мукаммали меъёро ифода менамояд. Банд ҳадди ақал як меъёри мукамалро муқаррар мекунад, ё худ ба таври дигар ифода намоем, меъёрҳо дар санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар бандҳо муқаррар карда мешаванд. Мисли моддаи санади қонунгузорӣ банд ҳам бо фосила оғоз ёфта, бо рақами арабӣ ишора мегардад, ки баъд аз он нуқта гузошта мешавад.

¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30-юми майи соли 2017, №1414 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, соли 2017, № 5, қ. 1, мод. 271; соли 2019, № 7, мод. 465.

² Кашанина Т. В. Юридическая техника. Учебник для вузов. 2-е издание. – М.: «Норма», 2013. – С. 128.

³ Чухвичев Д.В. Законодательная техника. Вт. изд-е. – М., 2014. – С. 282-284.

⁴ Чернобел Г. Т. Юридическая техника. Вт. изд-е. – М., 2016. – С.201-202.

⁵ Давыдов М.Л. Нормативно-правовое предписание. Природа, типология, технико-юридическое оформление. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 67.

Бандҳо метавонанд дар боб ё параграф муттаҳид гардида, ба зербандҳо ё сархатҳо тақсим шаванд.¹ Дар ин ҷо бояд қайд намоем, ки танҳо рақамгузори параграфҳои ҳар як боб мустақил мебошад. Агар боби нав аз параграфҳо иборат бошад, рақамгузори параграфҳои ин боб аз нав аз рақами як оғоз мегардад. Рақамгузори бобҳо ва бандҳои санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ пай дар пай мебошанд. Яъне, санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ чанд боб ва банде, ки дошта бошад, ба онҳо рақамҳо пай дар пай гузошта мешаванд. Дар ҳама ҳолат тартиби ҳисоби боб алоҳида ва банд алоҳида бурда мешавад. Масалан, агар боби якум 20 бандро дар бар гирад. Боби дуюм бо рақамгузори ду оғоз гардида, ҳисоби бандҳо аз рақами 21 идома меёбад. Аммо бо навшавии номи боб рақами тартибии он ва рақами банд аз нав оғоз нагардида, аз шумораи банди охири боби пешин идома дода мешавад.

Банд бо ҳарфи калон оғоз гардида, дар охири он нуқта гузошта мешавад. Агар банд ба сархатҳо тақсим шуда бошад, дар он ҳолат нуқта дар охири сархати охири гузошта мешавад. Агар санади зерқонунӣ аз як банд иборат бошад, он рақамгузори карда намешавад ва наметавонад ба зербанд тақсим шавад.²

Ба талаботи замони муосир мутобиқ намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ аз байн бурдани номувофиқативу муҳолифатҳо дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ бо роҳи қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии ворид намудани тағйиру иловаҳо, хориҷ намудани қисмҳои таркибии алоҳида ё матни пурра ё дар таҳрири нав қабул намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ амалӣ гардонида мешаванд.³

Дар баробари ин қайд кардан лозим аст, ки дар бисёр ҳолатҳо барои пурра амалӣ намудани меъёрҳои муқаррарнамудаи қонун, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ пешбинӣ карда мешаванд. Барои мисол, дар Қонуни ҚТ «Дар бораи хизмати дипломатӣ»⁴ тавассути меъёрҳои ҳаволақунанда зарурати қабули ду санади зерқонунӣ пешбинӣ гардидааст. Дар моддаи 12 қабули санади зерқонунии «Тартиби ҷойивазкунии (ротатсия) кормандони хизмати дипломатӣ» ва дар моддаи 18 қабули «Низомномаи тартиби додани рутбаҳои дипломатӣ» пешбинӣ гардидааст. Баъди мавриди амал қарор ёфтани қонуни мазкур ин санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ хатман қабул карда мешаванд ва онҳо дар мавриди истифода чун қисми таркибии қонуни номбурда ҳисобида мешаванд.

¹ Чернобел Г. Т. Асари ишорашуда. – С. 203.

² Холиқзода А. Ғ. Асари ишорашуда. – С. 144.

³ Кашанина Т. В. Асари ишорашуда. – С. 25.

⁴ Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30-юми майи соли 2017, №1414 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, соли 2017, № 5, қ. 1, мод. 271; соли 2019, № 7, мод. 465.

Дар хусуси аз эътибор соқит дониستاني санадҳои зерқонунӣ, ки дар асос ва барои иҷрои санадҳои қонунгузорӣ қабул карда шудааст ва дар якҷоягӣ мавриди амал қарор доранд, ҳангоми аз эътибор соқит намудани санадҳои қонунгузорӣ дар ин гуна ҳолатҳо дар бораи санадҳои зерқонунӣ низ мақоми қонунгузор бояд дар Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» меъёрҳои муайян муқаррар намояд. Мутаасифона оид ба ин масъала дар қонунгузори ҚТ меъёри алоҳидаи мушаххас пешбинӣ нашудааст. Вале, бо истифода аз меъёри муқаррарнамудаи моддаи 57 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ҳангоми аз эътибор соқит намудани санади меъёрии ҳуқуқии асосӣ, дар як вақт санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё қисми онҳо, ки тибқи онҳо ба ҳамин санади меъёрии ҳуқуқӣ тағйиру иловаҳо ворид гардидаанд, аз эътибор соқит доништа мешаванд»-ро¹ дар назар дорад, ки метавон санадҳои зерқонуниро низ аз эътибор соқит кард. Зеро қонуни нав меъёрҳои навро муқаррар менамояд ва дар ҳама гуна ҳолат санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ бояд ба онҳо мутобиқ гардонида шаванд. То қабул ё тасдиқи санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар таҳрири нав санади амалкунанда метавонад дар он қисме, ки ба меъёрҳои қонун муҳолифат надорад, истифода бурда шавад, аммо ҳангоми пурра муҳолифат доштани санади зерқонунӣ ба санади қонунгузорӣ бояд муҳлати муайян оид ба бекор кардани амали санади зерқонунӣ аз ҷониби мақоми қонунгузор қабул карда шавад.

Санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ танҳо тавассути ҳамон санаде аз эътибор соқит доништа мешавад, ки вай қаблан бо чунин санад қабул ё тасдиқ карда шуда буд.² Дар баробари ин санади меъёрии ҳуқуқиро танҳо ҳамон мақома аз эътибор соқит медонад, ки онро қабул ё тасдиқ кардааст. Ин чунин маъно дорад, ки фармони Президент танҳо аз ҷониби Президент бо фармони дигар, қарори Ҳукумати кишвар бо қарори Ҳукумати ҷумҳурӣ аз ҷониби ҳамин мақом аз эътибор соқит доништа мешаванд. Ба ҳамин монанд дигар субъектони ҳуқуқэҷодкунанда низ санади қабулкардашонро тавассути ҳамон намуди санад аз эътибор соқит карда метавонанд. Дар сурати тибқи тағйиротҳои сохторӣ, ки тез-тез ба мушоҳида мерасанд, ҳангоми барҳам хурдани мақоми ҳуқуқэҷодкунанда бошад, санади меъёрии ҳуқуқиро мақома аз эътибор соқит карда метавонад, ки тибқи талаботи қонунгузорӣ вориси ҳуқуқии он мақомот доништа шудааст.

¹ Ҳамон ҷо.

² Гаврилов О.А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. – М.: ИГиП РАН, 1993. – С. 28.

Таҳлилҳои ҳуқуқӣ нишон дод, ки дар сурати аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ хориҷ кардани фасл, зерфасл, боб, параграф, банд рақами тартибии онҳо мутаносибан тағйир дода намешавад. Аммо барои қисми таркибии банди санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ тартиби дигар пешбинӣ гардидааст. Мутобиқи он агар қисми таркибии банди санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ хориҷ карда шавад, дар ин сурат қисмҳои боқимондаи таркибии банд ба тартиб дароварда мешаванд. Ин чунин маъно дорад, ки агар қисми таркибии банди санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ хориҷ карда шавад, ё ин ки ба он қисмҳо, бандҳо ва сарҳатҳои нав илова шаванд, рақамгузори ин қисмҳои таркибӣ аз нав ба тартиб дароварда мешаванд. Чунин тартиби вориднамоии тағйиру иловаҳо дар санадҳои қонунгузорӣ низ бо чунин тарз амалӣ мегарданд.

Мутаасифона дар таҷрибаи ҳуқуқҷодкунӣ бо назардошти тағйиру иловаҳои воридгардида ва воридшаванда дар таҳрири нав қабул ё тасдиқ кардан ё тибқи талаботи моддаи 72 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» дар таҳрири нав нашр намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ хеле кам мушоҳида мегардад. Дар сурати мунтазам татбиқ гардидани талаботҳои қонуни мазкур бо боварӣ метавон гуфт, ки ин норасоӣҳо бартараф хоҳанд гашт. Дар ин гуна ҳолатҳо қонунгузор муқаррар намудааст, ки мақомоти ҳуқуқҷодкунандае, ки ин санади меъёрии ҳуқуқии зерқонуниро қабул кардааст, вазифадор аст тибқи ворид намудани тағйиру иловаҳо ё дар таҳрири нав нашр намудани санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ ин норасоиро бартараф намояд. Агар ин норасоӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба мушоҳида расад, тибқи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қонун ва агар ин норасоӣҳо дар санадҳои зерқонунӣ ба мушоҳида расанд, тавассути ба онҳо ворид намудани тағйиру иловаҳо ин норасоӣҳо бояд бартараф карда шаванд.

Вобаста ба муҳолифати санадҳои зерқонунӣ ба санадҳои қонунгузоӣ андешаи мутахассисон гуногун мебошад, М.З. Раҳимзода қайд мекунад, ки санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ барои иҷроиши қонунҳо қабул карда мешавад, ки иҷроиши онҳо дар воҳидҳои худудию-маъмурии ҷумҳурӣ хатмӣ мебошад.¹ Ба андешаи С.В. Поленина, агар меъёрҳои санади зерқонунӣ ба меъёрҳои санадҳои қонунгузорӣ ихтилоф дошта бошад меъёрҳои санади қонунгузорӣ амал менамояд.² Ба андешаи Т.В. Кашанина бо мақсади бартараф намудани ихтилоф, ҳангоми қабули санади меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ маънои он пурра бояд дар доира ва

¹ Раҳимзода М.З., Неъматов А.Р. Асари ишорашуда. – С. 30.

² Поленина С.В. Законотворчество в Российской Федерации. – М.: ИГиП РАН, 1996. – С. 44.

мутобиқи қонуне фаҳмонида шавад, ки дар асоси он ин санади зерқонунӣ қабул мегардад.¹

Инчунин, дар моддаи 84 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ»² меъёре пешбинӣ гардидааст, ки ба масъалаи тартиби бартараф намудани ихтилофи байни санадҳои қонунгузорӣ ва санадҳои зерқонунӣ бахшида шудааст. Тазаккур бояд дод, ки меъёрҳо дар қонуни мазкур аз принципи волоияти қонун асос гирифтааст, ки шартҳои асосии давлати ҳуқуқбунёд мебошад. Қайд кардан ба маврид аст, ки пеш аз ҳама бояд меъёрҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар доираи қонуне, ки дар асоси он ин санади зерқонунӣ қабул мешавад, таҳия карда шавад. Санади зерқонунӣ на танҳо ба қонун бояд зид набошад, балки аз доираи меъёри қонун набарояд.

Дар заминаи баррасии масъалаи мазкур чунин хулоса ва пешниҳодро ба мақсад мувофиқ мешуморем:

1). Ҳангоми аз эътибор соқит доништан ё боздоштани амали санадҳои зерқонунӣ, ки дар асос ва барои иҷрои санади қонунгузорӣ қабул шудааст. Таҷрибаи ҳуқуқҷодкунӣ нишон медиҳад, ки тартиби қабул ва қатъи амали онҳо аз ҳам фарқ мекунад. Ҳангоми аз эътибор соқит намудани чунин санадҳои қонунгузорӣ ва қабул намудани санади қонунгузории нав, ки санади зерқонуни амалкунанда пурра ба он муҳолифат мекунад. Дар Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» муҳлати муайян оид ба безътибор доништан чунин санади зерқонунӣ аз ҷониби субъекти ҳуқуқҷодкунанда муқаррар карда шавад.

2). Ҷиҳати рушди қонунгузорӣ ва бартараф намудани норасоии мазкур дар қисми 3 моддаи 57 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» меъёр бо мазмуни зерин илова карда шавад:

«Агар санадҳои зерқонунии амалкунанда пурра ба қисми таркибии санади меъёри ҳуқуқии нав қабулшуда муҳолифат дошта бошад, дар муҳлати то се моҳ аз ҷониби мақоми санади мазкурро қабулнамуда қарор дар хусуси аз эътибор соқит доништан ё боздоштани амали санади зерқонунӣ қабул мегардад».

Адабиёт:

1. Конститутсияи ҚТ аз 6 – уми ноябри соли 1994, бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: “Ганҷ,” 2016. – 136 с.

¹ Кашанина Т.В. Асари ишорашуда. – С. 48 .

² Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ», аз 30-юми майи соли 2017, №1414 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ, соли 2017, № 5, қ. 1, мод. 271; соли 2019, № 7, мод. 465.

2. Холиқзода А. Ф. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ». – Душанбе, 2017.
3. Давыдов М.Л. Нормативно-правовое предписание. Природа, типология, технико-юридическое оформление. – Санкт-Петербург, 2009.
4. Кашанина Т. В. Юридическая техника. учебник для вузов. 2-е издание. – М.: «Норма», 2013.
5. Раҳимзода М. З., Нематов А. Р. Техникаи қонунгузорӣ. – Душанбе, 2016.
6. Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации – М.: ИГиП РАН, 1996.
7. Чухвичев Д.В. Законодательная техника. Вт. изд-е. – М., 2014.
8. Чернобел Г. Т. Юридическая техника. Вт. изд-е. – М., 2016.

Чамшедзода К.

Фишурда

Қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии ворид намудани тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ

Ба санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқии зерқонунӣ дохил мешаванд: қарорҳои яқҷояи Маҷлиси милли ва Маҷлиси намояндагонӣ Маҷлиси Олии ҶТ, қарорҳои Маҷлиси милли ва Маҷлиси намояндагонӣ Маҷлиси Олии ҶТ, фармонҳои Президенти ҶТ, қарорҳои Ҳукумати ҶТ ва санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқии дигар мақомотҳои ваколатдори давлатӣ. Дар мақолаи мазкур аз ҷониби муаллиф қоидаҳои техникӣ-ҳуқуқии ворид намудани тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ мавриди таҳлил ва хулосабарорӣ гардидааст. Вай пешниҳодҳои худро оид ба тақмили ин ҷараёни муҳими меъёрҷодкунӣ ибраз намудааст.

Джамшедзода К. Дж.

Аннотация

Технические и юридическая правила внесения изменений и дополнений в подзаконные нормативно – правовые акты

К подзаконным нормативно – правовым актам относятся: совместные постановления Маджлиси милли и Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан, постановления Маджлиси милли и Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан, указы Президента Республики Таджикистан и уполномоченных государственных органов страны. В данной статье автор анализирует технические и юридическая правила внесения изменений и дополнений в подзаконные нормативно – правовые акты. Он предлагает меры по совершенствованию этой важной норматворческой процедуры.

The summary

Technical and legal rules amendments and additions to du-laws

By-laws include: joint resolutions of the Majlisi Milli and Majlisi Namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, resolutions of the Majlisi Milli and Majlisi Namoyandagon of the Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan, decrees of the President of the Republic of Tajikistan and authorized state bodies of the country. In this article, the author analyzes the technical and legal rules for making changes and additions to by-laws. He proposes measures to improve this important norm-setting procedure.

Насков Д.С.*

**ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ КАК ФАКТОР
ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЭКСТРЕМИЗМУ**

Калидвожаҳо: ифротгарой, терроризм, муковимат ба ифротгарой, чо-рахои зидди ифротгарой, амалҳои ғайриқонунӣ, ҳуқуқвайронкуниҳо, ҷино-ятҳо, Кодекси ҷиноятӣ, Конститутсия, қонунгузорӣ, қонун, санксия, маориф, тарбияи ҳуқуқӣ, шуур, шуури ҳуқуқӣ, ташаккули шуури ҳуқуқӣ, фарҳанг, фарҳанги ҳуқуқӣ, давлат, сиёсат, ҳамкорӣ, ҳамоҳангӣ, мақомоти давлатӣ, амният, таҳдид, система, соҳтор, иттилоот, ҷомеа, шахс, шахсият, силоҳ, нақша, стратегия, тактика, тадбирҳо, усулҳо, усулҳо, амал.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, противодействие экстре-мизму, антиэкстремистические меры, противоправные действия, правона-рушение, преступления, уголовный кодекс, Конституция, законодательство, закон, санкция, воспитание, правовое воспитание, сознание, правосознания, формирования правосознания, культура, правовая культура, государство, политика, сотрудничество, координация, государственные органы, безопас-ность, угроза, система, структура, информация, общество, человек, лич-ность, оружие, план, стратегия, тактика, меры, способы, приёмы,

Keywords: extremism, terrorism, countering extremism, anti-extremist measures, illegal actions, offense, crimes, criminal code, Constitution, legislation, law, sanction, education, legal education, consciousness, legal consciousness, formation of legal consciousness, culture, legal culture, state, politics, coopera- tion, coordination, government agencies, security, threat, system, structure, infor-

*Кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры Государственно – правовых дисциплин юридического факультета МОУ «Российско – Таджикский (Славянский) уни-верситет».

mation, society, person, personality, weapons, plan, strategy, tactics, measures, methods, techniques, action.

Безусловно, терроризм и экстремизм являются антисоциальными явлениями. Экстремизм носит антикультурный, антиправовой, антирелигиозный и аморальный характер.¹

Роль юридического образования в развитии правовой сущности личности важна, поскольку, «порядочность предполагает соответствующий уровень развития личности, который отличается от концепции правового воспитания, которая представляет собой потенциальный уровень развития личности. Другими словами, при низком уровне личностного развития нельзя говорить о своей юридической порядочности, юридической безграмотности ведет к правовому нигилизму. Неуважительное отношение к закону, законодательству, правопорядку определенной части населения является причиной правового нигилизма. Преодоление правового нигилизма и правовой варварства, как антиподы правосознания и правовой культуры, является всеобъемлющей задачей юридического образования. Таким образом, если процесс разработки правовой личности предполагает приписывание человеку признаки полного правового типа и проявления его деятельности в общественно-правовой практике, затем юридическая порядочность раскрывает качества человека по уровню владения им юридическими знаниями. Кроме того, правовая социализация также может обеспечить развитие юридических знаний. Поэтому, сегодня рассмотрение проблем юридического образования связаны с процессами модернизации правовой социализации.²

В философии понятие «общественное сознание» рассматривается как порождение, продукт феномена «сознание». Для последнего исходным понятием выступает «человек». И это выражается в контексте того, что в «сознании» сосредоточены основополагающие элементы (познание бытия, отражение речью, воля, мысли, чувства, эмоции, контроль и регуляция поведения человека условиями действительности его нахождения и др.), которые являются исходными для каждого индивида, группы и сообщества. Последнее – это сознание, принадлежащее в целом обществу, которое в своей структуре выделяет не идентичную, а групповую или коллективную форму сознания (преподаватели, депутаты, юристы, врачи, пенсионеры, работники органов государства и общественности, предприниматели, дети и т.д.), а также индивидуальную, принадлежащую отдельной категории граждан. Бо-

¹Насков Д.С. Противодействия экстремизму: теоретические основы // Ҳаёти ҳуқуқӣ. Правовая жизнь. №1 (33) 2021. – С. 28.

²Olga Kravchenko, Dilovar Naskov. Legal Education Issues in Globalization Context. SHS Web Conf. Volume 50, 2018. The International Scientific and Practical Conference «Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences» (CILDIAH-2018).

лее того, общественное сознание во взаимосвязи с иными структурными элементами не только отражает общественное бытие, но и способно его корректировать, преобразовывать либо моделировать или модернизировать. Специфика общественного сознания заключается в том, что его качественные системные потребности и свойства никак не сводятся к природе и свойствам более простого структурного элемента сознания – индивидуального сознания. Оно не только выделяется, но и переплетается в структурах различных уровней жизнедеятельности общества (политической, экономической, правовой, моральной, экологической и т.д.), чем и характеризуется индивидуальное сознание со всеми свойствами его формирования и развития как сознание конкретного лица, отражающее общественное, бытие на уровне индивидуума. В отличие от общественного оно всегда более узко на предмет взгляда на мир, и гораздо менее охватывает масштабы рассматриваемых проблем. Основными показателями уровня формирования общественного сознания являются:

- 1) обыденное или эмпирическое сознание;
- 2) научно-теоретическое сознание.¹

Правосознание является структурным элементом сознания. Сознание – это регулятор поведения человека, средство отражения бытия, носитель познавательных и эмоциональных разрядов психики, механизм идентификации индивида, оценочная установка поведенческих актов, контролирующих и трансформирующих через человеческий мозг.² Правосознание – это видовое понятие, а родовым понятием является сознание, то есть правосознание формируется через фильтрацию общего сознания. Автор предполагает, что первоначально необходимо более детально исследовать «общее сознание» для формирования как разновидности сознания «правосознания».

Каждое общество вырабатывает различного рода инструментарий для противодействия преступлениям, и в том числе экстремистического толка, в число которых входят правовое воспитания, и как итог воспитания формирования правосознания.

Так как право - не конгломерат определённых законодательных актов, оно реально существует в сознании людей, которое внешне выражается в конкретных действиях, поступках. Правосознание у людей формируется через правовое воспитания, правовое воспитание является трамплином и основным способом формирования правосознания. Необходимо отметить, что

¹Насков Д.С. Правовое сознание как феномен: теоретико-правовые подходы // Юридическая наука: история и современность.- 2020, № 6.- С. 159 – 160.

²Насков Д.С. Противодействия экстремизму: теоретические основы // Правовая жизнь.- Душанбе, Типография ТНУ, №3 (31), 2020. – С. 25.

право становится правосознанием лишь тогда, когда оно переработано в сознании человека.¹

В современных условиях реальное претворение в социальной жизни принципов и норм демократии, правовых основ государства и в целом обеспечение безопасности, суверенитета и государственной независимости требует от каждого члена нашего общества проявления активности и инициативности. Одна из самых ярких сфер, которая позволит повысить уровень борьбы с экстремизмом, увязывается с областью понимания духовной сущности права.

В Таджикистане существует специализированный акт в сфере правового воспитания граждан – это «Национальная концепция воспитания в Республике Таджикистан», где правовое воспитание выделяется как процесс формирования осознания прав, свобод и обязанностей граждан перед обществом и государством,² первичная задача которого заключается в формировании правового сознания, а последовательно – в окончательном результате – правовой культуре личности. В соответствии с 79 пунктом Концепции правовой политики РТ, наряду с другими задачами предусмотрено: повышение уровня правового просвещения и правосознания населения, качества правового обучения и воспитания, развитие правовой культуры общества.³ РТ ставит одной из приоритетных задач вопрос повышения уровня правосознания общества. Автор считает, что работа в этой сфере должна начинаться в сошкол среднего образования, а также проводится в системе государственной службы.

Правосознание может иметь виды исходя из возрастного критерия, так можно представить, что существует правосознание имеющее общее назначения и правосознание молодежи. Правосознание молодежи представляет собой форму отражения теоретических идей и взглядов о праве и требованиях, предъявляемых правовыми предписаниями, необходимых для реального осуществления, соблюдения и исполнения.⁴

Выводы. Повышения уровня правосознания является приоритетной задачей государства. Повышения уровня сознания является основным фактором противодействия преступлений не только экстремистического харак-

¹Насков Д.С. Теоретические аспекты и основные факторы формирования правосознания молодежи Республики Таджикистан в период независимости. Диссер. на соиск. учёной степени к.ю.н. по специальности 12.00.01 – Душанбе, 2020.- С. 106.

²Национальная концепция воспитания в РТ от 3 марта 2006 г., № 94 // Централизованный Банк правовой информации «ADLIA» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.adlia.tj-(Дата обращения: 08.05.2018г.).

³ Концепция правовой политики РТ на 2018-2028 годы. Утвержденная Указом Президента РТ от 6 февраля 2018 г., №1005. // Централизованный Банк правовой информации «ADLIA» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.adlia.tj-(Дата обращения: 08.05.2018г.).

⁴ Насков Д.С. Категория «молодежь» в системе субъектов правового сознания: теоретико-правовой анализ // Академический юридический журнал. – Душанбе, 3 (35). - 2020.- С. 215.

тера но, и других видов преступлений. Необходимо отметить, что при правовом воспитании, также необходимо общекультурное и правовое-культурное воспитания. Невозможно повысить уровень правосознания, не обладая общекультурным фундаментом. Автор предлагает следующую методику повышения правосознания общества:

а) государству необходимо оповещать общество о «правовом быте общества» через средства массового информирования;

б) необходимо создавать программы узкого профиля в сфере правосознания и их реализации в обществе;

в) поощрять граждан за активное участие в правовой жизни государства;

г) вести в образовательную систему государства научные программы изучающие «правосознание», «правовую культуру», «правовую психологию», «правовые ценности».

Литература:

1. Национальная концепция воспитания в РТ от 3 марта 2006 г., № 94 // Централизованный Банк правовой информации «ADLIA» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.adlia.tj-(Дата обращения: 10.11.2021г.).
2. Концепция правовой политики РТ на 2018-2028 годы. Утвержденная Указом Президента РТ [от 6 февраля 2018 г., №1005](#). [Электронный ресурс]. Режим доступа: (Дата обращения: 05.12.2021г.). http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?showdetail=&sanadID=564&language=ru
3. Насков Д.С. Теоретические аспекты и основные факторы формирования правосознания молодежи Республики Таджикистан в период независимости. Диссер. на соиск. учёной степени к.ю.н. по специальности 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых и политических учений. – Душанбе, 2020, 209с. <https://tnu.tj/DisserPhD/6D.KOA-002/NaskovDS/NaskovDS.pdf>.
4. Насков Д.С. Противодействия экстремизму: теоретические основы // Правовая жизнь. – Душанбе: Типография ТНУ, №1 (33).- 2021. – С. 27 – 33.
5. Насков Д.С. Противодействия экстремизму: теоретические основы // Правовая жизнь.- Душанбе: Типография ТНУ, №3 (31).- 2020. – С. 20 – 35.
6. Насков Д.С. Категория «молодежь» в системе субъектов правового сознания: теоретико-правовой анализ // Академический юридический журнал.- Душанбе, 3 (35), 2020.- С. 208 – 215.
7. Насков Д.С. Правовое сознание как феномен: теоретико-правовые подходы // Юридическая наука: история и современность.- 2020, № 6.- С. 157 – 169.
8. Olga Kravchenko, Dilovar Naskov. Legal Education Issues in Globalization Context. SHS Web Conf. Volume 50, 2018. The International Scientific and Practical Conference «Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences» (CILDIAH-2018).// <https://doi.org/10.1051/shsconf/20185001235>

Фишурда

Ташаккули шуури ҳуқуқӣ ҳамчун омили муқовимат ба экстремизм

Экстремизм падидаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ хатарнок буда, ба ҷомеа, давлат ва шахсият зарар мерасонад. Давлат барои муқовимат ва решаи кардани ифротгароӣ тадбирҳои гуногун андешида истодааст. Дар ҷаҳони муосир як қатор усулҳо, усулҳои мубориза бо ифротгароӣ вучуд дорад. Яке аз усулҳои дахлдор ин «ташаккули шуури ҳуқуқии» одамон мебошад, ки дар он ифротгароӣ ҳамчун ҷиноят эътироф шудааст. Муаллиф ният дорад, ки шуури ҳуқуқиро ҳамчун воситаи мубориза бо экстремизм таҳлил намояд. Мақсади кор исботи он аст, ки маърифати ҳуқуқӣ метавонад ҳамчун воситаи амалиёти зидди ифротгароӣ истифода шавад. Экстремизм падидаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ хатарнок буда, ба ҷомеа, давлат ва шахсият зарар мерасонад. Давлат барои муқовимат ва решаи кардани ифротгароӣ тадбирҳои гуногун андешида истодааст. Дар ин кор аз усулҳои системавӣ, муқоисавӣ - ҳуқуқӣ, синтез, таҳлил, ҳуқуқӣ догматикӣ ва мантиқӣ истифода шудаанд. Мақсади кор исботи он аст, ки маърифати ҳуқуқӣ метавонад ҳамчун воситаи амалиёти зидди ифротгароӣ истифода шавад. Ҳадафҳои кор инҳоянд: баррасии робитаи тарбия – шуур – шуури ҳуқуқӣ – фарҳанг – фарҳанги ҳуқуқӣ; ошкор намудани мафҳуми тарбия ва шуури ҳуқуқӣ; омилҳои дигареро, ки ба процесси ташаккули шуури ҳуқуқии шахс таъсир мерасонанд, ба назар гиранд. Албатта, маърифати ҳуқуқӣ яке аз воситаҳои мубориза бо ифротгароӣ мебошад. Барои тасвири муқамалтар (мубориза бар зидди ифротгароӣ) ҳамчунин фарҳанги ҳуқуқиро дар якҷоягӣ бо шуури ҳуқуқӣ баррасӣ кардан лозим аст, ки метавонад дар мубориза бо ифротгароӣ низ истифода шавад. Муаллиф методологияи баланд бардоштани маърифати ҳуқуқии ҷомеаро пешниҳод кардааст: дар соҳаи маърифати ҳуқуқӣ ва татбиқи онҳо дар ҷамъият барномаҳои доираи маҳдуд тартиб додан зарур аст; шахрвандонро барои иштироки ғайбӣ дар ҳаёти ҳуқуқӣ давлат ҳавасманд намояд; ба низомии маорифи давлат барномаҳои илмӣ омӯзиши «шуури ҳуқуқӣ», «фарҳанги ҳуқуқӣ», «психологияи ҳуқуқӣ», «арзишҳои ҳуқуқӣ»-ро пешбарӣ менамояд.

Насков Д. С.

Аннотация

Формирования правосознания как фактор противодействия экстремизму

Экстремизм является общественно опасным явлением, который наносит урон обществу, государству и личности. Государство предпринимают различного рода меры противодействия и искоренения экстремизма. В современном мире существует большой массив методов, способов, приемов

противодействию экстремизму. Одним из актуальных методов является «формирования правосознания» людей, где экстремизм признается преступлением. Автор намерен рассмотреть правосознания как инструмент борьбы с экстремизмом: порядок формирования правосознания, структуру и её сущность. В настоящей работе были использованы такие методы как системный, сравнительно – правовой, синтез, анализ, юридически – догматический и логические методы. Цель работы – доказать, что правосознания можно использовать как инструмент антиэкстремистической деятельности. Задачами работы является: рассмотреть взаимосвязь воспитания – сознания – правового сознания – культуры – правовой культуры; раскрыть понятие воспитания и правового сознания; рассмотреть иные факторы, влияющие на процесс формирования правосознания человека. Безусловно, правосознания является одним из инструментов борьбы с экстремизмом. Для более полноценной картины (борьба с экстремизмом) также необходимо рассмотреть во взаимосвязи с правосознанием правовую культуру, которую также можно использовать в борьбе с экстремизмом. Автор предлагает методику повышения правосознания общества: необходимо создавать программы узкого профиля в сфере правосознания и их реализации в обществе; поощрять граждан за активное участие в правовой жизни государства; вести в образовательную систему государства научные программы изучающие «правосознание», «правовую культуру», «правовую психологию», «правовые ценности».

Naskov D.S.

The summary

Formation of legal consciousness as a factor in countering extremism

Extremism is a socially dangerous phenomenon that causes damage to society, the state and the individual. The state is taking various measures to counter and eradicate extremism. In the modern world, there is a large array of methods, methods, techniques to counter extremism. One of the relevant methods is the "formation of legal consciousness" of people, where extremism is recognized as a crime. The author intends to consider legal consciousness as a tool for combating extremism: the order of formation of legal consciousness, the structure and its essence. In this work, such methods as systemic, comparatively legal, synthesis, analysis, legally dogmatic and logical methods were used. The purpose of the work is to prove that legal awareness can be used as a tool for anti-extremist activities. The objectives of the work are: to consider the relationship of education - consciousness - legal consciousness - culture - legal culture; to reveal the concept of education and legal consciousness; to consider other factors influencing the process of formation of a person's legal consciousness. Conclusions. Of course, legal awareness is one of the tools to combat extremism. For a more complete picture (the fight against extremism), it is also necessary to consider, in conjunction with legal consciousness, the legal culture, which can also be used in the fight

against extremism. The author proposes a methodology for increasing the legal awareness of society: it is necessary to create programs of a narrow profile in the field of legal awareness and their implementation in society; to encourage citizens for active participation in the legal life of the state; to lead scientific programs studying "legal consciousness", "legal culture", "legal psychology", "legal values" into the educational system of the state.

**II. ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ, МУРОФИАИ СУДИИ
КОНСТИТУТСИОНӢ, ҲУҚУҚИ МУНИСИПАЛӢ
(ИХТИСОС: 12.00.02)**

**II. КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО, КОНСТИТУЦИОННЫЙ
СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС, МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО
(СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12.00.02)**

Имомов А.*

САРЧАШМАҲОИ ИЛМИИ КОНСТИТУТСИЯҲОИ ТОҶИКИСТОН

Калидвожаҳо: сарчашмаҳо, илми конституцияшиносӣ, конституцияҳо, ҳуҷҷатҳои сиёсӣ, санадҳои ҳуқуқӣ, эълomiaҳо, шартномаҳо, рисолаҳо, мақолаҳои илмӣ, таҷриба, қабули конституцияҳо.

Ключевые слова: источники, наука конституциоведения, конституции, политические документы, правовые акты, декларации, договоры, научные, монографии, статьи, практика, принятия конституции.

Keywords: sources, the science of constitutional science, constitutions, political documents, legal acts, declarations, treaties, scientific monographs and articles, the practice of adopting a constitution.

Илми конституцияшиносӣ ва ё мафҳуми илмии конституция маҷмӯи донишҳои мебошад, ки аз сарчашмаҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ иборат аст. Донишҳои илмӣ дар бораи конституция ба қадри имкон бояд сурати воқеии пайдоиши конституцияро тасвир намояд (дар акси ҳол илм наметавонад тавсияҳои асоснокро қор қарда барояд). Тибқи ин омил муҳаққиқон, ғайр аз амалу ҳолатҳои ҳуқуқӣ ногузир ба дигар маълумотҳои ҳислати таърихӣ, мардумшиносӣ, оморӣ, мафкуравӣ ва ғайраи конституция муроҷиат мекунанд. Хулосаҳои илмии дар натиҷа ба даст овардашуда дар таҷриба барои равшанӣ андохтан ба мавқеи қонунгузор (ва ё афкори халқ дар раванди раъйпурсӣ) дар лаҳзаи қабули конституция, ба ҳуҷҷатҳои таърихӣ ва афкори таҳқиқотчиён оид ба таърихи таҳияи конституция, таҳлили маводҳои оморӣ оид ба ҷамъбасти овоздиҳӣ дар парлумон ё дар раъйдихии умумихалқӣ бо таҳқиқи рафти маърақаҳои мазкур имкон медиҳад, ки нуқсонҳо бартараф қарда шаванд.

*Профессори кафедраи ҳуқуқи конституционии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ.

Тибқи омилҳои мазкур сарчашмаи илми конститутсия нисбат ба сарчашмаҳои соҳаҳои ҳуқуқ умуман ва аз ҷумла аз сарчашмаҳои ҳуқуқи конститутсионӣ васеътаранд. Ҳамчунин давраи пайдоиши сарчашмаҳои илми конститутсия бо марҳилаи таҳия ва қабули конститутсия дар як фосила қарор намегиранд. Ғояҳои конститутсионӣ метавонанд чанде барвақт дар афкори илмию амалӣ, дар ҳуччатҳо ва рӯйдодҳои таърихӣ сиёсӣ-ҳуқуқӣ, дар асарҳои ходимони сиёсӣ ва олимони соҳаҳои ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ, таърихнигорӣ, ҷамъиятшиносӣ ва ғайра ифода ёфта бошанд. Аз рӯи ҷунин эҳтимол сарчашмаҳои падидаи илмӣ конститутсия шартан аз инҳо иборатанд:

1). Онҳо ҳамаи сарчашмаҳои соҳаҳои ҳуқуқ, хусусан сарчашмаҳои ҳуқуқи миллии конститутсиониро дар бар мегиранд. Аммо соҳаи ҳуқуқ ҳамеша ҳуқуқи амалкунанда аст, сарчашмаҳои он фақат санадҳои меъёрии амалкунанда ва одату амсоли судии татбиқшаванда ва ғайра мебошанд. Илми ҳуқуқӣ ба ин шарт вобаста нест, он ҳам санадҳои амалкунанда ва ҳам аз амал мондари меомӯзад. Масалан, илми конститутсия таҷрибаи таҳия ва қабул, таркиб ва мазмуни конститутсияҳо ва қонунҳои пешинаи Тоҷикистон, ҳатто конститутсияи ба амал надаромадаи ҶМШС Тоҷикистон соли 1929–ро низ меомӯзад, чунки он санади аввалини сатҳи конститутсионӣ ба расмият даровардани бунёди давлатдорӣ миллии тоҷикон буд. Конститутсияи мазкур давраи оғози таъсиси давлатдорӣ миллии тоҷикро аз самти ҳуқуқӣ ба расмият дароварда, асосҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии онро мувофиқи дастовардҳои солҳои нахустини соҳибдавлат гаштани Тоҷикистон муайян кард;

2). Сарчашмаҳои илмӣ конститутсия лоиҳаҳои конститутсия ва лоиҳаи қонунҳои ба таҳия ва қабули конститутсия алоқаманд низ мебошанд, ки зимнан ҳамчун лоиҳа аз тарафи парлумон ё сохтори дигари ба таҳия ва қабули лоиҳаи расмӣ, алтернативӣ, муаллифӣ конститутсия масъул, маъқул доништа ё баргардонида шудаанд. Дар ҳолати аввал лоиҳаҳо аз назари танқидӣ, зарурият ва ё такмилдиҳӣ, дар ҳолати дуюм бо мақсади таҳлил ва муайян кардани номукамалӣ, сустӣ ва иштибоҳо ё баръакс, баргаштан ба ғояҳои аҷоиб, вале бемаврид баҳо дода мешаванд;

3). Сарчашмаҳои илмӣ конститутсия доктрина ва ғояҳои дар асарҳои муҳаққиқони конститутсияшинос, инчунин сиёсатшиносон, мардумшиносон ва мутахассисони дигар соҳаҳои ҳуқуқ асоснок карда шуда мебошанд. Масалан, масоилҳои ҳокимиятдорӣ халқ аз тарафи сиёсатшиносон муфассал таҳқиқу таҳлил мегарданд, дар илми конститутсия бошад мазмун ва шаклҳои қолабии ҳуқуқӣ онҳо омӯхта, ба онҳо баҳо дода мешавад;

4). Сарчашмаҳои илми конститутсия санадҳои ҳизбҳои сиёсӣ ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, масалан, оиннома ё барномаҳои онҳо шуда метавонанд. Дар илми конститутсия мавқеи онҳо дар низоми сиёсӣ, шаклу усулҳои иштироки онҳо дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва идораи

корҳои давлатӣ, сатҳи танзими ҳуқуқӣ-конститутсионии вазъи онҳо равшан карда мешаванд;

5). Яке аз сарчашмаҳои илмии конститутсия таҷрибаи фаъолияти амалии мақомоти давлатӣ оид ба риоя ва татбиқи меъёр ва ҳолатҳои конститутсия мебошад. Ҳамаи низоми мақомоти давлатӣ, мақомоти худидора ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ба риоя ва иҷрои талаботи конститутсия масъуланд, бо вучуди ин сохтори махсуси назорат аз болои риояи бечуну чаро ва дақиқи онҳо, дар шакли судҳои умумӣ, Конвенҳои конститутсионӣ, Шӯроҳои конститутсионӣ, Кумитаҳои конститутсионӣ, Суди конститутсионӣ ва ғайра таъсис дода мешавад ва санадҳои онҳо низ сарчашмаи муҳими илми конститутсия ба ҳисоб мераванд;

б). Дар илми конститутсия таҷрибаи иҷтимоӣ-сиёсии рушди ҷомеа, аз ҷумла бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ, таҷрибаи сохтмони давлатӣ ба эътибор гирифта шуда, барои дар конститутсия инъикос кардани баъзе иқдом ва падидаҳои нав тақлифҳо пешниҳод карда мешаванд. Масалан, пайдоиши падидаи ҳуқуқии конститутсионии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат ба ҷунин иқдом робита дорад ва илми конститутсия онро омӯхта, асоснокӣ ва моҳияти танзими онро муайян менамояд.¹

Ғайр аз ҳолатҳои номбаршуда дар муайянсозии сарчашмаҳои илмии конститутсия боз омилҳои дигарро низ ба эътибор гирифтани аз аҳамият ҳолӣ нест. Дар ин қатор ҷунин сарчашмаҳоеро, ки бо тарзу усули гуногун ба раванди таҳия, мазмун ва қабули конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд – ҚТ) таъсир доранд, номбар кардан мумкин аст.

1). Сарчашмаҳои ҳуқуқии сатҳи иттифоқии давраи ҷамъияти шӯравии сотсиалистӣ: конститутсияҳои ИҚШС солҳои 1924, 1936 ва 1977 ва конститутсияҳои Тоҷикистон солҳои 1929, 1931, 1937 ва 1978, тағйири иловаҳои онҳо; қонун ва қарорҳои сатҳи иттифоқӣ, ки ба раванди таҳияи лоиҳаи Конститутсияи ҚТ соли 1994 бевосита ё бавосита таъсир доштанд;

2). Сарчашмаҳои ҳуқуқӣ-сиёсии сатҳи ҷумҳуриявӣ – эълomiaҳо, қарорҳо, қонунҳои Тоҷикистон оид ба мавзӯҳои конститутсионӣ. Масалан, Эълomia дар бораи истиклолияти ҚТ соли 1990 бо тағйири иловаҳои аз 9 сентябри соли 1991 ё ки Қонун «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 20 июли соли 1994 ва ғайра;

3). Сарчашмаҳои сатҳи байналмилалӣ: санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, конститутсияҳои давлатҳои хориҷӣ, сарчашмаҳои илмӣ ва таърихӣ эҷоди конститутсияҳои давлатҳои хориҷӣ;

¹Имомов А. Современный этап развития конституционно-правовых институтов в Республике Таджикистан // Евразийский юридический журнал.- 2021.- № 17 (158). –С.31-33.

4). Таклифу пешниҳодҳои дар маъракаи муҳокимаҳои умумихалқии лоиҳаи конститутсия ва муҳокимаҳои парламентии он пешниҳод гардида;

5). Таъсири меъёр ва ҳолатҳои санадҳои созмонҳои байнипарлумонӣ, хусусан, таҳияи лоиҳаи қонунҳои қолабӣ аз тарафи Ассамблеяи байнипарлумонии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ), Ассамблеяи парламентии Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ, Шӯрои парламентии Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо ва нақши онҳо дар мукамалгардонии таркиб ва мазмуни Конститутсияи ҚТ соли 1994.

Барои пайдоиш ва рушди падидаи конститутсия муҳим аст, ки ғояҳои заминавии он ташаккул ёбад. Дар акси ҳол бе чунин ғояҳо ё доктринаҳо падидаи дахлдори конститутсионӣ таҳкурсии устувор пайдо карда наметавонад ва амалу рушди он ғайриимкон аст. Хусусан, ин ҳолат ба пайдоиши падидаи конститутсия ва конститутсиягароӣ бештар хос аст. Бинобар ин, сарчашмаи конститутсияи ҳар мамлакатро ғояҳои, ки дар афкори ходимони намоёни ҷамъиятӣ–сиёсӣ ва олимони ё дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ифода ёфтаанд, ҷустуҷӯ кардан лозим аст. Маҳз ба ҳамин омилҳо асос намуда таҳқиқотчиёни рус ғояҳои дар асарҳои олимони давлатшиносии тоинкилобӣ ифода ёфта, санадҳои аҳамияти конститутсионӣ доштаи шӯроҳоро то октябри соли 1917 ва минбаъд то қабули Конститутсияи ҚФСР, соли 1918-ро ҳамчун сарчашмаи илмӣ конститутсия ва ҳуқуқии конститутсионии ҳозираи Русия мешуморанд.¹

Ҳамин гуна муносибатро оид ба муайянсозии сарчашмаҳои ғоявӣ ва ҳуқуқӣ–сиёсии конститутсияҳои Тоҷикистон асоснок дониста ба таърихи пайдоиши онҳо назар меандозем. Вале, пеш аз ин бояд савол гузорем, ки оё то қабули аввалин Конститутсияи ҚМШС Тоҷикистон соли 1929 ва Конститутсияи якуми ҚШС Тоҷикистон соли 1931 дар фазои аморати Бухоро, ки дар он афкори илмию фарҳангӣ ва ғоявии халқи тоҷик мавҷуд буд, чунин ғояҳои заминавӣ вучуд доштанд ва онҳо дар қадом омилҳо ифода ёфта буданд? Бояд эътироф кард, ки дар муҳити асримиёнагӣ ва истибдодии он давраи аморат, бо мазмуни комил барои ташаккули ғояҳои пешқадамонаи сиёсӣ ва ҳуқуқӣ ҳеч гуна имкони мусоид вучуд надошт. Аммо бо вучуди ин, дар асарҳои чанде олимону равшанфикрони тоҷик шартан баъзе ғояҳои сатҳи ибтидоии конститутсионӣ асоснок карда шуда, бо мақсади дар сохтори ҷамъиятӣ ва давлатии Бухоро гузаронидани ислоҳот пешниҳод карда мешуданд. Яке аз намоёнтарин олим ва равшанфикри асри XIX дар Бухоро Аҳмад Маҳдуми Дониш ва пайравони ӯ, аз ҷумла Садриддин Айнӣ, сохтори ҷамъиятӣ ва давлатии аморати Бухоро аз дохил таҳлил намуда, қафомондагӣ, беадолатӣ, қашшоқии ҳаёти мардум ва зиндагии серию пу-

¹ Авакьян С.А. Конституционное право России. В 2 т. Т.1. –М., 2007. –С.178-196.

рии беғамона, бемаънӣ ва бадахлоқонаи доираҳои ҳукмрон ва речаи истибодии аморатро зер танқид қарор дода буданд. Баробари ин, онҳо ғояҳои пешқадами маорифпарварӣ ва майлони демократиро талқин мекарданд.

Сарфи назар аз маҳдудияти ғояҳои ҷамъиятӣ-сиёсии худ Аҳмади Дониш сохтори идоракунии Бухороро танқид ва оид ба мукамал гардонидану ислоҳи он таклифҳо пешниҳод мекард. Дар онҳо амиро ба адолатпарварӣ, аз рӯи қоидаҳои ахлоқӣ ба роҳ мондани идораи давлат, гузаронидани ислоҳоти давлатӣ, ба кори дастгоҳи давлатӣ ҷалб кардани одамони боинсофу мутахассисони касбу кори гуногун, таъсиси мақомоти машваратӣ ва ба эътибор гирифтани пешниҳодҳои он даъват мекард, ки дар муҳити ҷаҳлатпарастии аморат аҳамияти калон надоштанд. Ғояҳои Аҳмади Дониш доир ба сохтори давлатӣ ва идораи он дар заминаи одобу ахлоқи мусулмонӣ қарор ёфта буданд ва роҳҳои амалии татбиқи онҳо равшан набуд. Бо вучуди ин ғояҳои пешқадамонаи ҷамъиятӣ-сиёсии Аҳмади Дониш, ки дар муҳити қафомондагӣ ва ҷаҳлатпарастии аморати Бухоро ифода ва пешниҳод карда мешуд, хеле иқдоми ҷасурона буд. Ва бо назардошти ҳамин омилҳо фикру мулоҳиза ва таклифу пешниҳодҳои ӯ, ки дар асарҳои ҷопшуда ва дастнависҳо ифода меёфтанд, яке аз сарчашмаҳои дар афкори халқи тоҷик мавқеъ пайдо кардани ғояҳои ислоҳоти давлатӣ, риояи қонунҳои одилона, бо роҳи ташкили мақомоти намоёндагии машваратӣ ва татбиқи тавсияҳои он ба роҳ мондани ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ хусусияти навоварию ислоҳотӣ доштанд.¹

Албатта афкори озодихонаи равшанфикрони тоҷик, ки дар рисолаҳо ва таклифу пешниҳодҳои онҳо ифода меёфтанд, дар бедорӣ ва худшиносии миллат аҳамияти хоса доштанд. Аммо ин омил бо ҳеҷ ваҷҳ барои то сатҳи давлатдорӣ сафарбар гаштану соҳибхитӣ гаштани миллати тоҷик ҳанӯз кифоя набуданд. Таърихи ташаккули сарчашмаҳои конституцияҳои Тоҷикистон бо ҷандин омилҳои таърихӣ, аз ҷумла соҳибдавлат гаштани тоҷикон робита дорад. Дар ин маҷро ҳиссаи олимони тоҷикони рус, ки дар асарҳои худ ҷойи босазои тоҷиконро дар таърихи бостонӣ ва нави халқҳои Осиёи Миёна ва берун аз он асоснок нишон додаанд, аҳамияти бузург дорад. Баъди ғалабаи инқилоби октябрӣ дар Русия, ҳокимияти шӯравӣ ва пешвоӣ он ба ҳаритаи суқунати халқҳои Осиёи Миёна аз мавқеи туркон назар карда, дар оғоз тоҷиконро аз маҷрои сиёсии давлатдорӣ берун донистанд. Аммо дар ин марҳила низ «... уламои бузурги рус, ки аз асли маънӣ огоҳ буданд (сухан аз таъсиси ниҳоди давлатдорӣ миллии тоҷикон дар ҷанини сохтори шӯравӣ меравад.- И.А.), бо амри вичдон бар кӯмаки ин миллат бархостанд. Ва дар ниҳоят сарварони давлати шӯравиро эъти-

¹Багаутдинов А.И. Очерки истории таджикской философии. 3-е изд. –Душанбе.- 2011. – С.265-310; Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе.- 2011. -219-228.

мод бахшиданд, ки ҷумҳурие барои тоҷикон бисозанд».¹ Ва гоӣ соҳибдавлатии таърихи нави тоҷиконро бо ин сарчашмаҳо низ пайвастан лозим аст.

Раванди нави соҳибхтиёрии давлатӣ пайдо кардани тоҷикон ва рӯ овардан ба рушди конститусиониро бештар аз санадҳои таъсисдиҳандаи давлати шӯравӣ дарёфтанд ба маврид аст. Азбаски вилоятҳо ва ноҳияҳои тоҷикнишин дар ҳайати аморати Бухоро, аз назари роҳбарони Ҷумҳурии Халқии Шӯравии Бухоро (дар ибтидо вазъи ҳуқуқии Бухорои шӯравӣ чунин буд.- И.А.) фақат дар шарқии Бухоро сукунат доштанд ва ҷорӣ кардани ҳокимияти нав ва тартиботи инқилобӣ дар ин минтақа душвор буд, ҳокимияти марказӣ моҳи январи соли 1922 Кумиссияи фавқулоддаи диктатурии Бухорои Шарқӣ таъсис дод ва Дастурамали ин комиссияро тасдиқ кард. Моҳи июни соли 1922 КИМУБ «Низомнома дар бораи идораи Бухорои Шарқӣ»-ро қабул кард. Бухорои Шарқӣ дар ҳамин давра дар ҳайати ҶХШБ ва баъдан дар ҳайати ҶШСБ мухторияти сиёсӣ дошт ва ин ҳолат дар Конститутсияи ҶХШБ соли 1921 бо тағйиротҳои солҳои 1922-1923 расмӣ гардонда шуд. Аммо ин раванд то ҳадди қабули конститутсияи Бухорои Шарқӣ инкишоф наёфт, чунки дар ҳамин давра давлати нав таъсисёфтаи ИҶШС иқдоми тақсмоти миллӣ-худудии халқҳои Осиёи Миёнаро пеш гирифт.

Эътирофи расмӣ ҳокимияти шӯравӣ дар бораи дар ҳайати Бухорои шӯравӣ ҷойгир будани минтақае, ки ҳайати аҳолии он аксаран тоҷикон мебошанд, бо омилҳои авҷи муқобилиятнишондиҳии аҳолии маҳаллии шарқии Бухоро, ки баъдтар ҳаракати босмачигарӣ ном гирифт, ба ҷорӣ кардани ҳокимияти нав робита дошт. Дар қарордоди Анҷумани сеюми Шӯроҳои ҶХШБ аз 17 августи соли 1922 «Оид ба ҳаракати босмачигарӣ» қайд ёфт, ки ҳаракати босмачигарӣ иқтисодӣ ҷумҳуриро вайрон, хоҷагии халқ ва деҳқонро хароб кард. Хусусан, Бухорои Шарқӣ бо оташи муҳорибаи ҳарбӣ фаро гирифта шудааст. Маҳз бо ҳамин сабаб, ба масоили Бухорои Шарқӣ эътибори махсус зоҳир карда, барои идораи он бо қарори Анҷумани сеюми умумибухороӣ Комиссияи диктаторӣ ташкил ёфта, бо қарори аз 18 августи соли 1922 дар назди он Комиссияи контролӣ ва дастгоҳи он ташкил карда шуд. Дастгоҳи мазкур аз шӯъбаҳои 1) иқтисодӣ; 2) мудофия; 3) кишоварзӣ, 4) маориф, 5) назорати давлатӣ, 6) омор, 7) савдо ва саноат, 8) андоз, 9) сохтмони давлатӣ, ки ҳайати он моҳиятан тоҷикӣ буд, иборат буд.

Дар Анҷумани чоруми Умумибухороӣ қарори махсус аз 11 октябри соли 1923 «Оид ба масъалаи Бухорои Шарқӣ» қабул шуд ва дар он таркиби Бухорои Шарқӣ иборат аз вилоятҳои Душанбе, Кӯлоб, Сари Осиё, Фарм ва Қурғонтеппа доништа шуд. Аммо дар қарордоди ҳамин

¹Чалолӣ Саидзода. Гар хусрави Курт бар далерон назадӣ ...//Минбари халқ.- 2021.- 17 ноябр.- № 46 (1340).- С. 2.

Анчуман «Дар бораи вазъият дар Бухорои Шарқӣ» дар ҳайати Бухорои Шарқӣ қарор доштани вилоятҳои Қаротегин ва Бойсун қайд ёфтааст.

Дар моҳи майи соли 1924 КИМи ҶШСБ қарор «Дар бораи советикунони Бухорои Шарқӣ ва барҳам додани Кумиссияи диктатурӣ» қабул кард ва ба ҷойи он Кумитаи иҷроияи Бухорои Шарқӣ дар ш. Душанбе таъсис дод. Бояд қайд кард, ки КИМи мазкур аз чанд ҷиҳат, аз ҷумла аз самти этникӣ мақомоти аввалини намояндагии тоҷикӣ ба шумор мерафт.

Дар 1-5 сентябри соли 1924 Анчумани якуми Шӯроҳои Бухорои Шарқӣ баргузор гардид ва ҳайати намояндагони он аксарият тоҷикон буданд, аз самти сиёсӣ, маъмури-ҳуқуқӣ дар ҳайати Бухорои Шарқӣ муттаҳид шудани чандин вилоятҳои тоҷикнишинро расмӣ намуд.

Дар 15 сентябри с.1924 бо мақсади татбиқӣ қарори КИМи ҶМШС Туркистон «Дар бораи тақсмоти миллии ҷумҳуриҳои Осӣи Миёна, қарори Анчумани 5-ми Умумибухороӣ» аз 19 сентябри соли 1924 тақсмоти милли-давлатии ҶШСБ ҷорабиниҳо гузаронида шуда, дар хусуси дар ҳардуи ин давлатҳо (ҶМШС Туркистон ва ҶШС Бухоро) барои тоҷикон ташкил кардани вилояти мухторӣ пешниҳод карданд. Дар заминаи қарорҳои мазкур КИМи ИҶШС 14-ми октябри с. 1924 таъсиси Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистонро дар ҳайати ҶШС Узбекистон зарур донист.

Дар 26 октябри соли 1924 Кумитаи иҷроияи Узбекистон Кумитаи иҷроияи марказии ҶМШС Тоҷикистонро таъсис дод ва он 7 декабри соли 1924 ба тамоми ҷаҳон дар бораи ташкилҳои ҶМШС Тоҷикистон Муроҷиатнома қабул кард. Дар 5 феввали соли 1925 КИМи Тоҷикистон аз Тошканд ба Душанбе кӯчида омад ва дар гирдиҳамоии оммавии ба ин муносибат барпошуда, матни Қарор ва Эълomia дар бораи таъсисҳои ҶМШС Тоҷикон дар ҳайати Узбекистон ва тавассути он ба ҳайати ИҶШС дохил будани он ва барқияи табриқӣ ба роҳбари давлати шӯравӣ И.В.Сталин дар ин бора қироат карда шуд. Минбаъд КИМи ҶМШС Тоҷикистон бо чандин қарорҳо ва фаъолияти ҷорӣ худ идоракунии ҷумҳуриро ба роҳ монда, санадҳои дахлдори хислати конституционӣ қабул кард. Ва ниҳоят аз 1 то 12 декабри соли 1926 Анчумани якум таъсисдиҳандаи Шӯроҳои ҶМШС Тоҷикистон баргузор шуд ва раванди барпоёбӣ ва шакли давлатдорӣ миллии тоҷикӣ расмӣ гардид. Бо қабули Конститутсияи ҶМШС Тоҷикистон соли 1929 дар Анчумани дуюми Шӯроҳои Тоҷикистон аз самти ҳуқуқӣ-конституционӣ давраи якуми барпоёбии давлатдорӣ миллии тоҷик хотима ёфт.

Давраи дуюми барпоёбӣ ва инкишофи ҷумҳурии соҳибхитиёри Тоҷикистон дар ҳайати ИҶШС, ба қарорҳои дахлдори мақомоти олии ҶШС Узбекистон ва мақомоти олии иттифоқӣ ва Анчумани дуюми Шӯроҳои Тоҷикистон (моҳи апрели с.1929) робита дорад. Дар Анчумани мазкур ду санади муҳими ҳуқуқӣ-сиёсӣ қабул карда шуданд, ки ба рафти минбаъдаи ташаккул ва устуворгардии асосҳои сохтори конституционии Тоҷикистон таъсири бузург доштанд: якум, қабули Консти-

тутсияи ҶМШС Тоҷикистон соли 1929 ва дуюм, Қарори Анҷумани мазкур дар бораи аз ҳайати ҶШС Узбекистон ҷудо шудан ва ба Тоҷикистон ҳамроҳ гардидани округи Хучанд. Минбаъд роҳбарияти ҷумҳурӣ ҳамаи имкониятҳои худро барои ба ҷумҳурии иттифоқӣ дар ҳайати ИҶШС мубаддал гаштан сафарбар кард. Анҷумани сеюми февралдаи Шӯроҳои умумитоҷикистонӣ моҳи октябри соли 1929 бо қарорҳои худ таъдилёбии ҶМШС Тоҷикистонро ба ҶШС Тоҷикистон, аз ҳайати ҶШС Узбекистон баромадан ва бевосита дохилшавии онро ба ҳайати ИҶШС-ро расмӣ намуд. Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1931 дар Анҷумани чоруми умумитоҷикистонии Шӯроҳо қабул шуда, вазъи нави сиёсӣ-ҳуқуқии ҷумҳуриро дар сатҳи баланд расмӣ гардонид. Ба ҶШС Тоҷикистон ҳамчун субъекти баробарҳуқуқи давлати иттифоқии шӯравии сотсиалистӣ амали Эъломия дар бораи ташкилёбии ИҶШС соли 1922 паҳн гардид.¹

Санадҳои сершумори сохторҳои нави ҳокимияти шӯравии ҷумҳурӣ, ки вазъи сиёсӣ-ҳуқуқии Тоҷикистонро муқаррар ва танзим намуданд, сарчашмаҳои эътимодноки илми конститутсияи ҷумҳурӣ низ мебошанд. Қарорҳои Анҷумани шӯроҳои ҷумҳурӣ, КИМ, Шӯрои Комисарони Халқи (Ҳукумати) ҶШС Тоҷикистон ва дигар санадҳо заминаи ҳуқуқии ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ҷумҳуриро устувор ва рушди онро дар ин марҳила таъмин карданд.

Дар раванди рушди конститутсионии Тоҷикистон, қарорҳои Анҷумани панҷуми шӯроҳои ҷумҳурӣ соли 1935, ки ба мазмун ва таркиби Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1931 тағйиротҳо ворид намуда, онро дар таҳрири нав қабул кард, аҳамияти муҳим дошт. Ҳамчунин қарорҳои Анҷумани шашуми февралдаи шӯроҳои Тоҷикистон дар бораи қабул ва ба амал даровардани Конститутсияи ҶШС Тоҷикистон соли 1937 сарчашмаи илми конститутсия буда, тағйири иловаҳои сершумори он то соли 1978 аз ҳамин қабиланд. Қайд кардан лозим аст, конститутсияҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, аз ҷумла, конститутсияҳои Тоҷикистон дар асоси талаботи конститутсияҳои ИҶШС таҳия ва қабул карда мешуданд ва ҳар як конститутсияи ҷумҳурӣ ба конститутсияи дахлдори иттифоқӣ мувофиқат доштанд. Чунин таносуб дар байни қонунҳои иттифоқӣ ва қонунҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ риоя карда мешуданд. Ин омил низ барои муайян кардани доираи сарчашмаҳои илми конститутсия дар ҶТ муҳим мебошад.

Давраи нави бунёди сарчашмаҳои илми конститутсионии Тоҷикистон ба давраи соҳибистиклолии давлатии ҶТ, қабули Қарор ва Эъломияҳо дар ин хусус ва созишномаи парокандашавии ИҶШС ва таъсиси ИДМ аз 8 декабри соли 1991 рост меояд. Созишномаи мазкур гарчи аз самти ҳуқуқӣ бенуқсон нест ва дар хусуси аҳамияти ҳуқуқии

¹Тоҳиров Ф.Т. Хрестоматия государства и права Таджикистана (1917-1994). – Душанбе, 2019. – С.136-182.

конститутсионӣ доштани он андешаҳо гуногунанд, аммо ҳамчун санади сиёсии мусолиҳавӣ дар раванди хотимаи давлати иттифоқии шӯравии сотсиалистӣ ва оғози ба соҳибхитӣрии воқеӣ ноил гаштани понздаҳ давлатҳои мустақил сарчашмаи муҳими илми конститутсия мебошад.

Иқдоми бо санадҳои сиёсии ҳуқуқӣ эълон доштани соҳибхитӣрии ҶТ, минбаъд тибқи санадҳои ҳуқуқӣ ва қабули Конститутсияи соли 1994 ба расмият даровардани он робита дорад. Қайд кардан ба маврид аст, ки раванди барҳамёбии давлати иттифоқии шӯравии сотсиалистӣ ҳодисаи тасодуфӣ ва яқбора нест. Он аз давраи пеш гирифтани сиёсати бозсозии сохтори ҷамъиятӣ ва давлатии ИҶШС оғоз ёфта, тамоми нимаи дуҷуми солҳои ҳаштодум ва соли 1991-ро дарбар гирифт. Дар ин марҳила на фақат тавассути ҳар гуна иқдомҳо ва эълони ҳуҷҷатҳои сиёсӣ (Барнома, Оиннома, Изҳорот ва Муроҷиатномаҳои ҳизбӣ), гузаронидаи раёспурсии умумихалқӣ, балки қабули санадҳои муҳими сершумори ҳуқуқӣ мунтазам ба сохтори ҷамъиятӣ ва давлатӣ, асосҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ тағйиротҳо ворид карда мешуданд. Гуфтани кифоя аст, ки аз соли 1988 ва минбаъд конститутсияи иттифоқӣ ва конститутсияи ҷумҳурияҳои иттифоқӣ даҳҳо маротиба ба тағйир иловаҳо дучор шуданд. Тавассути онҳо ҳамаи асосҳои таъсисёбии давлати иттифоқӣ, вазъи ҳуқуқии субъектҳои иттифоқ, солоҳияти онҳо, доираи амали қонунҳои иттифоқӣ ва ҷумҳуриявӣ ва таноқуби онҳо аз нав дида баромада мешуданд. Иқдоми азнавсозии қонунҳои ҷумҳурияҳои иттифоқӣ ва конститутсияи онҳо, баробари кушиши тайёр кардани варианти нави Шартномаи иттифоқии соли 1922, ҳамчунин тағйир иловаҳои конститутсияҳои амалкунанда охири охири он бо он анҷомид, ки ҷӣ дар миқёси ИҶШС ва ҷумҳурияҳои иттифоқӣ кори тайёр кардани лоиҳаи конститутсияҳои нав оғоз карда шуд.¹ Тамоми ҳуҷҷатҳои сиёсӣ ва ҳуқуқии дар ҳамин марҳила қабулшуда ва маводҳои илмию таҳлили онҳо, ки асоси барҳамёбии ИҶШС ва соҳибхитӣр шудани ҶТ шарҳ медиҳанд, сарчашмаҳои илми конститутсия мебошанд.

Матни лоиҳаи конститутсияи иттифоқӣ, ки дар шаклҳои гуногун дар солҳои охири мавҷудияти ИҶШС ба чоп мерасиданд ва ё дастрас мегардиданд, дар ташаккули ғояи конститутсиягарой ва ҳатто таҳияи лоиҳаи нави Шартномаи иттифоқӣ аҳамияти калон доштанд. Яке аз чунин иқдомҳо лоиҳаи ташаббусии академик А.Д.Сахаров «Конститутсияи Ҷумҳурияҳои иттифоқии шӯравии Аврупо ва Осиё» буд, ки дар он аз назари нав, дар асоси усулҳои демократӣ ба роҳ мондани тартиби таъсиси дастгоҳи олию марказии ҳокимияти давлатӣ, эътироф ва риояи

¹ Имомов А. Кушиши азнавсозии давлати иттифоқии шӯравии сотсиалистӣ ва заволи он. – Душанбе, 2013. –С. 131-199.

ҳуқуқу озодиҳои инкорнашавандаи инсон ва шаҳрванд ва боз арзишҳои дигар пешбинӣ шуда буд.¹

Моҳиятан қабули Эълomia дар бораи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон аз 24 августи соли 1990 ва бо тағйиру иловаҳо азнав тасдиқ кардани он аз 9 сентябри соли 1991 раванди соҳибхитиёрии ҚТ-ро расмӣ ва бебозгашт гардонид. Аз ин марҳила инҷониб кори бевоситаи тайёр кардани лоиҳаи конститутсияи нав оғоз ёфта, бо қабули Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994 анҷом ёфт. Хусусияти ин маърака аз он иборат буд, ки баробари идомаи кори таҳияи лоиҳаи конститутсияи нав, ба Конститутсияи он вақт амалкунандаи Тоҷикистон соли 1978 тағйиру иловаҳое дохил карда мешуданд, ки аҳамияти конститутсионӣ доштанд. Аксари онҳо минбаъд мазмуни конститутсияи навро ташкил карданд.

Аз байни санадҳои сершумори ҳуқуқии ин давра лозим аст ба се қонунҳое, ки Шӯрои Олии ҚТ 20 ва 21 июли соли 1994 қабул кард, эътибори хонандаи гиромӣ чалб карда шавад. Якум, қонуни ҚТ «Дар бораи ислоҳоти конститутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, тартиби қабул ва мавриди амал қарор додани Конститутсияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон», дуюм, «Дар бораи интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва сеюм «Дар бораи дохил кардани тағйирот ба Конститутсияи (Қонуни Асосии) Ҷумҳурии Тоҷикистон». Шӯрои Олиӣ ҳарсеи ин қонунҳоро, сарфи назар аз он, ки то ин вақт дар Конститутсия пешбинӣ нашуда буданд, қонунҳои конститутсионӣ эълон кард ва моддаи 103-ми Конститутсияи амал кардаистодаи соли 1978-ро бо иловаи дахлдор азнав тасдиқ намуд. Ва қонунҳои мазкур, аз рӯи мазмун сарчашмаи муҳими илми конститутсия мебошанд, зеро ки онҳо муносибатҳои муҳими ҳуқуқи конститутсиониро танзим менамуданд.

Маводҳои таҷрибаи фаъолияти Комиссияи конститутсионӣ оид ба таҳияи лоиҳаи Конститутсияи нави ҚТ дар солҳои 1990-1994, гурӯҳҳои кори оид ба тайёр кардани лоиҳа, ки баҳори соли 1992 ва тобистони соли 1993 таъсис ёфта, маводҳо ва ахбор дар бораи онҳо мунтазам чоп мешуданд, низ сарчашмаҳои илми Конститутсияи ҚТ мебошанд.

Маводҳои ба муҳокимаи лоиҳаи конститутсия дахлдор дар раванди муҳокимаи халқӣ, хусусан, лоиҳаҳои альтернативӣ, ташаббусӣ ва фардии конститутсияи чоп шуда ва ё бо дигар шаклҳо пешниҳодшуда, муҳит ва сабабҳои ба муҳокима пешниҳод гаштан ва ё рад кардани қабули лоиҳаҳои ғайрирасмӣ, аз қабилӣ сарчашмаҳои илми конститутсия мебошанд. Хусусан, ду варианти лоиҳаи расмӣ пешниҳод шуда: лоиҳаи идораи парлумонӣ ва лоиҳаи идораи президентӣ, инчунин лоиҳаи альтернативии ҳизби коммунисти Тоҷикистон, лоиҳаи ташаббусии олими ҳуқуқшинос Р.Зойиров ва лоиҳаи альтернативии аз номи му-

¹ Конституционные идеи Андрей Сахарова. –М.: 1990. -14 с.

аллифони касбу кори гуногун дар саҳифаҳои рӯзномаҳои вилоятии ВМКБ ба чоп расида, сарчашмаҳои муҳими Конститутсияи ҚТ мебошанд.¹

Дар таҳлил ва шарҳи мазмун ва табиноти меъёру ҳолатҳои конститутсияҳо ҳислати мусолиҳавӣ ва созишии онҳоро ба эътибор гирифтани муҳим аст. Чунки бо мазмуни комил ҳар як конститутсия ҳуҷҷати сатҳи олии созишӣ мебошад. Аммо таъсири ин омил ба мазмуни Конститутсияи ҚТ соли 1994 бештар буд, чунки он дар давраи хеле мураккабӣ ҷамъиятии сиёсии ҷумҳуриӣ ва идомаи ҷанги шаҳрвандӣ қабул шуда буд. Вале то соли 1999 ҳислати созишии он комил набуд. Фақат дар натиҷаи ислоҳоти конститутсионии дар ин сол гузаронида шуда, чунин ҳислати он ривоч ёфт ва дар ҳадди муайян барои санади ифодакунандаи иродаи халқ номидан асос пайдо кард. Ба ҳамин муносибат, маводу санадҳои дар натиҷаи муҳоҷиса ва гуфтушунидҳои байни намояндагони тарафи ҳукумати ва муҳолифини тоҷик, маводҳои муколамаи намояндагони кишрҳои гуногуни ҷомеа дар дохил ва хориҷи кишвар оид ба масоилҳои конститутсионӣ эҷод шуда, бешубҳа сарчашмаҳои илми конститутсияшиносӣ мебошанд.²

Оид ба ҷараёни таҳия ва қабули Конститутсияи ҚТ соли 1994, амали зиёда аз чоряк асраи он, бисёр маводҳои нашрии расмӣ, ҳуҷҷатҳои ҷамъиятӣ-сиёсӣ, гузоришҳои Сарвари давлат - Президенти ҚТ ва дигар ходимони давлатӣ, рисолаҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ, мақолаҳои илмӣ оммавӣ чоп шудаанд, ки сарчашмаҳои таҳқиқу омӯзиши Конститутсияи ҚТ ба шумор мераванд.

Конститутсия ҳамчун санади олии ҳуқуқӣ тартиби ҳоси қабул, тағйиру иловашавӣ ва мазмун дорад. Ин ҳолат ба ғайр аз дигар омилҳо ҳамчунин ҳислати таъмини усули устувории конститутсияро дорад. Конститутсия ҳуҷҷати доимо ва бевосита амалкунанда аст ва дар як вақт тибқи дигаргунӣҳо дар ҳаёти воқеӣ дар ҳуди он тартиби тағйиру иловаҳо дохил кардан пешбинӣ шудааст. Муҳим аст, ки дар таҳия ва қабули он ду ҳолат: таъмини устуворӣ ва ҷавобгӯи дигаргунсозӣ будани он ба эътибор гирифта шавад. Конститутсияи ҚТ дар қатори конститутсияҳои устувор буда, тартиби қабул, иловаю тағйир додани он тавассути маъракаи хеле мураккаби раёипурсӣ сурат мегирад. Сарфи назар аз ин, он то ҳол се маротиба ба тағйиру иловаҳо дучор шудааст.

¹Ахбори Шӯрои Олии ҚТ.- 1994.- № 13, -моддаи 197; «Садои Мардум».- 1994. -21 апрел; «Ҷумҳурият».- 21 апрел; «Нидои ранҷбар».- 1994.- 17 июл; «Фарҳанги Бадахшон».- 1994.- № 5.

² Имомов А., Сондерс Г., Чуфрин Г.И. Муколимаи тоҷикон дар қолаби конфронси Дартмут.// Бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ. –М.: 1997. -108 с.; Имомов А. О статусе и политико-правовом значении согласительных документов //Государство и право.- 1997.- № 4. –С.32-40; Имомов А. Межтаджикский конфликт: общественное согласие и согласительные документы //Центральная Азия. -Швеция.- 1998.- № 2. –С. 45-50.

Тибқи ин омил бояд раванди ба раъйпурсӣ баровардани тағйир додани онҳо, таклифҳо оид ба гузаронидани раъйпурсӣ доир ба ин масъалаҳо, рафти муҳокима ва гузориши таклифу пешниҳодҳо ва афкори мардум оид ба ин чорабинӣ омӯхта, фикру мулоҳизаҳо таҳлил ва хулосаҳо бароварда шаванд. Муайян карда шавад, ки оё гузориши масъалаҳои раъйпурсии конститусионӣ сари вақтӣ ва асосноканд. Оё ин масъалаҳо баробарвазанд ва тибқи раъйпурсӣ илова шудан ва тағйир ёфтани онҳо зарур аст. Оё оид ба масъалаҳои таҳрирӣ, ислоҳи луғавӣ ва ба ин монанд масъалаҳои ҷузъӣ, гузаронидани раъйпурсии махсус ҳаловати пуарарзиш нест? Чунки арзиши ҳар як маъракаи раъйпурсӣ баробари миллионҳо харчи бучавӣ аст. Дар вақти омӯзиш ва таҳлили сарчашмаҳои конститутсия бояд ба мақсад мувофиқ, яъне самаранок будани чунин иқдомҳо ва ё пеш гирифтани роҳи дигари арзону қулайтари тағйиру илова дохил кардан ба Конститутсия муайян ва тавсия карда шавад.

Аз рӯи мазмун ва табиноти худ се маъракаи раъйпурсии конститусионии солҳои 1999, 2003 ва 2016 мазмун, вазну аҳамияти гуногундоранд. Агар мо тағйиру иловаҳои соли 1999 ба Конститутсияи соли 1994 воридшударо таҳлил намоем, равшан аст, ки сухан аз хусуси ислоҳоти ҷиддии конститутсия меравад. Зеро тибқи он чандин масъалаҳои сохтори ҷамъиятӣ ва давлатӣ равшанӣ пайдо карданд. Сифати мусоҳилавии Конститутсия ва ҳуҷҷати созишии сатҳи баланд будани он тасдиқ ёфт. Он сатҳи холигие, ки дар раванди муҳокима ва қабули он дар соли 1994 ҷой дошт, тавассути тағйиру иловаҳои соли 1999 бартараф гардид. Пайдоиши падидаи парлумони мамлакат ва сифатҳои дупалатагӣ, ба таври доимӣ ва касбӣ фаъолият намудани яке аз палатаҳо, тағйиротҳо дар раванди қонунгузорӣ, тағйири таносуби ваколатҳои парлумон, Президент ва Ҳукумат ва баъзе дигар ҳолатҳо ба ислоҳоти конститусионии соли 1999 робита дорад.

Тағйироту иловаҳои Конститутсияи ҚТ солҳои 2003 ва 2016 бо мазмуни воқеӣ барои ислоҳоти конститусионӣ шуморидан мувофиқат надоранд. Чунки дар онҳо масъалаҳои муҳими сатҳи сохтори конститусионӣ ва масъалаҳои ҷиддии сатҳи таъсису фаъолияти мақомоти давлатӣ, вазъи конститусионии инсон ва шаҳрванд ба тағйир дучор нашуданд. Шумораи тағйиру иловаҳои дар ин ду маърака ба Конститутсия пешниҳод ва ворид шуда хеле бисёранд, аммо зарурият ва аснокии онҳо баҳсноканд.¹ Албатта тавассути онҳо дар таҳрири нав муқаррар гардидани мӯҳлати ваколати Президенти ҚТ ва ҷорӣ кардани

¹Дар баъзе рисолаҳо ва мақолаҳои илмӣ солҳои охир ба ҳимоя ва чоп пешниҳодшуда, бе ҳеч гуна асоси эътимоднок андеша баён карда мешавад, ки ҳамаи дар се маъракаи раъйпурсии оид ба Конститутсияи ҚТ соли 1994 гузаронида шуда, ислоҳоти конститусионӣ ба шумор мерафтанд. Ҳоло ки дар илми конститутсия падидаи ислоҳоти конститусионӣ гуфта ҳар як иқдоми тағйиру илова дохил кардан ба конститутсияро намешуморанд.

оини савгандёдкунии аъзоёни парлумон ва ҳукумат дар раъйпурсиҳои мазкур ба назари мо барои ислоҳоти конституционӣ доништан кифоя нестанд.

Бояд қайд кард, ки дар марҳилаи ҳозираи ҷаҳонишавӣ ҳар гуна иқдоми таҳия ва қабули конститутсияҳои миллӣ бе таъсири эътибори санадҳои муҳими ҳуқуқи байналмилалӣ, таҷрибаи бойи эҷоди конститутсия дар мамлакатҳои хориҷӣ сурат намегирад. Бешубҳа аст, ки дар таҳияи лоиҳаи Конститутсияи ҚТ соли 1994 ва ислоҳоти конституционии соли 1999 ҳолатҳои Эълomia ва қонунҳои байналмилалии сершумор ба эътибор гирифта шудааст. Аъзоёни гурӯҳи қорӣ Комиссияи конституционӣ дар таҳияи лоиҳаи Конститутсияи ҚТ соли 1994 баробари омӯзиш ва ба инобат гирифтани таркиб ва мазмуни конститутсияи бисёр давлатҳо, ҳамчунин ба таҷрибаи қабули конститутсияи чандин давлатҳо бевосита шинос шуданд, ки дар мукамал кардани лоиҳаи расмӣ Конститутсияи ҚТ аҳамияти калон доштанд.

Дар қорӣ такмили минбаъдаи конститутсия ва қонунгузорию чумхурӣ тавсия ва санадҳои қолабии созмонҳои байнипарлумонии ҷаҳонӣ ва минтақавӣ, хусусан, санадҳои Ассамблеяи байнипарлумонии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (минбаъд - ИДМ) таъсири калон доранд. Ҳуҷҷатҳои мазкур низ сарчашмаи таҳқиқ ва омӯзиши илми конститутсия мебошанд. Аммо дар таҳқиқи ин омил ба он эътибор додан муҳим аст, ки ин гуна санадҳои қолабии «тавсияшаванда» то кадом ҳад ба мазмуну таъиноти Конститутсия ва моҳияти қонунгузорию чумхурӣ мувофиқат доранд. Дар ибтидои ташаққули қонунгузорию ҚТ дар зерӣ тавсияи баъзе чунин созмонҳо ва санадҳои тавсиявии онҳо чандин қонунҳои иқтисодию молиявӣ, хусусан санадҳои танзими истифодаи замин ва об бо шитоб қабул гардиданд, ки муҳолифи моҳияти конституционии объектҳои молиявии истисноии давлат будани онҳо мебошанд. Дар натиҷа боигарии асосии ҚТ - замин ва сарватҳои зеризамин, аз дасти баъзе деҳқонҳо гирифта шуда, барои истифодаи кишоварзӣ дода шуд. Ҳатто дар миқёси водии пурнеъмату зарҳези Вахш қитъаҳои заминҳои таъиноти кишоварзӣ ба истифодаи хориҷиён дода мешавад ва ҷойи тааҷҷуб нест, ки дар ин минтақаҳо шумораи чиниҳо меафзоянд. Дар ҳоле ки чунин муносибат бо қитъаи заминҳои таъиноти кишоварзӣ, мувофиқи Кодекси замин қатъиян манъ карда шудааст.

Сарчашмаҳои илми конституционии Тоҷикистон бо номгӯи иқдомҳо ва санадҳои номбаршудаи аҳамияти чумхуриявӣ анҷом намеёбанд. Азбаски ҷараёни ноил гаштан ба соҳибхитиярии Тоҷикистон бо раванди барҳамёбии империяи пурқудрати давлати шӯравӣ робита дошт, бӯҳрони таназули давлати иттифоқӣ барои омӯзиш муҳим мебошанд. Ин иқдомҳо хеле доманадор ва серпахлӯ буданд. Баъзе аз онҳоро аз рӯи аҳамият номбар кардан ба маврид аст:

1) ташаббуси роҳбарони сохторҳои олии ҳизбӣ ва давлатӣ барои дар миқёси ИҶШС пеш гирифтани сиёсати бозсозӣ, ки дар ҳуҷҷатҳои ҳизбии давлатӣ ифода ёфтанд;

2) дар зери сиёсати бозсозӣ кушиши марказ ва ҷумҳуриҳо ба навгардони заминаҳои сиёсӣ-ҳуқуқии муттаҳидшавӣ дар иттифоқӣ шӯравӣ, равшанӣ андохтан ба таносуби салоҳияти иттифоқ ва ҷумҳуриҳо, масъалаҳои соҳибхитӣрии ИҶШС ва субъектҳои он ва ғайра;

3) дар робита бо сиёсати бозсозӣ пеш гирифтани аз нав таҳия кардани Шартномаи иттифоқии соли 1922 ва қабули қарор ва қонунҳои сершумори сатҳи конституционӣ дар иттифоқ ва ҷумҳуриҳо;

4) кашолёбии раванди ба мувофиқа овардани манфиатҳои марказ ва ҷумҳуриҳо ва ба иҷро нарасидани ҳолатҳои қонуну қарорҳои сатҳи иттифоқӣ, аҳамияти худро гум кардани иқдоми қабули Шартномаи нави иттифоқӣ;

5) оғози майлони истиқлолиятҳои ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, зери шубҳа гузоштани асосҳои дар ҳаёти ИҶШС қарор гирифтани баъзе ҷумҳуриҳо (асосан, ҷумҳуриҳои назди Балтика), қабули Эълomiaҳо дар бораи соҳибхитӣрии давлатии ҷумҳуриҳои иттифоқӣ;

6) исьёни моҳи августи соли 1991 ва гум кардани қобилияти марказ ба идораи давлати иттифоқӣ ва то рафт бештар аз худ кардани ваколатҳои мақомоти иттифоқӣ аз тарафи роҳбарияти Федератсияи Русия;

7) иқдоми сегона дар бешазори Беловеж (Русия, Украина, Белоруссия) аз 8 декабри соли 1991 дар бораи анҷом ёфтани миссияи таърихӣ ИҶШС ва барпо кардани иттиҳоди нав. Воҳӯрӣ ва машварат дар Ашқобод ва Тошканд ва мувофиқа оид ба таъсиси ИДМ.

Ҳамаи ин иқдомҳо тавассути ҳуччатҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ – қонуну қарорҳо ва Эълomiaҳо ифода карда мешуданд ва аксари онҳо сарчашмаҳои илми конституцияшиносии Тоҷикистон мебошанд.

Ба ҳамин тариқ, сарчашмаҳои илми конституцияшиносӣ аз номгӯи васеи санадҳои ҳуқуқӣ, ҳуччатҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ, таҷриба ва муҳити эҷоди чунин санадҳо ва ҳуччатҳо, лоиҳаи расмӣ ва ғайрирасмӣ конституция, маводҳои ба муҳокимаи халқии лоиҳаи конституция дахлдор, маводҳои алоқаманд ба тағйиру илова дохил кардан ба конституция, санаду ҳуччатҳои муҳими ҳислати байналмилалӣ ва минтақавӣ, мазмун ва таҷрибаи эҷоди конституцияи мамлакатҳои мутаракқӣ, адабиёти илми ватанӣ ва хориҷӣ ба таҳқиқи масоилҳои конституцияшиносӣ бахшида шуда, иборат мебошанд.

Адабиёт:

1. Имомов А. Современный этап развития конституционно-правовых институтов в Республике Таджикистан // Евразийский юридический журнал.- 2021.- № 17 (158). – С.109-114.

2. Шайо Андраш. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). /Перевод с венгерского.- 1999. – С. 11-54.

3. Румянцев О.Г. Конституция Девяносто третьего. История явления (Документальная поэма в семи частях от Ответственного секретаря конституционной комиссии 1990-1993 годов). –М., 2013. -336с.

4. Авакьян С.А. Конституционное право России. В 2 т. Т.1. –М., 2007.
5. Ахмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. Китоби дуюм. –Душанбе, 1989. –342 с.
6. Сотиволдиев Р.Ш. Таърихи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқӣ. Китоби дарсӣ. –Душанбе, 2011.
7. Багаутдинов А.И. Очерки истории таджикской философии. 3-е изд. –Душанбе, 2011.
8. Чалолиддин Саидзода. Гар хусрави Курт бар далерон наздӣ ...//Минбари халқ.- 2021.- 17 ноябр.- № 46 (1340).
9. Тохиров Ф.Т. Хрестоматия государства и права Таджикистана (1917-1994). –Душанбе, 2019.
10. Имомов А. Кушиши азнавсозии давлати иттифоқии шӯравии сотсиалистӣ ва заволи он. –Душанбе, 2013.
11. Конституционные идеи Андрей Сахарова. –М., 1990. -14 с.
12. Имомов А., Сондерс Г., Чуфрин Г.И. Муқолимаи тоҷикон дар қолаби конфронси Дартмут. – М., 1997. -108с.- Бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.
13. Имомов А. О статусе и политико-правовом значении согласительных документов //Государство и право.- 1997.- № 4. – С.32-40.
14. Имомов А. Межтаджикский конфликт: общественное согласие и согласительные документы //Центральная Азия. - Швеция.- 1998.- № 2. – С. 45-50.

Имомов А.

Фишурда

Сарчашмаҳои илми конститутсияҳои Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур кушиш карда шудааст, ки ба масъалаи сарчашмаҳои илми конститутсияшиносӣ равшанӣ андохта шавад. Мафҳуми сарчашмаҳои илми конститутсия нисбат ба мафҳуми сарчашмаҳои соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ васеъ мебошад. Тамоми сарчашмаҳои соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ ҳамзамон сарчашмаи илми конститутсияшиносӣ мебошад. Баробари ин, сарчашмаҳои илми конститутсияшиносӣ, ғайр аз санадҳои ҳуқуқии дахлдор, ҳуҷҷатҳои сиёсӣ, маводҳои таҷрибаи таҳия ва қабули конститутсия, таҷрибаи конститутсионии баъзе давлатҳо, санадҳои дахлдори созмонҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ, асарҳои илмӣ доир ба мавзӯи конститутсия ва ғайра мебошанд.

Имомов А.

Аннотация

Научные источники конституций Таджикистана

В настоящей статье предпринята попытка внести ясность по вопросу источников науки конституциоведения. Понятии источников науки конституции значительно шире чем источники отрасли конституционного права. Вся совокупность источников отрасли конституционного права одновременно являются источником науки конституциоведения. Вместе с тем, источники науки конституциоведения кроме соответствующих правовых актов, также охватывает политические документы, материалы практики подготовки и принятия конституции, конституционная практика определенных стран, соответствующие акты международных и региональных организаций по вопросам конституции.

Imomov A.

The summary

Scientific sources of constitutions of Tajikistan

This article attempts to clarify the issue of the sources of the science of constitutional science. The concept of the sources of science of the constitution is much broader than the sources of the branch of constitutional law. The whole set of sources of the branch of constitutional law is at the same time the source of the science of constitutional science. At the same time, the sources of the science of constitutional science, in addition to the relevant legal acts, cover political documents, materials on the practice of preparing and adopting a constitution, the constitutional practice of certain countries, and relevant acts of international and regional organizations on constitutional issues.

**МАҚОМИ САРДОРИ ДАВЛАТ ДАР НИЗОМИ МАҚОМОТИ
ДАВЛАТИИ КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ**

Калидвожаҳо: Президент, сардори давлат, кишварҳои Осӣи Марказӣ, таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти иҷроия, қонунгузорӣ, ҳокимияти судӣ.

Ключевые слова: Президент, глава государства, страны Центральной Азии, разделение властей, исполнительная власть, законодательство, судебная власть.

Keywords: President, head of state, Central Asian countries, separation of powers, executive power, legislation, judiciary.

Дар замони муосир дар ҳаёти сиёсии имрӯзаи давлатҳо институти Президент ба низоми ҳокимияти давлатӣ нақши калидиро дорад. Аз 209 давлате, ки узви Созмони Милали Муттаҳид мебошанд, беш аз 150 давлат аз онҳо институти президентиро доранд. Дар конститутсияҳои аксарияти кишварҳо бобҳои махсус оид ба вазифаҳои функционалии Президент, инчунин низоми интихобии ӯ ва дигар меъёрҳои бо он алоқаманд мавҷуданд.

Барои ҷумҳуриҳои Осӣи Марказӣ то давраи пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ниҳоди президентӣ чандон маълум набуд. Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон дод, ки чунин ниҳод дар давлатҳои вучуд дошт ва дорад, ки дар онҳо шакли идоракунии ҷумҳуриявӣ дида мешавад, инчунин Президент нақши роҳбари ҳокимияти иҷроияро иҷро мекунад.

Таърихи сиёсии давлатҳои Осӣи Марказӣ, ки баъд аз барҳамёбии Иттиҳоди Шӯравӣ истиқлолият ба даст оварданд, ташкили ин институт ба худ хусусиятҳои хос дошт, ки сабабҳои гуногуни объективӣ дар як ҷумҳурии мушаххас вобаста буд. Яке аз омилҳои асосӣ - дар давлат низоми якҷаҳизбӣ намегузошт, ки бо қабули конститутсияи нав ё тағйири иловаҳо ба қонуни асосии давлат вазъи конститутсионӣ-ҳуқуқии ин институтро мустақкам намояд.

Ҳамзамон, президентҳои бо роҳи алтернативӣ интихобшуда ҳамчун зухуроти дигаргуниҳои демократӣ қабул гардид. Аммо ҳар як ҷумҳурӣ бо дарназардошти шароити миллӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра ба мақоми президентро ташкил намуд. Сатҳи умумии фарҳанг ва анъанаҳои сиёсӣ низ дар ташкили ин институт аҳамият дошт, чунки ҳузурӣ нерӯҳои сиёсии муҳолиф, муборизаи ҳизбҳо, гурӯҳҳо дар раванди таъсиси ин институт дар ҳар як ҷумҳурӣ осори ҳудро низ гузоштанд.

*Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи конститутсионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

Барои кишварҳои Осиёи Миёна институти президентӣ давлатҳои номбурда аввалинҳо нестанд. Масалан, дар Бангладеш дар соли 1975, дар Эрон соли 1980 ва ғайра аллакай ин институт қорӣ шуда буд. Ниҳоят, 1990 интихобот дар ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ баргузор шуд: дар Қирғизистон - А.Акаев, дар Туркманистон - С.Ниёзов. Каме дертар, соли 1991 дар Ўзбекистон Ислом Каримов, моҳи ноябри соли 1990 Қаҳор Маҳкамов Президенти Тоҷикистон шуд (соли 1991 ӯро Раҳмон Набиев ва соли 1994 Эмомалӣ Раҳмон иваз намуданд).

Барои ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ қорӣ шудани институти президентӣ як қадам ба сӯи дигаргунсозии демократӣ маҳсуб мешуд. Аммо интихоби аввалин президентҳои ин кишварҳо бори дигар исбот намуданд, ки сиёсати минбаъдаи давлатҳои онҳо танҳо дар асоси яккасардорӣ, махсусан ташкили институти президентӣ инкишоф меёбанд. Баъд аз ташкили ин институти муҳимми давлатӣ зарурияти мустаҳкам намудани нақш ва мақоми Президент дар низоми мақомоти давлатӣ дар ин кишварҳо ба вучуд омад.

Низоми мақомоти давлатӣ (мақомоти идоракунии давлатӣ дар маҷмӯъ) дар ҳамаи кишварҳои ягона мебошанд, яъне сарвари давлат (Президент) ва мақоми дастаҷамъии ҳокимияти иҷроия (Ҳукумат), ки бо ҳам зич алоқаманданд. Ин алоқамандӣ дар низоми идоракунии мақомоти давлатӣ вобаста ба мустаҳкамнамоии конституционии вазъи ҳуқуқии Президент дар кишварҳои Осиёи Марказӣ муайян карда мешавад.

Дар Туркманистон ва Тоҷикистон Президент сарвари давлат аст ва дар айни замон сардори ҳокимияти иҷроия низ мебошад. Вазъи ҳуқуқии сардори давлат дар баъзе кишварҳои Осиёи Марказие, ки онҳо расман танҳо сарвари давлат муайян шудаанд, ҳамонро номуайян боқӣ мондаанд.¹ Дар аксар давлатҳои номбурда Қазоқистон,² Қирғизистон,³ Ўзбекистон⁴) дар сатҳи Конститутсия расман сарвари давлат танзими худро ёфтааст. Азбаски дар ин давлатҳо оиди сарвари ҳокимияти иҷроия меъёр мавҷуд нест, баъзе олимони ба он ақидаанд, ки Президент ба ягон шоҳаи ҳокимияти давлатии дар Конститутсияи давлатҳои номбурда дохил намешавад ва онро ҳамчун «институти ҳокимияте, ки берун аз шоҳаи ҳокимияти давлатӣ функсияи худро инчро менамояд», «шоҳаи қоруми ҳокимияти давлатӣ» ва ғайра мансуб медонанд.⁵

¹ Нечник А.В. Компетенция глав государств в странах СНГ и их место в системе разделения властей. // Юбилей конституции РФ, 2018, №3.- С- 77.

² www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution;cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913cl=ru-ru

³ cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913cl=ru-ru

⁴ constitution.uz/ru/clause/indexsection23

⁵ Нечкин А. В. Конституционно-правовой статус правительств стран Содружества Независимых Государств (сравнительное исследование).- М.: Норма, 2016.- С. 124.

Аммо барои пурра баррасӣ намудани мақоми Президент дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ бояд муносибати мутақобилаи ин ниҳодро бо дигар шохаҳои ҳокимияти давлатӣ муайян сохт.

Сараввал дар низоми шохаҳои ҳокимияти давлатии Осиёи Марказӣ муносибати Президентро бо Парлумон – ҳамчун мақоми асосии қонунбарор муайян намуд. Бояд қайд кард, ки парлумон дар кишварҳои Осиёи Марказӣ номҳои гуногун доранд, номгузориҳои парлумон анбанаҳои миллии ҳар як давлатро инъикос мекунанд ва ба номи классикии парлумон бевосита танҳо дар Ҷумҳурии Қазоқистон мустақкам гардидааст. Аммо, сарфи назар аз он, ки дар ҳама кишварҳои Осиёи Марказӣ ин ниҳодҳо ҳадафи ягонаеро пайгирӣ мекунанд, ки ба онҳо имкон медиҳад ба таври дастаҷамъӣ парлумон номида шаванд.²

Дар тамоми низоми мақомоти давлатии минтақаи Осиёи Марказӣ Президент бо Парлумон муносибати мутақобилаи худро дар асоси меъёрҳои конституционӣ амалӣ месозанд, аммо ин муносибати мутақобила ба худ хусусиятҳои хосси худро доранд. Дар таҷрибаи муосири конституционӣ ва ҳуқуқи ҷаҳонӣ, институти парокандашавии парлумон ҳамчун механизми мувозинат ва боздории усули таҷзияи ҳокимияти давлатӣ амал мекунад, ки асосан ба кишварҳои дорой шакли парлумонии давлат хос аст. Чун қоидаи умумӣ, ин таъмини принсипи аз ҷониби парлумон таъсисшударо таъмин мекунад ва ҳадафи он таъсиси муносибатҳои мутавозин байни шохаҳои қонунгузорӣ ва иҷроия мебошад.

Аввал, Президент дар ташкил ва барҳамдиҳии парламент функсияи худро дорад. Нақши Президент дар ташкили Парлумон бевосита дар конститутсияҳои Тоҷикистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Қазоқистон мустақкам гардидааст, ки бештар дар ташкили беоситаи палатаи болоии парлумон рабт дорад. Дар Қазоқистон ба Сенат ду намоёнда аз ҳар вилоят, шаҳри аҳамияти ҷумҳуриявӣ ва марказ шомиланд ва 15 вакил бо назардошти зарурати таъмини намоёндагии миллий, фарҳангӣ ва дигар аҳамиятнок аз ҷониби Президент таъин карда мешаванд (қисми 2 моддаи 50 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон). Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҚТ) 3/4 аъзои Маҷлиси миллий дар маҷлисиҳои якҷояи вакилони халқи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ, шаҳри Душанбе интихоб мешаванд ва Президент 1/4 ҳиссаи аъзои Маҷлиси миллиро таъин мекунад (қисми 2, қисми 3 моддаи 49 Конститутсияи ҚТ). Ё худ дар Ўзбекистон бошад 16 нафар аъзои палати Сенатро Президент ба вазифа таъин менамояд. (моддаи 77-и Конститутсияи Ўзбекистон).

Дар Туркменистон Халқ Маслиҳатӣ ҳашт намоёнда аз ҳар як вилоят (вилоят) ва шаҳри Ашқободро дар бар мегирад ва ҳашт узви дигар

² Авакьян С. А. Федеральное собрание - Парламент России.- М., 1999.- 432 с.

аз ҷониби Президент таъин карда мешаванд (моддаи 78 Конститутсияи Туркменистон). Ҳамин тариқ, агар дар Тоҷикистон сарвари давлат 1/4 аъзои палатаи болоии парламонро, дар Ҷумҳурии Беларус - 1/8, дар Туркменистон - 1/7, дар Федератсияи Россия - тақрибан 1/7, дар Ўзбекистон - тақрибан 1/6 ва дар Қазоқистон - сарвари давлат тақрибан 1/3 аъзои онро таъин мекунад. Аз ин лиҳоз, дар ташкили палатаи болоии парламони дупалатагӣ дар байни ҳамаи кишварҳои Осиёи Марказӣ сардорони давлатҳои Қазоқистон ва Тоҷикистон таъсири бузург доранд. Дар Парламенти якпалатагии минтақа (масалан, Қирғизистон), инчунин палатаҳои поёнии парламонҳои дупалатагӣ - палатаҳои намоёндагии мардум дар кишварҳои Осиёи Марказӣ дар аксарияти комили онҳо танҳо тавассути интихоботи мустақим ташкил карда мешаванд. Ягона истисно Ҷумҳурии Қазоқистон аст, ки дар он сарвари давлат бо вучуди ин ё он тарз Президент дар ташкили палатаи поёнии парламон иштирок карда метавонад, зеро аз 107 вакили Маҷлис 9 нафарро на дар интихоботи мустақим, балки аз ҷониби Ассамблеяи Халқи Қазоқистон (қисми 1 моддаи 51 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон), ки моҳиятан мақоми машваратии назди Президенти Қазоқистон мебошад. Парокандашавии Парлумон дар низоми давлатҳои Осиёи Марказӣ метавонад бо тариқи ихтиёрӣ ва ё иҷборӣ бошад, бинобар ин дархост бо қарори сарвари давлат ё бо қарори дар раъйпурсӣ қабулшуда ё бо қувваи қонуни муқаррарӣ дода мешавад.

Дар кишварҳои Осиёи Марказӣ (Қирғизистон), парламон ё палатаҳои поёнии он метавонанд аз ҷониби роҳбари давлат пароканда карда шаванд, ҳатто метавонад ба ғаъолияти парламон изҳори нобоварӣ намояд. Намунаи гуфтаҳо, дар Қирғизистон, агар парламон (Ҷогорку Кенеш) ба Ҳукумат изҳори нобоварӣ рад кунад, Президент дар бораи истеъфо додани Ҳукумат фармон медиҳад ё интихоботи пеш аз мӯҳлат ба Кенешро таъин мекунад (моддаи 86 Конститутсияи Ҷумҳурии Қирғизистон). Асоси дигар барои пароканда намудани парламон дар Ўзбекистон – ин барои якҷанд маротиба қабули санад аз тарафи палата ё палатаҳо, ки ба Конститутсияи давлат ихтилофот намояд. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон бошад, салоҳияти Президент дар ин самт васеътар мебошад, яъне дар Қазоқистон Президент пас аз машварат бо раисони палатаҳои парламон ва Сарвазир метавонад бидуни ягон асос тамоми парламон ё танҳо палатаи поёнии онро пароканда кунад (моддаи 63 Конститутсияи Ҷумҳурии Қазоқистон).

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки дар ташкил ва қатънамоии ғаъолияти парламон дар аксар давлатҳои Осиёи Марказӣ нақши асосиро Президент иҷро менамояд. Ҳамчунин, Президент дар самти қонунгузорӣ, ташкил интихоботи шахсони мансабдори давлатӣ ва дигар функцияҳои ки ба парламон алоқамандӣ дорад амалӣ месозад. Дар умум, салоҳияти Президент дар ин самт дар ҳар як давлат

дорои хусусиятҳое ба худ ҳосе мебошанд, ки баррасии муфассалро талаб мекунанд.

Дар самти ҳокимияти иҷроия Президент, ки сардорони ҳокимияти иҷроия мебошанд, ба фаъолияти Ҳукумат роҳбарӣ мекунанд ва дар тобеияти бевоситаи маъмурии онҳо мебошад. Сардорони давлатҳои номбурда мустақилона ҳайати ҳукуматро ташкил медиҳанд, ба кори он бевосита роҳбарӣ менамоянд (Туркменистон) ё метавонанд дар ҷаласаи он (Тоҷикистон) раисӣ кунанд, инчунин ҳуқуқи истисноии пароканда кардани ҳукуматро доранд.

Масалан, дар Туркменистон қарори дар бораи истеъфои Ҳукуматро Президент қабул мекунад.

Президент дар низоми давлатҳои Осиёи Марказӣ ба Ҳукумат таъсири назаррас мерасонанд, аз ҷумла дар ташкил, таъини ҳайати онҳо иштирок мекунанд ва ба ҷавобгарӣ ҷалб намудани ҳукумат ё аъзои алоҳидаи он иштирок менамояд. Дар ҳама кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳангоми ташкили Ҳукумат мақомоти қонунгузор ва сарвари давлат бо ҳам ҳамкорӣ мекунанд, аммо дараҷаи таъсири онҳо ба қарори ниҳой гуногун аст.¹ Дар давлатҳое, ки Президент дар сатҳи Конститутсия ҳамчун сарвари ҳокимияти иҷроия ном бурда мешавад, дар таъсисномаи ва таъину интиҳоби ҳайати Ҳукумат мавқеи халқунандаро дорад. Аммо новобаста аз он ки дар конститутсияи Қазоқистон Президент ҳамчун сарвари ҳокимияти иҷроия мусаҳкам нашуданаш (моддаи 40), дар таъсиснамоиву таъину интиҳоби ҳайати Ҳукумат мавқеи асосиро ишғол менамояд (қ.3 моддаи 44 ва қ.1 моддаи 65).

Ҳолати дигар ҳангоми баррасии мавзӯи мазкур дар ташкили дигар мақомоти ҳокимияти иҷроия, ба ғайр аз Ҳукумат ба назар мерасад. Яъне таъинномаи сохторҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия новобаста аз муқаррароти Конститутсия оиди сарвари ҳокимияти иҷроия набудани Президент (Қазоқистон, Узбекистон) ё баръакс (Тоҷикистону Узбекистон) салоҳияти яхела доранд. Чунин ба назар мерасад, ки салоҳияти Президент – сарвари давлат, ки ба таъини раҳбарони мақомоти иҷроия, ки дар самти мудофия, амнияти давлатӣ, қорҳои хоричӣ, қорҳои дохилӣ, пешгирии ҳолатҳои фавқулодда масъуланд, мустаҳкам гардидааст². Аммо агар ин гуна роҳбарон аз руи вазифа аъзоёни Ҳукумат бошанд, пас фикри сардори ҳукумат дар ин масъала бояд халқунанда бошад. Таъин намудани сардор ва муовинони роҳбарони вазорату кумитаҳои давлатӣ

¹ Нечкин А. В. Компетенция глав государств в странах СНГ и их место в системе разделения властей. // Юбилей конституции РФ.- 2018.- №3.- С-82.

² Тибқи талаботи моддаи 45 Конститутсияи Қазоқистон Президент мустақилона вазирони қорҳои хоричӣ, мудофия, қорҳои дохилиро ба вазифа таъин ва аз вазифа озод менамояд, савгандёдкуниҳои онҳоро қабул менамояд, дар ҳолатҳои зарурӣ дар ҷаласаҳои махсуси Ҳукумат раисӣ мекунад, санадҳои акимони сатҳи вилоятӣ, шаҳрӣ қисман ва ё пурра аз амал боз медорад ваё бекор мекунад.

аз ҷониби Президент – сарвари давлат, бахусус роҳбарони воҳидҳои сохторӣ ва дастгоҳҳои ҳокимияти иҷроия хилофи вазифаи махсуси ӯ мебошанд.

Дар аксари кишварҳои Осиёи Марказӣ (ба истиснои Туркманистон, Қазокистон ва Қирғизистон) Президент салоҳият дорад назорат аз болои фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии Ҳукумат ва роҳбари он дар шакли бекор кардан (қатъ кардан) ё боздоштани амали санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҳукумат ва баъзан ва назоратро аз болои фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии дигар мақомоти марказии иҷроия амалӣ намоянд. Ҳуқуқи бекор кардан ё боздоштани амали санадҳои Ҳукумат, санадҳои сардори он, инчунин санадҳои дигари мақомоти ҳокимияти иҷроия хоси сардори давлат ҳамчун роҳбари ҳокимияти иҷроия буда, бо вучуди ин, ваколати бекор кардан ё боздоштани санадҳои ҳукумат, санадҳои роҳбари он, инчунин санадҳои дигар мақомоти иҷроия ба вазифаи махсуси президент ҳамчун сардори давлат мувофиқат намекунад. Ба ақидаи мо дар сурати муҳолифат намудани санади мақомоти ҳокимияти иҷроия дар давлатҳое, ки Президент танҳо сарвари давлат мебошад, тибқи принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ бояд дар асоси санади мақомоти судӣ амалӣ карда шавад. Дар асоси таҳлили қонунгузории амалкунандаи давлатҳои Осиёи Марказӣ метавон ба хулосае омад, ки дар низоми давлатҳои номбурда Президент ҳамчун сардори давлат барои таъин ва озод намудани аъзои Ҳукумат, сохторҳои мақомоти иҷроия, боздоштан ва бекор намудани санадҳои Ҳукумат ва роҳбари он ба принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ мувофиқат накарда аз доираи функцияи Президент берун мебарояд.

Дар низоми мақомоти давлатии давлатҳои Осиёи Марказӣ мақомоти судӣ низ ҳамчун шоҳаи мустақили ҳокимияти давлатӣ мақоми махсус дорад.

Аз як тараф мақомоти мазкур шоҳаи пурқувват аст, чунки дорои салоҳиятест, ки на мақомоти қонунгузорӣ ва на мақомоти иҷроия доранд, Аммо аз тарафи дигар, дар муқоиса бо ду шоҳаи дигар ҳокимияти судӣ заиф аст, зеро он мисли ҳокимияти қонунгузор мақоми интихобӣ нест ва он механизмҳои ҳокимияти, ки ба мақомоти иҷроия хосанд, надорад.¹

Муносибати байни Президент ва судро аз то чи андоза пурра ба амал бароварда принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар давлат муайян мекунад. Ҳамкори мутақобилаи Президент бо мақомоти судӣ, пеш

¹ Надин А. Н. Судебная власть в конституционной системе разделения властей //Проблемы взаимодействия ветвей государственной власти в процессе их функционирования: Матер. научно-теор. конф.- Алматы, 22 июня, 2004 г., КазГЮУ. Алматы: ТОО «Изд-во «Норма-К», 2005.- С. 42.

аз ҳама вобаста ба ташкил, ба вазифа таъин ва аз вазифа озоднамоии судҳо муайян карда мешавад.

Танзими конституционии механизми таъин ва озод намудани судьяҳо (қ.1,3 м.55, м. 82 Конституцияи Қазоқистон, қ.4 м.88, қ.13 м. 93, м.108, Конституцияи Ўзбекистон, қ.1, 2, 3 м.70, қ.3 м. 80, м.95 Конституцияи Қирғизистон, қ.2,3 м.56, қ.7 м.57, қ.8,12 м.69, м.85,86 Конституцияи Тоҷикистон) дар аксар давлатҳои номбурда як хел муқаррар карда шудааст. Судьяҳои зинаи болоии судӣ аз тарафи Президент бо розигии парламон ба вазифа таъин ва аз вазифа озод мегарданд. Зинаи поёнии судӣ бошад бо пешниҳоди Суди Олӣ (Тоҷикистон), бо пешниҳоди Шуро оид ба қорҳои адолати судӣ (Қирғизистон), бо пешниҳоди Раиси Суди Олӣ ва розигии Шурои Олии судӣ (Қазоқистон), бо пешниҳоди Комиссияи олии таҳассусӣ оиди интихоб ва тавсия ба мансаби судьягии назди Президент (Ўзбекистон). Таҳлили низоми қонунгузори давлатҳои Осиёи Марказӣ муносибати сарвари давлатро бо мақомоти судӣ мувофиқи принсипи таҷзияи ҳокимият ба онҳо мустақилият дода шудааст.

Муносибатҳои мақомоти судӣ бо сардори давлат дар доираи салоҳият ва дар айни замон, вазифаҳои ташкилӣ ва назоратӣ дар доираи механизми мувозина ва боздорӣ амалӣ мегарданд. Аммо сарвари давлат таъсири воқеӣ дар амалисозии вазифаҳо, ташкили қор ва таъмини иҷтимоии онҳоро надорад.

Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳқиқи падидаи мазкур маълум гардид, ки новобаста аз гуногунии танзими вазъи ҳуқуқии сардори давлат дар сатҳи конституционии давлатҳои Осиёи Марказӣ, таъминсозандаи ҳамкориҳои мутақобилаи мақомоти давлатӣ маҳз Сардори давлат мебошад. Зимнан, ӯ ба ҳайси пешбарандаи принсипи мувозина ва боздорӣ усули таҷзияи ҳокимияти давлатӣ дар низоми кишварҳои номбурда мебошад. Мақоми Сардори давлат дар низоми мақомоти ҳокимияти иҷроия аз танзими конституционии сарвари ҳокимияти иҷроия будан ва набудан вобаста набуда, аз сабаби самти асосии фаъолияти Сардори давлат ба иҷроиши функсияи иҷроиявию амрдиҳӣ рағбона гардиданд, ӯ ҳамон қисми таркибии ҳокимияти иҷроия боқӣ мемонад.

Адабиёт:

1. Нечник А. В. Компетенция глав государств в странах СНГ и их место в системе разделения властей. // Юбилей конституции РФ, 2018.
2. Нечкин А. В. Конституционно-правовой статус правительств стран Содружества Независимых Государств (сравнительное исследование).- М.: Норма, 2016.
3. Авакьян С. А. Федеральное собрание - Парламент России.- М., 1999.- 432 с.
4. Надин А. Н. Судебная власть в конституционной системе разделения властей //Проблемы взаимодействия ветвей государственной власти в процессе их функционирования: Матер. научно-теоретич конф.

Алматы, 22 июня, 2004 г., КазГЮУ. Алматы: ТОО «Изд-во «Норма-К», 2005.

Сулаймонзода М.С.

Фишурда

**Мақоми сардори давлат дар низоми мақомоти давлатии
кишварҳои Осиёи Марказӣ**

Дар мақола заминаҳои таърихӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсии таъсиси мансаби президентӣ дар давлатҳои Осиёи Марказӣ, мақоми конституционӣ ва ҳуқуқӣ ва мавқеи он дар низоми тақсимооти қудратҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Ба муносибатҳои президент бо ҳукумат, парлумон ва судӣ тавачҷӯҳи хоса дода мешавад. Аҳамияти институти президент ба рои ташкили кишварҳои Осиёи Марказӣ ошкор карда шудааст. Дар мақола ҳамзамон таҳлили муқоисавии ҳуқуқии моделҳои гуногуни ҳокимияти президентӣ гузаронида мешавад. Вобастагии институти президентӣ аз низомҳои сиёсӣ, самтҳои умумии рушди иҷтимоии давлатҳои Осиёи Марказӣ ва таъсири он ба сохторҳои сиёсӣ дар чомеа мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ин имкон медиҳад, ки ташаккули институти президентӣ, ҷой ва мақоми онро дар низоми таҷзияи ҳокимияти давлатӣ амиқтар дарк карда шавад. Сардори давлати аксарияти давлатҳои Осиёи Марказӣ аҳамияти махсус ва дар арсаи сиёсии онҳо нақши калидиро дорад. Дар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ, ҳатто бо низомҳои сиёсии мухталифу гуногуни давлатҳои номбурда нигоҳ накарда, амалисозии ин институти муҳими сиёсии давлатҳо метавонанд монанд бошанд. Аз ин лиҳоз таҳлили муқоисавии ташкил, инкишоф ва нақши сардори давлатро дар низоми мақомоти давлатӣ дар низоми давлатҳои Осиёи Марказӣ масоили мубрам мебошад.

Сулаймонзода М.С.

Аннотация

**Место главы государства в системе органов государственной
власти в странах Центральной Азии**

В статье анализируются исторические, правовые и политические предпосылки учреждения поста президента в государствах Центральной Азии, конституционно-правовой статус и её место в системе разделение властей. Особое внимание уделено взаимоотношениям президента с правительством, парламентом и судебными органами. Раскрывается значимость института президента для формирования данных государств. В работе одновременно проводится сравнительно-правовой анализ различных моделей президентской власти. Раскрывается зависимость института президента от политических режимов, общих направлений общественного развития государств Центральной Азии и его влияние на политические процессы в обществе. Это позволяет глубже

понять эволюцию посткоммунистических институтов президента, причины заинтересованности многих данных республик в сильной президентской власти. Институт президентства имеет особое значение для большинства государств Центральной Азии и играет ключевую роль в системе органов государственной власти. В бывших советских республиках реализация этого важного политического института во многих случаях является аналогичной, даже несмотря на разные политические системы этих государств. Поэтому, сравнительный анализ возникновения, развития и место главы государства в системе органов государственной власти странах Центральной Азии является важным вопросом.

Sulaimonzoda M.S.

The place of the head of state in the system of public authorities in the countries of Central Asia

The article analyzes the historical, legal and political prerequisites for the establishment of the post of president in the states of Central Asia, the constitutional and legal status and its place in the system of separation of powers. Particular attention is paid to the relationship of the president with the government, parliament and judiciary. The significance of the institution of the president for the formation of these states is revealed. The paper simultaneously conducts a comparative legal analysis of various models of presidential power. The dependence of the institution of the president on political regimes, general directions of social development of the states of Central Asia and its influence on political ones in society is revealed. This allows a deeper understanding of the evolution of the post-communist institutions of the president, the reasons for the interest of many of these republics in a strong presidential power. The institution of the presidency is of particular importance for most of the Central Asian states and plays a key role in the system of state authorities. In the former Soviet republics, the implementation of this important political institution is in many cases similar, even despite the different political systems of these states. Therefore, a comparative analysis of the emergence, development and place of the head of state in the system of state authorities in the countries of Central Asia is an important issue.

**Ш. ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ;
ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 03)**

Ш. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 03)

**Исмаилов Ш.М*.,
Исмаилов С. Ш.***

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ АГРАРНЫХ РЕФОРМ В КИТАЕ

Калидвожаҳо: шароити ислохот дар Чин, ислохоти аграрӣ, пудрати оилавӣ, боварии деҳқонон ба қарорҳои давлат, мувофиқати манфиатҳои иқтисодии давлат ва деҳқонон.

Ключевые слова: условия реформ в Китае, аграрные реформы, семейный подряд, доверие крестьян к решениям государства, совпадение экономических интересов государства и крестьян.

Keywords: conditions of reforms in China, agrarian reforms, family contract, peasants' trust in the decisions of the state, coincidence of economic interests of the state and peasants.

Введение. В связи с необходимостью модернизации правовой и экономической среды сельскохозяйственного производства в Таджикистане представляется интересным изучить аграрные реформы в Китайской Народной Республики (далее – КНР), прежде всего на начальных этапах этих реформ (1978-1984 гг.).

Грандиозные реформы, проведенные в Китае за последние 40 лет, которые преобразовали страну с громадным, но бедным населением, со слабой экономикой и многими экспериментами (к примеру, большой скачок и пр.) в государстве, которое за короткий срок решило вопросы обеспечения населения продовольствием, создало необходимые стимулы для добровольной мобилизации активности трудящихся на ускоренное развитие экономики, сбережение части доходов и повышение экспорта.

В Таджикистане после 30 лет от начала рыночных реформ до сих пор на селе проживает свыше 70% населения (до начала реформ в 1978 г. в сель-

* Доктор юридических наук, профессор кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного университета экономики и финансов.

* Магистрант 2-го года обучения Пекинского университета технологий и бизнеса.

ской местности Китая проживало свыше 80% населения). Республика Таджикистан потеряла 150 тысяч жителей и понесла серьезный ущерб в размере до 10 млрд. долларов в результате трансформационных процессов при распаде бывшего СССР и прошедшей гражданской войны (1992-1997 гг.) (до начала реформ экономика Китая также понесла значительный ущерб в связи с культурной революцией и борьбой за власть в партии).

Поэтому при разработке общих правовых мер по развитию национальной экономики необходимо предварительно обеспечить правовое регулирование продовольственного обеспечения населения. Это обусловило необходимость изучения аграрных реформ, проведенных в Китае, прежде всего на начальном этапе этих реформ (1978-1984 гг.).

Условия, цели и задачи китайских реформ на селе. Как известно, КНР по размеру территории занимает третье место в мире (после Российской Федерации и Канады). В стране 2/3 территории занимают горы и полупустыни, поэтому для сельскохозяйственного производства пригодны только 1/10 часть земель (в Таджикистане горы занимают 93% территории и имеется только 7% долинных земель, пригодных для пашни). В среднем на 1 жителя КНР приходится 0,10 га земель (в Таджикистане - 0,07 га). Природно-климатические условия Китая позволяют получать 2-3 урожая в 2 года, а на юге – до 5 урожаев в год (в Таджикистане – до 2-3 урожая в год).

В КНР приусадебные участки сельских жителей представляют собой участки площадью в 20 - 40 (лишь иногда – 70 - 100) кв. м на 1 человека (до 0,01 га). Эти участки ранее были важным источником средств для приобретения потребительских товаров (одежды, обуви, предметов домашнего обихода) и услуг (в Таджикистане площадь приусадебных участков крестьян примерно такая же, приусадебные участки для многих семей являются важным источником доходов семейного бюджета).

К 1978 г. рост сельскохозяйственного производства был недостаточным и сдерживался отсутствием соответствующих стимулов в системе «народных коммун», поэтому в городах сохранялась карточная система распределения продуктов питания.¹

Отмечается, что товарно-денежные отношения в сельскохозяйственном производстве Китая были исключены после начавшейся в 1950 г. коллективизации, рыночные обмены между хозяйствами не допускались. Результаты работы крестьян оценивались руководителем производственной бригады (коммуны) рабочими баллами (подобно трудодням советских колхозов)². По итогам года чистый доход вначале распределялся для обеспече-

¹ Мозиас П.М. Трансформационные процессы в сельском хозяйстве Китая (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Сер.9. Востоковедение и африканистика: Реф. журнал. 2018. - С.124-125.

² Лин Джастин Юфи Сельскохозяйственный фактор китайского рынка: после реформы системы ответственности домохозяйств /Всемирный Банк Ноябрь, 1987, 48 с. (Lin Justin Yifu

ния основных нужд всех работников, только после этого оставшийся доход распределялся в соответствии с начисленными за год рабочими баллами. Такое распределение дохода не обеспечивало необходимые стимулы для эффективной работы.

Таким образом, сельская экономика «Китая серьезно ограничивала развитие производительных сил на селе, препятствовала повышению доходов и улучшению жизни крестьян ... не могла эффективно стимулировать производство основной сельскохозяйственной продукции ... в то время как государство занимается распределением и контролем сельского хозяйства с коллективной собственностью, оно не несет прямой ответственности за последствия такого контроля»¹ (подобная система имела место в Таджикистане в советский период, многие черты этой системы сохранились и поныне).

Рассматривая ретроспективно ход аграрных реформ в КНР, можно выделить их основной этап, осуществленный в 1978-1984 гг., а также последующие этапы, когда коренные правовые реформы, проведенные на основном этапе, в последующих этапах расширялись или подвергались тонкой модернизации.

Базисом для практической разработки правовых реформ стал утвержденный в середине 1970-х годов курс «четырёх модернизаций», который преследовал цель преобразования в четырех областях – сельском хозяйстве, промышленности, армии, науке и технике. Дэн Сяопин определил следующие главные приоритеты своей стратегии на перспективу: «Сначала накормить народ, затем - строить».

На рабочем совещании ЦК КПК 13 декабря 1978 г. относительно проблем в экономике он отметил: «Наша система управления экономикой отличается чрезмерной централизацией власти ... Надо, чтобы у мест, у предприятий и сельскохозяйственных производственных бригад было еще больше прав на хозяйственную самостоятельность ... Если производственная бригада получит право на самохозяйствование, то коммунары и кадровые работники будут терять сон при виде незасеянного клочка земли и полоски водной поверхности, не использованной для разведения рыбы, водоплавающей птицы и водных культурных растений, им придется заставить свой ум работать ... По мере роста созданного для государства богатства должен увеличиваться личный доход тружеников, улучшаться коллективное благосостояние ... Крайне важно, чтобы не только начальники цехов или брига-

Rural factor markets in China: after the household responsibility system reform /the World Bank November, 1987, p.1-2.).

¹ Дэн Сяопин. Избранное (1982-1992). Т.3. Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.11-12.

диры производственных бригад, но и каждый рабочий и крестьянин несли ответственность за производство и ломали голову».¹

Касаясь вопросов законности и права, он отмечал: «Чтобы гарантировать народу демократию, необходимо усилить законность ... Сейчас дело в том, что действующие законы у нас еще весьма несовершенны и что немало законов еще не разработано ... Поэтому необходимо сосредоточить силы на кодификации гражданского, уголовного, процессуального и другого необходимого законодательства ... с тем чтобы после обсуждения и принятия этого законодательства ... закон у нас служил правовой основой действий, обязательно соблюдался, строго исполнялся и влек наказание за правонарушение.

... В настоящее время объем законодательных работ довольно велик, а работников мало, поэтому допустимо, если правовые нормы поначалу будут не такими совершенными, их потом можно будет постепенно доработать. Кое-какие нормативные акты не мешает сначала действовать в опытном порядке на местах, а затем на основе обобщения опыта и их усовершенствования разрабатывать общекитайские законы».²

С учетом этого, определена следующая специфика правовой составляющей реформ в КНР:

- здесь распространены совместные постановления ЦК КПК (высшего органа политического руководства в Китае) и Государственный совет КНР (высшего органа государственного правления), придающие партийным решениям государственно-властное качество, общеобязательный характер, а также возможность контролировать их выполнение средствами партийной дисциплины;

- при подготовке каждого закона и иного нормативного правового акта одновременно готовится и издается соответствующий акт толкования или указания для реализации, поэтому эти акты (указания) совместно с указанным законом можно рассматривать как единый целостный нормативный комплекс;

- высший исполнительный орган – Государственный совет КНР принимает акты во исполнение законов, которые более конкретно, чем закон, закрепляют порядок регулирования общественных отношений;

- в случае изменения экономических и правовых условий для значительных изменений правоприменительной практики обычно не требуется менять законодательство, а достаточно лишь внести изменения в акты официального толкования (принимаемые в упрощенном порядке и не требующие длительного законодательного процесса).³

¹ Дэн Сяопин. Избранное (1975-1982). Т.2. Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.188 – 190.

² Там же. – С.192 – 193.

³ Правовые основы бизнеса в Китае /отв.ред. А.Е. Молотников, В. Шань – М.: Изд-во РКЮО, 2018. – С.37-40.

Анализируя последствия первых лет реформ, Дэн Сяопин отмечал: «При осуществлении модернизации необходимо исходить из реальной действительности Китая ... в процессе строительства нужно серьезно изучать и заимствовать опыт других стран. Однако слепое копирование чужого опыта и чужих моделей никогда к успеху не приводило... Сочетать всеобщую истину марксизма с конкретной реальностью нашей страны, идти собственным путем и строить социализм с китайской спецификой - таков основной вывод, сделанный нами на основе обобщения многолетнего исторического опыта. Дела Китая должны вестись в соответствии с его реальной обстановкой, притом силами самого китайского народа. Независимость, самостоятельность и опора на собственные силы были, есть и будут нашей исходной позицией».¹

По вопросу об особенностях социализма в Китае («социализма с китайской спецификой»), определяющими особый путь модернизации страны, Дэн Сяопин (1979г.) к этим особенностям КНР отнес: (1) слабость экономической базы и (2) многочисленность населения при ограниченности земельного фонда. КНР относился к группе бедных государств, научно-технический потенциал страны был недостаточен, по уровню развития науки и техники КНР отставал от передовых стран мира на 20-30 лет. По поводу второй особенности заявлялось, что при многочисленности населения и неразвитости производства становятся серьезными проблемы питания, образования, занятости населения, и даже планирование семьи не снимает их.²

Выделены следующие признаки социализма с китайской спецификой:

- 1) государственная собственность как основа (земля и другие природные ресурсы сохраняются в собственности государства; государственные предприятия пользуются приоритетной поддержкой);
- 2) плановое регулирование экономики (направление рынка планом; взаимодополнение и взаимозависимость рынка и плана; рыночное регулирование на микроуровне и плановое регулирование на макроуровне);
- 3) всенародное благосостояние в качестве основной цели;
- 4) сохранение руководящей роли КПК (как политической гарантии продолжения реформ).³

Для экономического развития КНР переломным событием считается 3-й Пленум ЦК КПК 11-го созыва (18-22.12.1978г.). В экономическом строительстве акцент был сделан на сочетание плановых и рыночных элементов, восстановление нарушенного экономического порядка, привлечение зарубежных инвестиций и восстановление разрушенных госорганов.

¹ Дэн Сяопин. Избранное (1982-1992). Т.3.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.9.

² Дэн Сяопин. Избранное (1975-1982). Т.2.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.213-214.

³ Пивоварова Э.П. Социализм с китайской спецификой.- М.: ИД «Форум», 2011. – С.106-108.

Два основных документа, принятые на пленуме и разосланные на места для обсуждения и реализации, - "Проект решения ЦК КПК о некоторых вопросах ускорения развития сельского хозяйства" (принятый за основу и утвержденный в сентябре 1979 г. 4-м пленумом ЦК КПК) и "Примерный проект положений о работе сельских народных коммун" - содержали основные реформы в аграрной сфере.¹ Эти документы, развитые и дополненные в последующих решениях, составили основное содержание новых целей, которые стали главным ориентиром всех преобразований в аграрном секторе.

Главной задачей в ускорении и развитии производства на селе был отказ от монокультуры зерна в земледелии и переход к развитию многоотраслевого хозяйства в деревне. Это "курс на одновременное развитие земледелия, лесного хозяйства, животноводства, подсобных промыслов и рыбного хозяйства", "курс на всестороннее развитие с упором на производство зерновых, с одной стороны, и на преимущественное развитие той или иной отрасли хозяйства в зависимости от местных условий в частности, с другой".

И, наконец, определен главный рычаг, единственная движущая сила реформы, способная обеспечить достижение поставленных целей, это - материальная заинтересованность сельскохозяйственных производителей в проводимых реформах. Для этого, требовалось привести в движение «социалистическую активность многомиллионных крестьянских масс, в экономическом отношении полностью учитывать их материальные интересы, а в политическом - надежно гарантировать их демократические права.»²

Для достижения поставленных целей в аграрной сфере была определена необходимость исполнения ряда мероприятий, важнейшими из которых на 1-м этапе реформ были определены:

1) уравнивание и защита прав коллективной и государственной собственности; восстановление волостных органов власти; установление коллективной собственности сельских жителей на земли, расположенные вне города;

2) внедрение семейного подряда, уравнивательное закрепление подрядных земельных наделов за крестьянскими дворами, роспуск коммун и бригад;

3) осуществление принципа распределения по труду (отказ от уравнивательного принципа оплаты труда), оплата труда по количеству и качеству продукции семейных хозяйств, волостных и поселковых предприятий;

4) повышение закупочных цен на плановое зерно и за сверхплановую продукцию, действовать в строгом соответствии с экономическими законами, уделять должное внимание действию закона стоимости;

¹ Правовые основы бизнеса в Китае /отв.ред. А.Е. Молотников, В. Шань – М.: Изд-во РКЮО, 2018. – С.106 – 108.

² Бони Л.Д.. Формирование рынка в китайской деревне (1978 – 2002гг.): Дисс ... д-ра экон.наук.- М., 2003.- С.199.

5) предоставление местным органам власти, промышленным и сельскохозяйственным предприятиям больше прав хозяйственной самостоятельности при сохранении единого государственного плана;

б) возвращение крестьянам "трех малых свобод", т.е. приусадебных участков, разрешение заниматься подсобным домашним промыслом и разрешение реализовывать на рынке сверхплановую продукцию по более высоким ценам, чем закупочные цены.

На XII съезде КПК (1982г.) были определены основные цели экономических преобразований на период до 2000 г. - четырехкратно увеличить производство. В целом этот период был условно разделен на два подэтапа: за первые 10 лет закладывается основа экономического развития, а в следующие 10 лет - ускоренное развитие. Основными сферами правовых реформ определены: во-первых, сельское хозяйство, во-вторых, энергетика и транспорт, в-третьих, образование и наука.¹

Экономические результаты. Отмечая результаты 1-го этапа реформ на селе (1978-1984 гг.) следует отметить, что особенно важным следует считать введение системы ответственности домашнего хозяйства (семейный подряд), которая изменила права землепользования и восстановило домохозяйство как единицу сельскохозяйственного производства и учета.²

В конце 1978 г. по инициативе «снизу» коммуны и производственные бригады стали переводиться на семейный подряд: уже летом 1980 г. семейный подряд распространился по всей стране. К началу 1983 г. на подряд перешли 93% сельских производственных бригад.³

В ходе реформ народные коммуны и бригады преобразовывались в независимых товаропроизводителей, функционирующих на основе семейного подряда («деколлективизация»). Эти производители обслуживались государственными предприятиями и предприятиями, основанными на коллективной собственности местных жителей. Семейные хозяйства, получившие землю в равных размерах (в зависимости от числа едоков и работников), были заинтересованы в результатах своего труда: после сдачи государства обязательных объемов зерна и другой продукции по фиксированным закупочным ценам, указанным в договоре о семейном подряде, они получили

¹ Дэн Сяопин. Избранное (1982-1992). Т.3.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.17.

² Лин Джастин Юфи Система ответственности домохозяйств в китайских аграрных реформах // Сельское хозяйство и правительства в независимых международных исследованиях. 12-ая международная конференция экономистов-аграрников. Буэнос Айрес, Аргентина, 24-31 августа 1988 г. Дартмут, 1989. – с.453-465 (Lin Justin Yifu The Household Responsibility System in China's Rural Reform // Agriculture and governments in an interdependent world proceedings of the twentieth international conference of agricultural economists. Held at Buenos Aires, Argentina, 24-31 August 1988 - Dartmouth, 1989. – p.453.).

³ Селищев А.С., Селищев Н.А. Экономическая терапия по-китайски (часть1) //Проблемы современной экономики.- 2019.-№1(69).- С. 159-160.

право самостоятельной реализации оставшейся части произведенной продукции по более высоким ценам.

Внедрение системы подрядной ответственности крестьянского двора (семейного подряда) позволило решить в основном проблему «питания и тепла», т.е. удовлетворения основных насущных потребностей населения в продовольствии и потребительских товарах, что резко повысило общенародную поддержку правительственных реформ.¹

Повысившиеся доходы крестьян позволили им накопить необходимые средства для создания промышленных и иных предприятий, основанных на коллективной собственности, предназначенных для обеспечения производственных и социальных потребностей села, а также иные производства (обычно, из местного сырья). Дешевое продовольствие, реализованное в массовых масштабах на поселковых и городских рынках мотивированными и нарастившими производство крестьянскими хозяйствами, способствовало удешевлению рабочей силы, что стало важнейшей предпосылкой промышленного подъема, развития поселковых и волостных предприятий.²

Комплексный подход КНР к реформам на селе позволил крестьянам с помощью таких предприятий на базе своих семейных хозяйств начать создавать многоотраслевые аграрные хозяйства, осуществляющие производство в сферах растениеводства, животноводства, рыбоводства и пр., организовать продовольственные рынки, а также обеспечить занятость на этих промышленных предприятиях лиц, высвобождаемых из непосредственного сельскохозяйственного производства. Радикальные изменения в системе собственности, позволившие восстановить мелкую частную собственность, были важнейшим фактором, стимулировавшим развитие несельскохозяйственной экономики в китайской деревне.

Таким образом, уже на 1-ом этапе аграрных реформ в 1978-1984 гг. были сформированы и начали функционировать новые правоотношения в сельской экономике, при которых положительные результаты от совпадения интересов государства и производителей в короткий срок увидели (ощутили) и поддержали как большинство членов коммун, так и власти волостей, провинций и центральное правительство. Эти новые экономические, организационные, земельные и иные отношения с учетом специфики каждой провинции были формализованы договорами о семейном подряде с сельскими (волостными) комитетами, а также нормативными правовыми актами провинций.

¹ Бони Л.Д. Реформа системы имущественного права на землю в деревне – важная часть решения аграрной проблемы Китая (экспериментальный район Чэндучунцин) / КНР: Институционализация опыта реформ (Материалы ежегодной конференции Центра современной истории и политики Китая ИДВ РАН, 3 марта 2010). Вып.25. - М. 2010.- С.115.

² Доклад о мировом развитии 2008. Сельское хозяйство на службе развития. – Всемирный банк, 2007. - С.153.

На этом этапе развития Китая сельское хозяйство послужило инициатором общего экономического роста. По оценкам, в 1978-1984 гг. 60% резкого увеличения выпуска сельскохозяйственной продукции и 51% сокращения сельской бедности с 33% до 11% произошло за счет правовых реформ, особенно в связи с введением системы ответственности домохозяйств (семейного подряда) и расширением производства, а также в результате ценовых реформ.¹

Как отметил известный китаевед, наш земляк, профессор Р. К. Алимов «Китай стал первой развивающейся страной, которая достигла Целей развития тысячелетия ООН по сокращению бедности ... Китай помог вырваться из бедности более 800 миллионам людей ... Для сравнения, уровень бедности в США вырос с 0,5% в 1979 г. до 1,2% в 2016-м».²

В течение первого 10-летия экономических реформ в Китае семейный подряд стал главной движущей силой роста сельскохозяйственного производства и сокращения бедности населения.

За первые 10 лет с начала реформ среднегодовые темпы экономического роста КНР составили 10%. Это выше показателей США (2,5%), Японии (4%) и Канады (6%), а также четырех «азиатских драконов», несколько ранее начавших успешные экономические реформы, - Тайваня (6,5%), Гонконга (5,7%), Сингапура (5,3%) и Южной Кореи (7,6%).³

Результаты в правовой сфере. Восстановление правовой системы КНР в новых условиях связано, прежде всего, с введением в действие в 1978 г. Конституции КНР, ставшей правовой базой этого процесса. В частности, нормами Конституции (1978) осуществлена децентрализация экономической и иной власти в Китае, значительные полномочия переданы провинциям, что обусловило повышение инициативы местных органов власти. В том же году на Всекитайском совещании по вопросам законодательного строительства была обнародована правовая программа, в которой в качестве приоритетных направлений было определено принятие нормативных актов в хозяйственной и природоохранной сферах, в охране общественного порядка и организации государственных органов.

Китайские законодатели не имели готовых решений на сложнейшие вопросы осуществления реформ в столь огромной стране. Поэтому они придерживались древней китайской поговорки «переходить реку, нащупывая камни», что означает действовать в процессе правовых реформ с предельной

¹ Гордон А.В. Альтернатива в постсоциалистическом развитии аграрной сферы Китая //Социальные и гуманитарные науки. Сер.9. Востоковедение и африканистика: Реф. журнал.- 2018.- №4.- С.45.

² Алимов Р.К. О современном Китае, поясах сотрудничества и путях соразвития. – М.: Издательство «Весь мир», 2021. – С.96-97.

³ Романова Г.Н. Экономические реформы в Китае, их отличия от реформирования в России //Россия и АТР. 2008. №4. – С.70.

осторожностью и аккуратностью, изыскивая результативные подходы на основе метода проб и ошибок.

Реформы в КНР, в том числе аграрные реформы, были начаты без серьезного изменения политической системы, что избавило Китай от трансформационного спада экономики, а население - от дополнительных лишений. Центральное правительство предоставило провинциям широкие полномочия для принятия локальных правовых актов в инвестиционной, налоговой и иных сферах. Это сыграло, в частности, решающую роль в деле привлечения иностранных инвестиций в экономику КНР. Зарубежным инвесторам не приходилось ожидать принятия инвестиционного закона со стороны центральных органов власти, поскольку их оперативно принимали местные органы.¹

В КНР новые правоотношения, как правило, нормативно устанавливались в экспериментальном или временном порядке, в том числе для учета природно-климатических, экономических и иных условий экономической деятельности в той или иной провинции. Этот порядок предусматривает их принятие в окончательной редакции лишь после установления целесообразности акта и эффективности его действия. Подобный правотворческий эксперимент позволил избежать разрушительных правовых ошибок, выбрать наиболее оптимальные пути решения стоящих задач.²

В достаточной мере устоявшиеся правовые изменения побуждали законодателя закрепить их в форме законодательного акта. Такой порядок принятия нормативных правовых актов, в первую очередь регулирующих новые рыночные экономические и правовые отношения, сохранился в Китае на весь период осуществляемых реформ.

Для правового обеспечения нового курса КПК в правовом строительстве в начале 1979 г. была создана комиссия по законодательству - Постоянного комитета Всекитайского собрания народных представителей (далее: ПК ВСНП) – в последующем правовая комиссия, а на состоявшейся в том же году 2-й сессии ВСНП 5-го созыва – комиссия законодательных предложений ВСНП.

Следует отметить, что если с 1949 г. до 1978 г. в КНР были приняты 134 закона, то к 1987 г. из их числа утратили силу 111 законов, однако 23 закона сохраняли действие полностью или с некоторыми изменениями. Можно утверждать, что после реформы 1978 г. в КНР была заново создана особенная правовая система.³

¹ Правовые основы бизнеса в Китае /отв.ред. А.Е. Молотников, В. Шань – М.: Изд-во РКИО, 2018. – С.82.

² Там же.– С.86-87.

³ Лин Джастин Юфи. Система ответственности домохозяйств в китайских аграрных реформах // Сельское хозяйство и правительства в независимых международных исследованиях. 12-ая международная конференция экономистов-аграрников./ Буэнос Айрес, Аргентина, 24-31 августа 1988 г. - Дартмут, 1989. – С.453-465 (Lin Justin Yifu The Household Responsibility

В первое десятилетие реформ страна переживала настоящий «правотворческий бум», во время которого были приняты сотни новых нормативных правовых актов. Одними из первых в 1979 г. были опубликованы экспериментальный Закон КНР о лесном хозяйстве и опытный Закон КНР об охране окружающей среды (постоянный Закон о лесном хозяйстве был принят в 1984 г.). В Конституции КНР (04.12.1982г.) зафиксирован возврат страны к многоукладной экономике.¹

Так, в форме закона положения о семейном подряде (о системе подрядной ответственности крестьянского двора) в КНР были приняты в 2002 г. (значительно позже фактического установления отношений о подрядной ответственности). Это позволило учесть особенности новых экономических отношений в сфере сельскохозяйственного производства и землепользования, а также региональную специфику семейного подряда.

Согласно закону земля, находящаяся в собственности крестьянских коллективов, используется по контракту о семейном подряде членами крестьянских коллективов для возделывания сельскохозяйственных культур, лесного хозяйства, животноводства или рыболовства.

В начале, контракт о семейном подряде заключался на 5-летний срок. Однако с 1984 г. сроки его заключения законодательно были установлены в 15 лет, а в 1993 г. - в 30 лет. Эти сроки нашли отражение в изменениях (от 1998 г.) в Закон КНР об управлении земельными ресурсами (1984г.), положениях Закона КНР о семейном подряде (2002г.) и Закона КНР о собственности (2007г.). Система подрядной ответственности домашнего хозяйства была закреплена в качестве основы хозяйствования в соответствии с поправкой в Конституцию (1993г.).

Такой подход позволил законодательно закрепить предоставленное крестьянам «долгосрочное и гарантированное право землепользования, защиту законных прав и интересов сторон семейного подряда», чтобы повысить доверие крестьян к осуществляемым государством реформам.

Направления последующих реформ на селе. Конечно же, правовые изменения, проведенные в сельских регионах КНР в 1978-1984 гг., не завершились на этом. Последующие реформы в этой сфере, с учетом того, что сельское хозяйство - основа основ, предусматривая углубление и развитие преобразований в аграрной сфере, в основном были сосредоточены в сфере промышленности, вносящей больший вклад (чем сельское хозяйство) в развитие китайской экономики.

System in China's Rural Reform // Agriculture and governments in an interdependent world proceedings of the twentieth international conference of agricultural economists. Held at Buenos Aires, Argentina, 24-31 August 1988 - Dartmouth, 1989. – P.332.).

¹Правовые основы бизнеса в Китае //Отв.ред. А.Е. Молотников, В. Шань – М.: Изд-во РКИО, 2018. – С.66.

Для стимулирования правовых реформ Дэн Сяопин предложил усилить материальный интерес наиболее активных членов общества (1983г.): «Как в деревне, так и в городе надо позволять части людей делаться зажиточными раньше других. Достигать зажиточности за счет честного труда законно. Разрешать части людей и районов переходить к зажиточной жизни раньше других — новое средство ... Я одобряю появление крупных подрячников в деревне. Руки у людей развязаны сейчас еще недостаточно. Одним словом, вся наша работа должна идти на пользу построению социализма с китайской спецификой. И критерием ее правильности следует рассматривать то, насколько она способствует созданию зажиточной и счастливой жизни для народа, процветанию и развитию страны».¹

В этой связи последующие аграрные реформы в КНР были связаны с сокращением государственного ценообразования, исключением государственного заказа для домашних хозяйств и формированием налоговой системы, постепенной приватизацией мелких государственных предприятий, обеспечивающих нужды села и пр.

Непосредственно сельскохозяйственного производства касаются законодательные изменения, предусматривающие платную передачу права на землю и укрупнение домохозяйств, массовую механизацию аграрных работ, производство всех видов сельскохозяйственной продукции, пользующихся спросом на внутреннем рынке и за рубежом, применение биотехнологий и чистого производства. В результате КНР, обладая почти 6% мировой площади пахотной земли, сейчас полностью обеспечивает продовольственные потребности своего населения, которое составляет около 20% мирового населения.

Считаем, что подобные правовые принципы осуществления аграрных реформ, реализованные в Китае, в том числе правовое изучение договоров семейного подряда в КНР для их возможного восприятия в национальном законодательстве о приусадебном и дехканском (фермерском) хозяйствах, могут быть полезными в правовом регулировании реформ в аграрном секторе нашей страны.

Литература:

1. Алимов Р.К. О современном Китае, поясах сотрудничества и путях соразвития. – М.: Изд.-во «Весь мир», 2021. – 390с.

2. Бони Л.Д. Реформа системы имущественного права на землю в деревне – важная часть решения аграрной проблемы Китая (экспериментальный район Чэндучунцин) / КНР: Институционализация опыта реформ (Ма-

¹ Дэн Сяопин. Избранное (1982-1992). Т.3.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – С.34-35.

териалы ежегодной конференции Центра современной истории и политики Китая ИДВ РАН, 3 марта 2010). Вып.25.- М., 2010. - С.112-136.

3. Бони Л.Д.. Формирование рынка в китайской деревне (1978 – 2002гг.): дисс ... д-ра экон.наук.- М., 2003.- 508с.

4. Доклад о мировом развитии 2008. Сельское хозяйство на службе развития. – Всемирный банк, 2007. - 426с.

5. Гордон А.В. Альтернатива в постсоциалистическом развитии аграрной сферы Китая //Социальные и гуманитарные науки. Сер.9. Востоковедение и африканистика: Реф. журнал.- 2018.- №4.- С.152-160.

6. Дэн Сяопин. Избранное (1975-1982). Т.2.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – 560 с.

7. Дэн Сяопин. Избранное (1982-1992). Т.3.- Пекин: Изд-во литературы на иностранных языках, 1994. – 544 с.

8. Жуджунь Дин, Ковалев М. М. Путь к рыночной экономике (китайская модель реформ): Научное издание.- Мн.: Изд. центр БГУ, 2005. – 384с.

9. Коростиков М.Ю. Власть и собственность в Китае //Сравнительная политика. – 2015. - № 2(19). – С. 50-65.

10. Лин Джастин Юфи Сельскохозяйственный фактор китайского рынка: после реформы системы ответственности домохозяйств /Всемирный Банк. Ноябрь, 1987, 48 с. (Lin Justin Yifu Rural factor markets in China: after the household responsibility system reform /the World Bank November, 1987, 48 p.)

11. Лин Джастин Юфи Система ответственности домохозяйств в китайских аграрных реформах // Сельское хозяйство и правительства в независимых международных исследованиях. 12-ая международная конференция экономистов-аграрников.- Буэнос Айрес, Аргентина, 24-31 августа 1988 г.- Дартмут, 1989. – С.453-465 (Lin Justin Yifu The Household Responsibility System in China's Rural Reform // Agriculture and governments in an interdependent world proceedings of the twentieth international conference of agricultural economists. Held at Buenos Aires, Argentina, 24-31 August 1988 - Dartmouth, 1989. – P.453-465).

12. Мозиас П.М. Трансформационные процессы в сельском хозяйстве Китая (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Сер.9. Востоковедение и африканистика: Реф. журнал. 2018. - С.123-141.

13. Оингхе Хуанг Ретроспектива земельной политики в сельском Китае и новые проблемы //Реформа китайской земельной системы на селе. Международный симпозиум по вопросам земли в сельском Китае.- Май, 1995.- С.3-18 (Qinghe Huang Land policy in rural China in retrospect, and new problems // Transition of china's rural land system. International symposium on rural land issues in China. May 1995/ - P.3-18.).

14. Пивоварова Э.П. Социализм с китайской спецификой.- М.: ИД «Форум», 2011. – 352с.

15. Правовые основы бизнеса в Китае //Отв.ред. А.Е. Молотников, В. Шань – М.: Изд-во РКЮО, 2018. – 572 с.

16. Романова Г.Н. Экономические реформы в Китае, их отличия от реформирования в России //Россия и АТР. 2008. №4. – С.69-83.

17. Селищев А.С., Селищев Н.А. Экономическая терапия по-китайски (часть 1) //Проблемы современной экономики. - 2019.- №1(69).- С. 156-161.

**Исмаилов Ш. М.,
Исмаилов С. Ш.**

Фишурда

Танзими ҳуқуқии ислоҳоти аграрӣ дар Чин

Дар мақола кӯшиш карда мешавад, ки шароити иҷтимоию иқтисодӣ ва самтҳои ислоҳоти ҳуқуқӣ дар бахши кишоварзии Чин, инчунин натиҷаҳои ба дастмада мухтасар тавсиф карда шавад. Ба механизмҳои хавасмандгардонии моддии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ки давлат истифода мебарад, диққати махсус дода мешавад. Ба ҳам мувофиқ омадани манфиатҳои моддии давлат ва истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо роҳи дигаргунсозии институционалӣ омили асосии муваффақияти иқтисодии ислоҳот гардид. Эҳтиёткорӣ дар гузаронидани ислоҳоти ҳуқуқӣ, истифодаи озмоиш ва хатогӣ дар қонунигардонии муносибатҳои мавҷудаи ҳуқуқӣ хусусияти танзими ҳуқуқии ислоҳоти аграрӣ дар Чин мебошад.

**Исмаилов Ш. М.,
Исмаилов С. Ш.**

Аннотация

Правовое регулирование аграрных реформ в Китае

В статье сделана попытка кратко охарактеризовать социально-экономические условия и направления правовых реформ в аграрной сфере Китая, а также достигнутые результаты. Особое внимание уделяется механизму материального поощрения сельскохозяйственных производителей, со стороны государства. Совпадение материальных интересов государства и сельскохозяйственных производителей посредством институциональных изменений, стало основным фактором экономической успешности реформ. Осторожность при проведении правовых реформ, использование метода проб и ошибок при легализации сложившихся правоотношений представляют собой специфику правового регулирования аграрных реформ в Китае.

Ismailov Sh. M.,
Ismailov S. Sh.

The summary
Legal regulation of agrarian reforms in China

The article attempts to briefly describe the socio-economic conditions and directions of legal reforms in the agricultural sector in China, as well as the results achieved. Special attention is paid to the mechanisms of material incentives for agricultural producers used by the state. The coincidence of the material interests of the state and agricultural producers through institutional changes has become the main factor in the economic success of the reforms. Caution in carrying out legal reforms, the use of trial and error in the legalization of existing legal relations are the specifics of the legal regulation of agrarian reforms in China.

Султонова Т.И.*

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ПРАВОВЫХ ФОРМ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Калидвожаҳо: сиёсати танзим, ғаъолияти соҳибкорӣ, танзими давлатӣ, андозҳо, иҷозатномадихӣ, бақайдгирии давлатӣ, соҳибкориҳои инфиродӣ, тичорати хурд, тичорати миёна, тичорати калон, шахси ҳуқуқӣ, воситаҳои ҳуқуқии танзими давлатӣ, иқтисоди бозорӣ, монеаҳои маъмурӣ, ҳавасмандгардонии давлатӣ, низоми иҷозатномадихӣ.

Ключевые слова: регуляторная политика, предпринимательская деятельность, государственное регулирование, налоги, лицензирование, государственная регистрация, индивидуальное предпринимательство, малый бизнес, средний бизнес, крупный бизнес, юридическое лицо, правовые инструменты государственного регулирования, рыночная экономика, административные барьеры, государственное стимулирование, разрешительная система.

Keywords: regulatory politics, entrepreneurial activity, state regulation, taxes, licensing, state registration, individual entrepreneurship, small business, medium business, large business, legal entity, legal instruments of state regulation, market economy, administrative barriers, state incentives, licensing system.

*Заведующая кафедрой предпринимательского права юридического факультета МОУ «Российско-Таджикский (Славянский) университет», д.ю.н., доцент.

Очевидность необходимости государственного регулирования предпринимательской деятельности не вызывает сомнений как для государства, так и для самих предпринимателей. Провозглашая принципиальность свободы предпринимательской деятельности на конституционном уровне, государство параллельно устанавливает границы такой свободы с целью упорядочить организацию и осуществление предпринимательской деятельности, потому как только такое упорядочение может обеспечить защиту общественных и публичных интересов. Свобода предпринимателя в осуществлении предпринимательской деятельности сводится к «праву делать все, что не вредит другим лицам и не нарушает их права и законные интересы».¹ И именно права и свободы других лиц, общественный интерес и публичный правопорядок являются тем ориентиром, который определяет границы и правовые формы государственного вмешательства в предпринимательскую среду.

Кроме этого, формируя свои цели и задачи в сфере регулирования бизнеса, любое государство с рыночной экономикой исходит из понимания того, что предпринимательство является основой экономического развития, без которого экономика не может интенсивно развиваться. Оно (предпринимательство) «влияет на темпы экономического развития государства, структуру, объем и качество валового национального продукта»². В связи с этим основной целью государственного регулирования предпринимательской деятельности является обеспечение условий, необходимых для исправного функционирования экономики и стабильного участия субъектов хозяйствования в процессе производства и потребления.

Реализация этой цели достигается в каждой конкретной стране различными правовыми методами и средствами, исходя из существующей экономической, политической и социальной ситуаций. Используемые правовые инструменты государственного регулирования могут затрагивать различные сферы предпринимательской деятельности хозяйствующих субъектов, начиная от стадии организации предпринимательства, продолжая самого процесса осуществления предпринимательской деятельности и заканчивая этапом её прекращения. При этом государственное регулирование может затрагивать не только публично-правовые аспекты предпринимательских отношений (государственная регистрация, лицензирование, налогообложение и т.д.), но и частно-правовую их сторону, где, казалось бы, государственному вмешательству нет места. В данном случае, в первую очередь, речь идёт о сфере договорных отношений.

¹Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) / Г.Е. Авилов, В.В. Безбах, М.И. Брагинский и др.; под ред. О.Н. Садикова. - М.: КОНТРАКТ, ИНФРА-М, 2005. – С. 70.

²Предпринимательство: учебное пособие / Н. Ю. Никитина, С. М. Корунов и др. / под общ. ред. Н. Ю. Никитиной. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – С. 7.

При этом используемые инструменты государственного регулирования могут подвергаться изменениям под влиянием многих факторов, в том числе перемен на внутренних и международных рынках. Для примера, если проследить этапы развития правоотношений, складывающихся по поводу государственного регулирования предпринимательской деятельности за годы независимости Республики Таджикистан (далее - РТ), то можно обнаружить, что используемый правовой инструментарий государственного регулирования и масштабы вмешательства государства в данную сферу общественных отношений были не всегда одинаковыми. Постепенное вовлечение всех сфер общественной жизни в рыночные отношения привело к осознанию со стороны государства значимой роли предпринимательства в таких государственно значимых вопросах, как развитие производства и промышленности, стимулирование инновационного процесса, обеспечение занятости населения, повышение инвестиционной привлекательности экономики и многих других. Это усилило внимание государства к проблеме поддержки предпринимательства, особенно малого и среднего бизнеса, и явилось предпосылкой последовательного перехода от жестких к более гибким методам и формам государственного регулирования в этой сфере. Возьмём, к примеру, институт государственной регистрации субъектов предпринимательства. Динамика его развития наглядно показывает темпы либерализации процедуры государственной регистрации в РТ. Так, принятие 19 мая 2009 года Закона РТ «О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей» существенно упростило процедуру государственной регистрации субъектов предпринимательства в сравнении с той, которая предусматривалась в Законе РТ «О государственной регистрации юридического лица» от 22 апреля 2003 года. Новый закон внедрил ряд новых облегчённых механизмов регулирования, главным из которых является принцип «единого окна». Введение данного принципа позволило объединить два следующих направления деятельности исполнительной власти: а) государственную регистрацию субъектов предпринимательства и б) их постановку на учёт в налоговых органах.

Изменения действующего законодательства последних лет показывают, что выбранный РТ курс на упрощение процедуры государственной регистрации субъектов предпринимательства продолжается. Об этом свидетельствуют последние поправки в Закон РТ «О государственной пошлине», которые отменили оплату государственной пошлины за регистрацию или ликвидацию организаций и предприятий, независимо от форм и направления деятельности. Принятие этих поправок имело цель сократить финансовые затраты предпринимателей при со-

здании или ликвидации своего бизнеса и поднять показатели Таджикистана в рейтингах Всемирного банка.¹

Государственную политику ослабления административного воздействия предпринимательской сферы демонстрируют также реформы разрешительной системы. В частности, ещё в марте 2009 года был издан Указ Президента РТ за №633 «О реформировании разрешительной системы в Республики Таджикистан». Этот указ явился основанием утверждения Программы государственной поддержки предпринимательства в РТ на 2012-2020 годы от 30 апреля 2012 года, №201, одной из задач которой являлось сокращение административных барьеров при создании и ведении бизнеса, в том числе посредством упрощения системы лицензирования. В первую очередь речь шла о сокращении лицензируемых видов деятельности и замене для отдельных видов предпринимательской деятельности порядка лицензирования режимом саморегулирования.

Результат не заставил себя ждать. Так, на момент принятия Закона РТ «О лицензировании отдельных видов деятельности» от 17 мая 2004 года, № 37 под область лицензирования подпадали без малого 107 видов предпринимательской деятельности и 12 видов деятельности особого регулирования. Если сравнить с сегодняшним днём, то последняя редакция указанного закона предусматривает всего 65 видов лицензируемой деятельности и 11 видов деятельности особого регулирования.

Кроме сокращения лицензируемых видов деятельности реформа разрешительной системы коснулась также правил выдачи лицензий, которые были упрощены, сокращены временные сроки рассмотрения заявительных документов, сокращено само количество документов, необходимых для получения лицензии.

Говоря о сокращении объёма административного воздействия на предпринимательскую деятельность, следует отдельно сказать о совершенствовании нормативного - правового регулирования организации и проведения контрольно-надзорных мероприятий в сфере бизнеса. Так, Закон РТ «О проверках деятельности хозяйствующих субъектов» от 25 декабря 2015 г., № 1269 явно имеет пропред-принимательскую направленность, и даже в какой то части не отвечает интересам потребителей. Здесь достаточно вспомнить существующий порядок проведения плановых проверок, согласно которому первая плановая проверка деятельности вновь образованного субъекта предпринимательства проводится только после истечения двух лет с момента его государственной регистрации. То есть первые два года деятельность предпринимателя не является предметом каких-либо контрольно-надзорных мероприятий (ч.4 ст. 22 закона). Исключение составляет предпринимательская деятель-

¹ <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20191023/v-tadzhikistane-annuliruyut-gosposhlinu-dlya-otkritiya-i-likvidatsii-biznesa>.

ность хозяйствующих субъектов с высокой степенью риска, который оценивается на основании ст. 11 закона.

В дополнении к этому Закону 16 марта 2022 года был издан Указ Президента РТ, за №362 «Об объявлении моратория на все виды проверок деятельности субъектов предпринимательства». В соответствии с этим указом с целью государственной поддержки бизнеса и создания благоприятных условий для привлечения инвестиций, был объявлен мораторий на все виды проверок деятельности субъектов предпринимательства до 1 января 2023 года.

Такая картина действующего законодательства РТ указывает на тенденцию ослабления государственного воздействия на сферу предпринимательских отношений, что, несомненно, положительно сказывается на их развитии и достижении темпов экономического роста. Ведь как показывает национальный опыт РТ, а также практика зарубежных стран, жёсткая система государственного регулирования бизнес-среды далеко не всегда эффективна в достижении заявленных целей. «Избыточное регулирование предпринимательской деятельности, - справедливо отмечается в юридической литературе, - негативно влияет на экономический рост, провоцируя рост издержек предприятий и приводя к неэффективному распределению ресурсов, а также снижает темпы технологического прогресса».¹ В результате субъекты предпринимательства теряют доверие к базовым институтам и правовым основам функционирования рыночной экономики, а издержки этого недоверия тяжелым грузом ложатся на экономику. Поэтому, приведённые в настоящей статье примеры послабления государственного регулирования бизнеса и многие другие подобного рода смягчительные меры, имеющиеся в арсенале национальной регуляторной политики, мы расцениваем как большой шаг на пути формирования режима наибольшего благоприятствования развития предпринимательства.

Вместе с тем, несмотря на такие благосклонные шаги навстречу бизнесу, нельзя не отметить также существование большого числа административных барьеров и наличие сложной бюрократической системы управления предпринимательской деятельности, которые оказывают негативное влияние на данную сферу отношений и, соответственно, на экономический рост и инвестиционный климат в стране. В первую очередь, в данном случае речь идёт о существовании в Таджикистане сложной системы налогового администрирования и, как следствие, тяжёлой налоговой нагрузки на предпринимательскую сферу. Конечно, говоря о сложностях налоговой системы нельзя однозначно утверждать, что налоговое законодательство РТ строится только на жестких принципах правового регулирования. Реформы налоговой системы последних лет

¹ Голодникова А. Е., Ефремов А. А. Регуляторная политика в России: основные тенденции и архитектура будущего / под ред. М.О. Комин. – М., 2018. – С. 10.

показывают, что в Налоговый кодекс РТ был введен большой ряд налоговых льгот и послаблений. Однако все они, по большому счёту, направлены на поддержку малого предпринимательства. Так, например, в отношении индивидуальных предпринимателей, осуществляющих деятельность на основе патента, применяется патентный режим налогообложения, в соответствии с которым такие лица освобождаются от общегосударственных налогов, за исключением налога на доходы и социального налога, включаемых непосредственно в стоимость (цену) патента.

Для индивидуальных предпринимателей, действующих на основании свидетельства, в зависимости от вида деятельности и получаемого дохода, применяются следующие специальные налоговые режимы: 1) упрощенный режим налогообложения для субъектов малого предпринимательства; 2) упрощенный режим налогообложения для производителей сельскохозяйственной продукции; 3) упрощенный режим налогообложения для субъектов игорного бизнеса; 4) упрощенный режим налогообложения деятельности по птицеводству, рыбоводству и производству комбинированных кормов для птиц и животных; 5) упрощенный режим налогообложения инновационно-технологической деятельности.

Упрощенный налоговый режим имеет цель снизить налоговую нагрузку на субъектов малого предпринимательства и упростить ведение налогового и бухгалтерского учётов. В частности, налогоплательщики, в отношении которых действует упрощенный режим, освобождаются от уплаты следующих налогов: 1) налога на доход юридических лиц, за исключением доходов, налог с которых удерживается у источника выплаты; 2) налога на доход индивидуального предпринимателя, действующего на основе свидетельства, за исключением доходов, налог с которых удерживается у источника выплаты; 3) налога на добавленную стоимость, за исключением налога на добавленную стоимость при ввозе товаров на таможенную территорию РТ и налога на добавленную стоимость нерезидента, удерживаемого у источника выплаты.

Говоря о налоговых послаблениях в отношении субъектов малого предпринимательства, следует отдельно упомянуть Постановление Правительства РТ от 30 ноября 2019 за №605 «О внесении изменений и дополнений к Правилам налогообложения индивидуальных предпринимателей», которое предусматривает некоторые новеллы, благоприятные для развития малого бизнеса. В частности, данным Постановлением утвержден перечень видов деятельности по производству и реализации товаров народного потребления, выполнения работ и обслуживания на дому, которые не подлежат налогообложению. Порядок, таков, что ремесленники и иные категории надомных предпринимателей, занимающиеся предусмотренными в этом перечне видами деятельности, с 1 января 2020 года проходят безвозмездно государственную регистрацию в качестве индивидуальных предпринимателей, получают патент, но при этом

освобождаются от оплаты всех видов налогов. Установление такого правила имело целью определить правовой статус ремесленников, чтобы предоставить им возможность наряду с другими индивидуальными предпринимателями пользоваться теми преимуществами, которые предусмотрены в государстве для развития малого бизнеса (льготное кредитование, грантовые поддержки и др.).

Кроме этого, вышеуказанным постановлением были введены некоторые другие послабления в отношении малого бизнеса, а именно: 1) пересмотрены ставки социального налога для членов дехканского (фермерского) хозяйства, осуществляющих сельскохозяйственную деятельность без образования юридического лица. Ставка социального налога установлена в размере 10 сомони в месяц; 2) уменьшена на 10 процентов общая сумма патента для тех индивидуальных предпринимателей, которые в авансовом порядке оплатили сумму патента за 3 месяца вперед.

Все названные налоговые послабления, как уже указывалось, адресованы на поддержку и развитие малого предпринимательства. Что касается среднего и большого бизнеса, то здесь действующая налоговая система недостаточно благоприятствует созданию и развитию средних и крупных предприятий. Отнесение субъекта предпринимательства к среднему и крупному бизнесу означает применение общего налогового режима, а значит сложное налоговое администрирование, многочисленные плановые проверки и другие формы государственного воздействия.

Такое положение отрицательно отражается на занимаемой доли среднего и крупного бизнеса в совокупном обороте малых, средних и крупных предприятий. По определённым данным Всемирного банка этот процент составляет всего лишь 9,5 процентов общей численности хозяйствующих субъектов республики.¹

Всё вышесказанное позволяет сделать вывод, что РТ предприняты серьёзные шаги в направлении совершенствования правовых форм государственного регулирования предпринимательской деятельности. И хотя многие замыслы и намерения еще впереди, можно сказать, что существующий сегодня регуляторная политика РТ в сфере предпринимательства направлена на создание благоприятных условий развития бизнеса, создание единого экономического пространства. Существующие зачастую жесткие правила ведения бизнеса уживаются одновременно с гибкими инструментами государственного регулирования, способствуя развитию предпринимательской деятельности.

Литература:

1. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части первой (постатейный) / Г.Е. Авилов, В.В. Безбах, М.И. Брагин-

¹Реформа налоговой системы Таджикистана // <https://cabar.asia/ru/reforma-nalogovoj-sistemy-tadzhikistana> (Дата обращения: 15.04.2022г.).

ский и др.; под ред. О.Н. Садикова. - М.: КОНТРАКТ, ИНФРА-М., 2005. – 778 с.

2. Предпринимательство: учебное пособие / Н. Ю. Никитина, С. М. Корунов и др. / под общ. ред. Н. Ю. Никитиной. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2020. – 256 с.

3. Закрой бизнес бесплатно [.//https:// asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20191023/v-tadzhikistane-annuliruyut-gosposhlinu-dlya-otkritiya-i-likvidatsii-biznesa](https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20191023/v-tadzhikistane-annuliruyut-gosposhlinu-dlya-otkritiya-i-likvidatsii-biznesa) (Дата обращения: 15.04.2022г.).

4. Голодникова А. Е., Ефремов А. А. Регуляторная политика в России: основные тенденции и архитектура будущего / под ред. М.О. Комин. – М., 2018. – 192 с.

5. Реформа налоговой системы Таджикистана [// https://cabar.asia/ru/reforma-nalogovoj-sistemy-tadzhikistana](https://cabar.asia/ru/reforma-nalogovoj-sistemy-tadzhikistana) (Дата обращения: 15.04.2022г.).

Султонова Т.И.

Фишурда

Самтҳои асосии такмили шаклҳои ҳуқуқии танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ

Дар ин мақола сиёсати танзими Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи соҳибкорӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Бо ин мақсад муайян намудани самтҳои асосии такмили шаклҳои ҳуқуқии танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ ва ҳамчунин меъёрҳои қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда мешаванд. Хулоса мешавад, ки ба муносибатҳои бозорӣ ҷалби тадриҷан тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷониби давлат эътироф шудани нақши назарраси соҳибкорӣ оид ба ҷунин масъалаҳои муҳими давлатӣ, аз қабилӣ рушди истеҳсолот ва саноат, ҳавасмандгардонии равандҳои инноватсионӣ, таъмини шуғли аҳоли, баланд бардоштани ҷалби сармоягузори иқтисодӣ ва ғайра, таваҷҷуҳ намудан муҳим аст. Зеро ҷунин ҳолат таваҷҷуҳи давлатро ба масоили дастгирии соҳибкорӣ, бахусус соҳибкории хурду миёна афзоиш дода, шартӣ хатмии гузариши зинагиро аз усулу саҳтгирӣ ба усули шафофият дар танзими давлатии ин самт ҷонок менамояд.

Дар мақола ворид намудани тағйирот ба қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шудааст, ки натиҷаи он кам шудани андозаи таъсиррасонии маъмури ба фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Муаллифи мақола ин вазъиятро як қадами бузург дар роҳи ташаккули низоми мусоид барои рушди соҳибкорӣ арзёбӣ кардааст.

Дар баробари ин делели мавҷуд будани миқдори зиёди монеаҳои маъмури ва мавҷуд будани системаи мураккаби бюрократии

идоракунии корхонаҳо, ки ба муносибатҳои тичоратӣ таъсири манфӣ мерасонанд, ошкор карда мешавад. Муаллиф ба унвони ин мисол низоми мураккаби маъмури андозбандии соҳибқори миена ва калонро баррасӣ намудааст.

Султонова Т.И.

Аннотация

Основные направления совершенствования правовых форм государственного регулирования предпринимательской деятельности

В настоящей статье анализируется регуляторная политика РТ в сфере предпринимательства. В этих целях делается анализ положений действующего законодательства РТ на предмет выявления основных направлений совершенствования правовых форм государственного регулирования предпринимательской деятельности. Делается вывод, что постепенное вовлечение всех сфер общественной жизни в рыночные отношения привело к осознанию со стороны государства значимой роли предпринимательства в таких государственно значимых вопросах, как развитие производства и промышленности, стимулирование инновационного процесса, обеспечение занятости населения, повышение инвестиционной привлекательности экономики и многих других. Это усилило внимание государства к проблеме поддержки предпринимательства, особенно малого и среднего бизнеса, и явилось предпосылкой последовательного перехода от жестких к более гибким методам и формам государственного регулирования в этой сфере.

В статье приводятся в качестве примеров изменения в действующее законодательство РТ, результатом которых является сокращение объема административного воздействия на предпринимательскую деятельность. Автор статьи расценивает такое положение как большой шаг на пути формирования режима наибольшего благоприятствования развитию предпринимательства.

Наряду с этим выявляется факт существования большого числа административных барьеров и наличие сложной бюрократической системы управления предпринимательской деятельности, которые оказывают негативное влияние на предпринимательские отношения. В качестве примера автор приводит сложную систему налогового администрирования среднего и большого бизнеса.

Sultonova T.I.

The summary

The main directions for improving the legal forms of state regulation of entrepreneurial activity

This article analyzes the regulatory politics of the Republic of Tajikistan in the field of entrepreneurship. For these purposes, an analysis is made

of the provisions of the current legislation of the Republic of Tajikistan in order to identify the main directions for improving the legal forms of state regulation of entrepreneurial activity. It is concluded that the gradual involvement of all spheres of public life in market relations has led to the recognition by the state of the significant role of entrepreneurship in such state-important issues as the development of production and industry, stimulating the innovation process, ensuring employment, increasing the investment attractiveness of the economy and many others. This increased the attention of the state to the problem of supporting entrepreneurship, especially small and medium-sized businesses, and was a prerequisite for a consistent transition from rigid to more flexible methods and forms of state regulation in this area.

The article cites as examples of changes to the current legislation of the Republic of Tajikistan, the result of which is a reduction in the amount of administrative impact on entrepreneurial activity. The author of the article regards this situation as a big step towards the formation of the most favored nation regime for the development of entrepreneurship.

Along with this, the fact of the existence of a large number of administrative barriers and the presence of a complex bureaucratic system of business management, which have a negative impact on business relations, is revealed. As an example, the author cites a complex system of tax administration for medium and large businesses.

Шонасридинов Н.*

КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ И УРОВЕНЬ ДОВЕРИТЕЛЬНОСТИ В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ УЧАСТНИКАМИ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА

Калидвожаҳо: чамъияти саҳомӣ, корпоратсия, саҳмдорон, мақомоти идоракунии чамъияти саҳомӣ, кормандони кироияи чамъияти саҳомӣ, манфиатҳои умумии иштирокчиёни чамъияти саҳомӣ, манфиатҳои шахсии иштирокчиёни чамъияти саҳомӣ, тавозуни манфиатҳо, бархурди манфиатҳо, муҳолифатҳои корпоративӣ, саҳмдорони бастаи саҳмияҳо, саҳмдорони хурд, танзими муҳолифатҳои корпоративӣ, бозътимодии муносибатҳои байни иштирокчиёни корпоратсия.

Ключевые слова: акционерное общество, корпорация, акционеры, органы управления акционерным обществом, наемные работники корпорации, общие интересы участников акционерного общества, собственные интересы участников акционерного общества, баланс интересов, конфликт интересов, корпоративные конфликты, владельцы пакета акций, миноритарные акционеры, регу-

* Ведущий научный сотрудник Отдела частного права Института философии, политологии и права им. А. Баховадинова НАН Таджикистана, канд. юрид. наук, доцент.

лирование корпоративных конфликтов, доверительность отношений между участниками корпорации.

Keywords: joint-stock company, corporation, shareholders, management bodies of a joint-stock company, employees of a corporation, common interests of participants in a joint-stock company, own interests of participants in a joint-stock company, balance of interests, conflict of interest, corporate conflicts, owners of a block of shares, minority shareholders, regulation of corporate conflicts, confidence in the relationship between the participants of the corporation.

Акционерное общество как один из распространенных видов корпораций, основывается на взаимодействии интересов нескольких групп участников: акционеров, органов управления акционерным обществом, наемных работников общества. При этом все три группы участников акционерного общества преследуют общие и собственные интересы. Общие интересы участников акционерного общества проявляются в создании и функционировании прибыльного, жизнеспособного, обладающего высоким престижем и высокой репутацией общества, способного: выпускать товары, выполнять работы и оказывать услуги, отвечающие самым высоким требованиям качества и безопасности; увеличивать стоимость своих материальных и нематериальных активов и повышать рыночную стоимость акций и выплаты по ним дивидендов; получать доступ к внешнему финансированию и трудовым ресурсам (кадрам, менеджерам и другим работникам); создавать новые рабочие места и т.д.

В тоже время у каждого участника акционерного общества имеются собственные интересы, соотношение которых связано с конкретными обстоятельствами, каковыми, в частности являются: численность акционеров общества, наличие портфельных инвесторов, доли государственной собственности в обществе, сфера и масштабы деятельности общества, сложившимися в акционерном обществе традициями.

Наличие у каждого из участников акционерного общества собственных интересов отнюдь не означает неизбежность возникновения неразрешаемых противоречий, препятствующих достижению общих интересов всех участников общества, ибо деятельность любого акционерного общества и её правовое регулирование основываются, базируются на принципе сочетания баланса интересов всех реальных и потенциальных групп субъектов, участвующих в деятельности акционерного общества или иным образом связанных с его деятельностью.

Конфликт интересов участников акционерного общества может стать, а нередко становится причиной падения или утраты доверия между ними, что, в свою очередь, порождает конфликты в акционерном обществе. Конфликты же не могут не повлиять негативно на деятельность акционерного общества.

Необходимо отметить, что в действующем законодательстве не только Республики Таджикистан (далее - РТ), но, и в законодательстве других стран ближнего зарубежья не дано определение понятия «конфликт интересов». Определение понятия «конфликт интересов» отсутствует и в законодательстве стран с более развитой корпоративной практикой.

В тоже время конфликту интересов и корпоративным конфликтам посвящено немало научных публикаций, в которых предлагаются различные определения понятия «конфликт интересов» и «корпоративный конфликт». Конфликт интересов определяется как противоречие между интересами, которые защищены правом и должны быть удовлетворены действиями другого уполномоченного принципалом лица (поверенного, агента, доверительного управляющего) и личными интересами этого уполномоченного. Конфликт интересов также определяется и как рассогласование интересов и обострение противоречий между участниками корпоративного процесса ввиду несовпадения целей, преследуемых этими участниками. Э.А.Уткин конфликтом считает отсутствие согласия между двумя и более сторонами, когда каждая из сторон делает все, чтобы была принята её точка зрения или цели и мешает другой стороне делать то же самое.¹ По мнению Л.Козер, под конфликтом следует понимать борьбу за ценности и претензии на определенный социальный статус, власть и недоступные для всех материальные блага, борьбу, в которой целями состоящих в конфликте сторон является нейтрализация, нанесение ущерба или уничтожение соперника.² О.Осипенко конфликтом предлагает считать разногласия и споры, возникающие между акционерами акционерного общества, акционерами и менеджментами общества, инвесторами (потенциальными акционерами) и обществом, которые приводят или могут привести к одному из следующих последствий:

- нарушению норм действующего законодательства, устава или иных внутренних документов общества, прав акционеров или групп акционеров;
- искам к обществу, его органам управления или по существу принимаемых ими решений;
- досрочному прекращению полномочий действующих органов управления;
- существенному изменению состава акционеров.³

Конфликты интересов классифицируются на определенные типы.

К первому типу конфликтов относятся конфликты, связанные с действиями управленцев акционерного общества, нарушающие права акционеров.

Первопричиной возникновения такого рода конфликтов выступают собственные цели управленцев, идущие вразрез с интересами самого акционерного общества, направленные, например, на вторичный передел собственности. Причиной их возникновения являются чаще всего распыленность акций общества среди большого количества акционеров - физических лиц, не обладающих достаточными знаниями своих прав как субъектов корпоративного управления, что приводит на практике к отсутствию у акционеров реальной возможности осуществлять контроль за деятельностью управленцев компании.⁴

¹ Уткин Э. А. Конфликтология (теория и практика). – М.: Экмос, 1998. – С. 31.

² Coser L. Conflict: social aspects // Internatiol tncyclonedia social sancts. – N. V. – 1998. – Vol.3.- P.76.

³ Осипенко О. Современный корпоративный конфликт (природа, границы, разновидности, способы регулирования) // Вопросы экономики. – 2003. - № 10. – С. 38.

⁴ Там же.

Ко второму типу конфликтов относятся конфликты, возникающие между владельцами крупных (контрольных) пакетов акций и миноритарными акционерами. Действуя исключительно в своих интересах, первые могут принимать решения о совершении сделок, противоречащих интересам общества, например: о выводе активов общества, о проведении дополнительной эмиссии в целях размывания доли мелких акционеров и т.д. Принцип равных прав акционеров, предусмотренный законодательством («одна голосующая акция – один голос»), хотя и является вполне демократичным, тем не менее, не гарантирует равные возможности каждому акционеру. Возможность влиять на управление обществом зависит от величины пакетов акций, принадлежащих каждому акционеру, а также умения мелких вкладчиков консолидировать свои усилия.

В Законе РТ «Об акционерных обществах», проблеме защиты мелких вкладчиков уделено значительное внимание.

В нем предусмотрены меры, гарантирующие защиту прав мелких вкладчиков:

- владеющих в совокупности не менее чем 10% голосующих акций общества - требовать созыва внеочередного собрания акционеров;

- владеющих в совокупности не менее чем 2 % голосующих акций - вносить предложения в повестку дня общего годового собрания акционеров и выдвигать кандидатов в руководящие органы управления и контроля обществом;

- владеющих в совокупности не менее 10 % голосующих акций общества - требовать проверки его финансово-хозяйственной деятельности;

- владеющих в совокупности не менее, чем 1% размещенных обыкновенных акций – обратиться в суд с иском к члену совета директоров, единоличному исполнительному органу (директору, генеральному директору), члену коллегиального исполнительного органа (правления, дирекции), а равно к управляющей организации или управляющему о возмещении причиненных ими обществу убытков;

- независимо от количества принадлежащих акций - обжаловать решение общего собрания акционеров, обжаловать в суд отказ реестродержателя от внесения владельца акций в реестр акционеров, возможность оспаривать в судебном порядке решения совета директоров об исключении предложений к повестке дня общего собрания акционеров, созыве внеочередного собрания акционеров, а также в других случаях, не ограниченных прямыми указаниями в Законе, если нарушены их права;

- владеющих привилегированными акциями - голосовать на общем собрании акционеров по всем вопросам компетенции общего собрания в случае невыплаты в установленный срок дивидендов по акциям, размер которых предусмотрен в уставе, за исключением кумулятивных привилегированных акций, до полного погашения задолженности;

- независимо от количества принадлежащих акций - требовать выкупа у общества всех или части принадлежащих акций в случаях принятия решений общим собранием о реорганизации общества, совершении крупной сделки, внесении изменений и дополнений в устав общества, утверждении устава общества в новой редакции, ограничивающих их права, если они голосовали против

указанных решений или не принимали участия в голосовании. Способом, гарантирующим права меньшинства является, также использование механизма кумулятивного голосования при выборах совета директоров, которые становятся лишь номинальными собственниками, лишёнными на практике права принимать участие в решении ключевых вопросах стратегического развития акционерного общества. Обострению конфликта способствует нечеткое разграничение в законодательстве сфер деятельности общего совета директоров по вопросам формирования исполнительных органов и увеличения размера капитала акционерного общества. Это в полной мере к законодательству республики.¹

Объектом корпоративного конфликта в основном являются действия, с которыми связана реализация прав и обязанностей участников корпорации, вносимое в уставный фонд корпорации и приобретаемое ею в ходе своей деятельности имущество, права собственности на акции компании и права, вытекающие из акций и ныне имущественные выгоды, предоставляемые участникам корпорации.

Полярность интересов участников конфликта, различное отношение их к ценностям и нормам, разнообразие объектов и предметов противоборства приводят к тому, что конфликты могут носить самый разнообразный характер. Исходя из этого и в целях выбора адекватного метода реагирования, диагностики и управления конфликтом, последние классифицируются на:

- конфликты, связанные с умышленным нарушением менеджментом корпорации норм и процедур корпоративного права, направленных на ущемление прав акционеров;
- конфликты, связанные с попыткой акционера, группы акционеров либо внешнего инвестора установить контроль над компанией;
- конфликт между акционерами по поводу порядка использования прибыли компании;
- конфликт между акционерами и менеджментом по поводу эффективности управления компанией и добросовестностью действий менеджмента.²

Таким образом, конфликт интересов понимается как ситуация или состояние, когда интересы участников корпорации не совпадают с интересами самой корпорации и других участников корпоративных отношений. Важное значение в управлении конфликтом, особенно корпоративным, предметом которого является право собственности, имеют нормы права. Законодательство должно обеспечить баланс интересов всех субъектов, корпоративных отношений, не делая крен в одну или в другую сторону.

Другим важным вопросом является предотвращение корпоративных конфликтов путем законодательного ужесточения ответственности за нарушение законодательства в области корпоративного управления, повышение правовой культуры субъектов корпоративных отношений, совершенствование ме-

¹ Эрделевский А. М. О защите личных неимущественных прав акционеров // Хозяйство и право.- 1997. - №6. – С. 41.

² Основы конфликтологии // Под ред. В. Н. Кудрявцева.- М.: Юрист, 1997. – С. 49.

ханизма государственного регулирования в сфере корпоративного управления, повышение результативной деятельности советов директоров акционерных компаний, подготовки кадров, управляющих и членов совета директоров акционерных компаний, повышение знаний, правоохранительных органов, работников в области корпоративного права.

Надлежащее корпоративное управление способствует предотвращению конфликтов, а при возникновении - их разрешению посредством формирования и функционирования различных органов управления, регулирований взаимоотношений между ними, обеспечения равноправного отношения ко всем сторонам, раскрытия надлежащей информации ведения бухгалтерского учета и финансовой отчетности в соответствии с установленными стандартами и т.д.

Корпоративное управление как система создает, прежде всего, механизм защиты интересов всех экономических агентов, в том числе и кредиторов. Если корпоративное управление компании неэффективно, то это порождает борьбу за контроль между различными заинтересованными сторонами – реальными и потенциальными акционерами, управленцами, персоналом. Борьба за контроль над корпорацией, в свою очередь отвлекает менеджмент и акционеров от операционной и инвестиционной деятельности. Все это окажет самое негативное влияние на состояние и уровень доверительности в отношениях между участниками корпорации, имеет самое негативное последствие для её финансово-хозяйственного состояния.

Литература:

1. Уткин Э.А. Конфликтология (теория и практика). – М.: ЭКМОС, 1998.
2. Coser L. Conflict: Social aspects//International Tncyclonedia Sosial Sancts. N.V, 1998. Vol.3. – P.63 -79.
3. Осипенко О. Современный корпоративный конфликт (природа, границы, разновидности, способы регулирования) // Вопросы экономики. – 2003, № 10.- С. 24 – 39.
4. Эрделевский А.М. О защите личных не имуществ прав акционеров // Хозяйство и право.- 1997, №6.- С. 34 – 48.
5. Основы конфликтологии // Под ред. В.Н.Кудрявцева. – М.: Юрист, 1997.

Шонасридинов Н.

Фишурда

Бархурди манфиатҳо ва сатҳи боъътимодӣ дар муносибатҳои байни иштирокчиёни чамъияти саҳомӣ

Сатҳи боъътимодии муносибатҳои байни иштирокчиёни корпоратсия, аз чумла чамъияти саҳомӣ, ки намуди маъмултарини он мебошад, ба омилҳои гуногун вобаста аст. Ҳамоҳангӣ ва тавозуни манфиатҳои иштирокчиёни чамъияти саҳомӣ омилҳои муҳимтарини барқарор намудан ва нигоҳ доштани сатҳи баланди боъътимодӣ дар муносибатҳои байни онҳо маҳсуб меёбад. Бархурди манфиатҳои иштирокчиёни чамъияти саҳомӣ бошад, боиси коста шудан

ва ҳатто аз байн рафтани боварӣ байни онҳо ва руҳ додани низоъҳои корпоративӣ мегардад. Дар мақолаи мазкур мафҳумҳои «бархурди манфиатҳо» ва «низоъҳои корпоративӣ» мавриди таҳлил қарор дода шуда, тарзу василаҳои пешгирӣ намудан ва дар мавриди руҳ додан, ҳаллу фасл намудани онҳо, ки дар навбати худ ба таъмин намудани ҳамоҳангӣ ва тавозуни манфиатҳои иштирокчиёни ҷамъияти саҳомӣ, барқарор намудани боварӣ байни онҳо мусоидат мекунад, тавсиф шудаанд.

Шонасридинов Н.

Аннотация

Конфликт интересов и уровень доверительности в отношениях между участниками акционерного общества

Уровень доверительности в отношениях между участниками корпорации, в том числе акционерного общества, являющегося одним из самых распространенных ее видов, зависит от разнообразных факторов. Гармония и баланс интересов участников акционерного общества являются важнейшими факторами установления и поддержания должного уровня доверительности в отношениях между ними. Конфликт интересов участников акционерного общества же становится причиной ухудшения и даже подрыва доверия между ними и возникновения корпоративных конфликтов. В настоящей статье подвергнуты анализу понятия «конфликт интересов» и «корпоративные конфликты», охарактеризованы способы и средства их предотвращения, а в случаях возникновения – рассмотрения и разрешения, что в свою очередь способствует обеспечению интересов участников акционерного общества и восстановлению доверительности между ними.

Shonasridinov N.

The summary

Conflict of interest and level of trust in relations between participants in a joint-stock company

Conflict of interest and level of trust in relations between the participants of the joint-stock company. The level of trust in relations between members of a corporation, including a joint-stock company, which is one of its most common types, depends on various factors. Harmony and balance of interests of members of a joint-stock company are the most important factors in establishing and maintaining the proper level of trust in relations between them. The conflict of interests of the participants in a joint-stock company becomes the reason for the deterioration and even undermining of trust between them and the emergence of corporate conflicts. This article analyzes the concepts of "conflict of interest" and "corporate conflicts", describes the ways and means of their prevention, and in cases of occurrence - consideration and resolution, which in turn helps to ensure the interests of the participants of the joint-stock company and restore trust between them.

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАЩИТЫ ОТ НЕДОБРОСОВЕСТНОЙ КОНКУРЕНЦИИ, КАК ОБЪЕКТ ПРАВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Калидвожаҳо: ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, ҳуқуқи граждани, ҳуқуқи субъективии граждани, хифз аз рақобати бевичдонона, расонидани зарар.

Ключевые слова: право интеллектуальной собственности, гражданское законодательство, субъективное гражданское право, защита от недобросовестной конкуренции, причинение вреда.

Keywords: intellectual property law, civil law, subjective civil law, protection against unfair competition, infliction of harm.

Основным нормативно-правовым актом в области правового регламентирования конкуренции в РТ является Закон РТ «О защите конкуренции» от 30 мая 2017 г. (далее - Закон о конкуренции РТ). Данный закон является комплексным нормативно-правовым актом, который включает в себя положение о пресечении недобросовестной конкуренции.

В юридической науке и законодательстве дается определение недобросовестной конкуренции, но при наличии комплексного смысла их интерпретации значительно отличаются. В частности, О. А. Городов в своей монографии посвященной проблемам недобросовестной конкуренции детально преподнес интерпретации определения (понятия) недобросовестной конкуренции различными авторами, которые непосредственно исследовали эту проблему.¹

А. И. Каминка ссылался на то, что «недобросовестная конкуренция - это вид конкуренции вообще... И если, в общем, в настоящее время признание конкуренции, как необходимого элемента хозяйственной деятельности может казаться бесспорным, то в такой же мере, бесспорно, что недобросовестная конкуренция является злом, которое не должно быть терпимо».²

По мнению Ю.И. Сваядосц недобросовестная конкуренция - это «совершение таких действий в промышленных и торговых делах, которые направлены на извлечение имущественных выгод путем осуществления не-

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права юридического факультета МОУ «Российско-Таджикский (Славянский) университет».

¹ Городов О. А. Недобросовестная конкуренция: теория и правоприменительная практика. - М.: Статут, 2008. – С. 9-11.

² Каминка А. И. Очерки торгового права. - М.: Зерцало, 2007. – С. 270-271.

добросовестных, противоречащих честным правилам и обычаям действий по отношению к конкурентам в капиталистическом обороте».¹

В. И. Еременко предлагает следующую определению недобросовестной конкуренции: «любое виновное действие, противоречащее деловым обычаям, профессиональной этике или добропорядочности при осуществлении хозяйственной деятельности в целях конкуренции, которое причиняет или может причинить вред».²

Анализируя понятие недобросовестной конкуренции, особенно философские и сугубо экономико – правовые его аспекты в законодательстве РТ, Ш. К. Гаюров рассматривает его как незаконную экономическую конкуренцию, ограничивающую гражданские права предпринимателей и других участников рынка на личную неприкосновенность и свободную (активную или не активную) экономическую деятельность.⁵

В общем, понятие недобросовестной конкуренции примерно в 1850 г. появилось во Франции. Вопреки тому, что в те времена не было запрета на нечестную деловую практику, на базе общего положения статьи 1382 французского Гражданского кодекса, французские суды умудрились создать универсальную и результативную правовую систему защиты от недобросовестной конкуренции. Данное положение предусматривало обязательное возмещение ущерба в случае совершения противоправных действий. Относительно защиты конкурентов, принципы, создавшиеся в те времена в правоприменительной практике, до сегодняшнего дня во Франции остаются, как основная судебная защита от недобросовестной конкуренции. В Германии дела обстоит по-другому, здесь суды, напротив отказывались рассматривать дела касательно недобросовестной деловой практики и применять нормы Гражданского кодекса. В 1883 г в столице Франции, а именно в Париже была принята Конвенция по охране промышленной собственности. Приоритетной целью данной Конвенции признавалось обеспечение «национального режима» и гарантирование прав граждан всех стран, которые подписали эту конвенцию, в сфере промышленной собственности. Для осуществления названных целей страны-участницы создали Союз по охране промышленной собственности. В дальнейшем в рамках этой конвенции в отношении пресечения ложных и вводящих в заблуждение указаний происхождения на товарах, приняли Соглашение о международной регистрации знаков.³

¹ Свядосц Ю. И. Правовая охрана товарных знаков в капиталистических странах. - М., 1969. – С. 176.

² Еременко В. И. О пресечении недобросовестной конкуренции // Вопросы изобретательства. - 1992. - № 1 - 2. – С. 29.

⁵ Гаюров Ш. К. Понятие недобросовестной конкуренции. // «Актуальные проблемы государства и права»: сб. науч. трудов. // под ред. Ф.Т. Тахирова, И.Б. Буриева.- Душанбе, 2006. -С.170.

³ Мадридское соглашение о международной регистрации знаков (Заключено в г. Мадриде 14 апреля 1891 года, пересмотрено в Брюсселе 14 декабря 1900 года, в Вашингтоне 2 июня 1911 года, в Гааге 6 ноября 1925 года, в Лондоне 2 июня 1934 года, в Ницце 15 июня 1957

Таким образом, пересечение недобросовестной конкуренции на уровне международного законодательства, а именно согласно ст. 1(2) Парижской конвенции по охране промышленной собственности ставит пересечение недобросовестной конкуренции наравне с другими объектами промышленной собственности, регулирующей ст. 2(VIII) Конвенции, учреждающей ВОИС, указывает, что интеллектуальная собственность включает в себе права, которые относятся к защите против недобросовестной конкуренции.

Теперь обратим внимание на определение недобросовестной конкуренции, которая предусматривается в ст. 2 Закона РТ о защите конкуренции. Согласно этой статье, «недобросовестной конкуренцией могут быть любые действия хозяйствующих субъектов, которые направлены на получение преимущества в предпринимательской деятельности и противоречат законодательству Республики Таджикистан, причинили или могут причинить убытки другим хозяйствующим субъектам - конкурентам или нанесли или могут нанести ущерб их деловой репутации». А в ст. 16 указанного закона приводятся восемь видов недобросовестной конкуренции, в том числе виды, которые непосредственно касаются нарушений прав интеллектуальной собственности. В частности, реклама, продажа, обмен и другой вид обращения товара путем использования товарного знака, знака работ и услуг, фирменного наименования или маркировки, а также копирование упаковки и вида товара хозяйствующих субъектов и т.д.

Так как РТ входит в Союз по охране промышленной собственности и является членом ВОИС и ВТО (ТРИПС), согласно ст. 10 Конституции РТ, указанные соглашения входят в правовую систему РТ, следовательно, их реализация для нас являются обязательной. Но считать пресечение недобросовестной конкуренции объектом права интеллектуальной собственности является спорным, и реализация или же включение этих положений (пресечение недобросовестной конкуренции как объекта права интеллектуальной собственности) в гражданское законодательство РТ не логично и не корректно.

Напомним, что объектом права интеллектуальной собственности, является результаты интеллектуальной деятельности и как правильно отмечает В. А. Дозорцев, объектом права интеллектуальной собственности, может быть только результат деятельности, обособленный от самой деятельности, существующий объективно, независимо от нее, в то время как недобросовестная конкуренция и защита от нее, ее пресечение представляют собой саму деятельность,¹ и подтверждая эту позицию С. А. Судариков отмечает следующее: «защита против недобросовестной конкуренции - это совокуп-

года и в Стокгольме 14 июля 1967 года) // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXII. – М., 1978. – С. 140 - 152.

¹ Дозорцев В. А. Интеллектуальные права: Понятие. Система. Задачи кодификации. – М.: Статут, 2005. – С. 123.

ность некоторых действий. Поскольку действие не является объектом, то защита против недобросовестной конкуренции не может быть объектом права интеллектуальной собственности».¹

Без сомнения, что недобросовестная конкуренция во многом связана с нарушением авторских прав, и большей частью оно выражается в незаконной и несанкционированной эксплуатации товарных знаков известных образцов продукции, однако это не означает, что надо вносить ее в перечень объектов права интеллектуальной собственности, так как объекты права интеллектуальной собственности имеет свои специфики и требование, в которую пересечение (защита от) недобросовестной конкуренции не попадает. И как мы выше указали о Конвенции учреждающей ВОИС согласно, которой права интеллектуальной собственности включает в себя защиту против недобросовестной конкуренции, здесь мы согласны с позицией А. П. Сергеева что право, которое обеспечивает пересечение (защиту) против недобросовестной конкуренции в действительности не имеет не малейшего результата творческой и интеллектуальной деятельности, что значительно разграничивает его от каждого института прав интеллектуальной собственности.² При этом, формы недобросовестной конкуренции, в отношении которых обеспечивается правовая защита, как раз и является посягательством на объекты права интеллектуальной собственности, которые охраняются законом.

Таким образом, недобросовестная конкуренция по своему содержанию является действием хозяйствующих субъектов, которые направлены на приобретение преимуществ в предпринимательской деятельности. Пересечение (защита) недобросовестной конкуренции не является и не может быть объектом (которая предусмотрена статьи 10.bis парижской конвенции о промышленной собственности и статья ст. 2(VIII) Конвенции, учреждающей ВОИС относящийся к праву интеллектуальной собственности институт недобросовестной конкуренции) права интеллектуальной собственности, так как объектом последнего является только результат деятельности, который разделен и самостоятельно существует, объективно независимо от самой деятельности или действия.

Следует также отметить, что пресечение недобросовестной конкуренции не может быть в обороте имущественных отношений, поскольку мы считаем невозможным передать право на защиту от недобросовестной конкуренции иным лицам, когда такой, условно говоря, «объект» лишен коммерческой ценности. Не логично и абсурдно приобретать право на пресечение недобросовестной конкуренции, когда последняя не удовлетворяет какую-нибудь потребность, включая материальную.

¹ Судариков С. А. Право интеллектуальной собственности: учеб. - М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. - С. 13.

² Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. - М.: Проспект, 2001. - С. 33.

Таким образом, недобросовестная конкуренция является противозаконным действием, которое причиняет или может причинить вред, и, соответственно, потерпевший может защищать (от недобросовестной конкуренции) свои интересы на основе главы 55 ГК РТ, а именно ст.1079, которая устанавливает, что вред, причиненный субъекту гражданского права, «подлежит возмещению лицом, причинившим вред, в полном объеме». Наконец, нашему законодателю необходимо остерегаться механического и вольного копирования норм международных документов в национальном праве.

Литература:

1. Парижская конвенция по охране промышленной собственности от 20 марта 1883 г., в ред. от 14 июля 1967 г. // Сборник нормативно – правовых актов по международному праву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/16813/> (Дата обращения: 14.04.2022г.).
2. Соглашение о торговых аспектах прав на интеллектуальную собственность (Соглашение ТРИПС) от 15 апреля 1994г. // Сборник нормативно – правовых актов по международному праву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/12080/> (Дата обращения: 14.04.2022г.).
3. Конвенция учреждающая Всемирную организацию интеллектуальной собственности. от 14 июля 1967 г. в ред. от 2 октября 1979 г. // Сборник нормативно – правовых актов по международному праву [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/prof/1933/> (Дата обращения: 14.04.2022г.).
4. Городов О. А. Недобросовестная конкуренция: теория и правоприменительная практика. - М.: Статут, 2008. - 216с.
5. Дозорцев В. А. Интеллектуальные права: Понятие. Система. Задачи кодификации. – М.: Статут, 2005. – 416с.
6. Еременко В. И. О пресечении недобросовестной конкуренции // Вопросы изобретательства. - 1992. - № 1 - 2. – С. 27-30
7. Каминка А. И. Очерки торгового права. - М.: Зерцало, 2007. – 378с.
8. Свядосц Ю. И. Правовая охрана товарных знаков в капиталистических странах. - М., 1969. - 189 с.
9. Сергеев А. П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации. - М.: Проспект, 2001. - 752с.
10. Судариков С. А. Право интеллектуальной собственности: учеб. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008.- 368 с.
11. Таранушенко О. Защита от недобросовестной конкуренции // Юридическая практика. - 2001. - № 20 (178). – С.3 -10.
12. Гаюров Ш. К. Понятие недобросовестной конкуренции. // «Актуальные проблемы государства и права»: сб. науч. трудов // под ред. Ф.Т. Тахирова, И.Б. Буриева.- Душанбе, 2006. - С.165-174.

Сидиков Д.А.

Фишурда

**Проблемаҳои ҳуқуқи амалишавии ҳифз аз рақобати бевичдонона
ҳамчун объекти ҳуқуқи моликияти зехнӣ дар қонунгузории граждани
Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба ҳифз аз рақобати бевичдонона тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Қайд карда мешавад, ки объекти ҳуқуқи моликияти зехнӣ натиҷаҳои фаъолияти зехнии аз ҳуди фаъолият ҷудо буда, ба таври объективӣ, новобаста аз он вучуд дошта, рақобати бевичдонона ва ҳифз аз он, инчунин пешгирии он ҳуди фаъолият мебошад. Зеро рақобати бевичдонона аз рӯи мазмуни худ амали субъектҳои хоҷагидор мебошад, ки барои ба даст овардани бартариҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ нигаронида шудааст. Инчунин бояд қайд кард, ки пешгирӣ кардани рақобати бевичдонона дар муомилоти муносибатҳои молумулкӣ буда наметавонад, зеро ба шахсони дигар додани ҳуқуқи ҳифз аз рақобати беинсофона ғайриимкон ҳисобида мешавад. Ба даст овардани ҳуқуқ ба пешгири кардани рақобати бевичдонона дуруст нест, дар ҳоле, ки чунин ҳуқуқ ягон эҳтиётот, аз ҷумла эҳтиётоти моддиро қонеъ нагардонад.

Сидиков Д.А.

Аннотация

Правовые проблемы реализации защиты от недобросовестной конкуренции, как объект права интеллектуальной собственности в гражданском законодательстве Республики Таджикистан

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с защитой от недобросовестной конкуренции по законодательству Республики Таджикистан. Отмечается, что объектом права интеллектуальной собственности, являются результаты интеллектуальной деятельности, обособленный от самой деятельности, существующий объективно, независимо от нее, в то время как недобросовестная конкуренция и защита от нее, ее пресечение представляют собой саму деятельность. Поскольку недобросовестная конкуренция по своему содержанию является действием хозяйствующих субъектов, которые направлены на приобретение преимуществ в предпринимательской деятельности. Следует также отметить, что пресечение недобросовестной конкуренции не может быть в обороте имущественных отношений, поскольку считается невозможным передать право на защиту от недобросовестной конкуренции иным лицам. Не правильно приобретать право на пресечение недобросовестной конкуренции, когда последняя не удовлетворяет какую-нибудь потребность, включая материальную.

Sidikov D.A.

The summery
Legal problems of the implementation of protection against unfair competition as an object of intellectual property rights in the civil legislation of the republic of tajikistan

This article discusses issues related to protection against unfair competition under the legislation of the Republic of Tajikistan. It is noted that the object of intellectual property rights is the results of intellectual activity, isolated from the activity itself, existing objectively, independently of it, while unfair competition and protection from it, its suppression are the activity itself. Since unfair competition in its content is the action of economic entities that are aimed at acquiring advantages in entrepreneurial activity. It should also be noted that the suppression of unfair competition cannot be in the turnover of property relations, since it is considered impossible to transfer the right to protection from unfair competition to other persons. It is not right to acquire the right to suppress unfair competition when the latter does not satisfy any need, including material.

Очилова Ф. А.*

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ФОРМ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИИ ПРАВОМ В АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВАХ: ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Калидвожаҳо: чамбияти сахомӣ, муносибатҳои сахомӣ, бовичдонӣ, сӯиистифодаи ҳуқуқ, шикана.

Ключевые слова: акционерные общества, акционерные правоотношения, добросовестность, злоупотребления правом, шикана.

Keywords: joint-stock companies, joint-stock legal relations, good faith, abuse of rights, torture.

Проблема злоупотребления правом является актуальной проблемой, обращающей на себя внимание также в иностранной юридической литературе. В.И. Емельянов подчеркивает, что принцип недопущения злоупотребления правом был разработан и приведён в ряде исторических нормативных актах. В частности, примером сказанного выступает «Прусское земское уложение» от 1794 г. Однако, в некоторых других актах данного периода или даже более позднего периода, например, в Кодексе Наполеона и др. вопросы злоупотребления правом не наблюдаются.

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, предпринимательского и международного права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики (г. Худжанд.).

ся. Именно немецкое гражданское законодательство выступает образцом правовой мысли закрепляющее принцип «недопустимости» злоупотребления правом.¹

Немецкие юристы долгое время спорили относительно вопроса о целесообразности и необходимости включения в текст ГГУ так называемого принципа «шिकаны» (chikane), смысл которого заключается в осуществлении права в целях причинения вреда другому лицу.²

Развитие общественных отношений диктовало необходимость пересмотра представления об институте «злоупотребления правом». Наблюдалась тенденция, когда злоупотребление правом было вызвано стремлением удовлетворить собственные материальные или другие интересы. Таким образом, злоупотребление правом, в каком бы виде оно ни проявлялось, не могло быть расценено как «шикана» и тем самым оставалось вне правового поля.

Следует отметить, что вопрос о злоупотреблении правом является предметом исследований также и отечественных ученых. В частности, Ш.М. Менглиев отмечает, что большим достижением ГК РТ должно быть признано определение пределов осуществления субъективных гражданских прав. Особенность новой редакции ГК РТ заключается в том, что в нем наблюдается закрепление за субъектами права возможности осуществлять свои права в зависимости от собственных интересов. При этом должны соблюдаться пределы осуществления права, предусмотренные статьей 10 ГК РТ. В частности: «1. При реализации прав они не должны способствовать нарушению прав и интересов других субъектов права.

2. Во время осуществления гражданских прав участники обязаны действовать исходя из принципов справедливости и добросовестности.

3. Участники обязаны придерживаться буквы закона этических принципов общественного сознания и т.д.

Это общие требования, соблюдение которых обязательно для всех субъектов гражданского права».¹

Следует особо отметить, что специальное, весьма жесткое правило о недопустимости злоупотребления правом закреплено именно в ст. 10 ГК РТ, в соответствии с которой «не допускается осуществлять свое право:

- со специальным намерением причинить вред другому лицу- шикана;

¹Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, не злоупотребление гражданскими правами. – М.: «Лекс - Книга», 2002. – С.46.

²Цит. по.: Яценко Т.С. Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. – М. : Статут, 2003. – С. 67.

¹Менглиев Ш.М. Гражданскому кодексу Республики Таджикистан - 10 лет // 10 лет Гражданскому кодексу Республики Таджикистан. – Душанбе: «Ирфон», 2010. – С. 9.

- в целях ограничения конкуренции на рынке товаров, работ, услуг и т.д.;

- в целях злоупотребления своим доминирующим положением на рынке;

-и злоупотребления правом, не подпадающие под классификацию первых трех случаев».²

По мнению Ш. М. Менглиева, из всех форм злоупотребления правом наиболее опасной и грубой формой является шикана. Исключительность шиканы состоит в том что, во-первых, владелец субъективного права воздействует умышленно. Это сознательное действие, нарушающее установленные нормативными правовыми актами границы осуществления права; во-вторых, целью этих действий является не удовлетворение личных правомерных нужд, а нанесение вреда другому лицу; в-третьих, представляет собой гражданское правонарушение, за что предусматриваются вредные имущественные последствия, т.е. применение мер ответственности.

Шикана - это вид злоупотребления правом, осуществляемое с негативной целью и со специфической направленностью. Она представляется не просто нарушением пределов реализации права, а применение субъективного права с негативным умыслом является очевидным вызовом не только надлежащим правам конкретного субъекта, но и правопорядку в целом. В этом случае нарушается общий запрет на нанесение вреда вообще, ставшей аксиомой при осуществлении принадлежащих субъектам прав во всех областях гражданско-правового регулирования: права собственности; обязательственного права; права интеллектуальной собственности и т.д.³

Следует отметить, что статья 10 ГК РТ устанавливает конкретные меры и правовые результаты злоупотребления правом принадлежащему субъекту, но понятия об этой правовой категории не дает. В итоге можно подвести под злоупотребление правом каждое осуществление права, не соответствующее требованиям нормативных правовых актов, или чрезмерно сузить сферу применения этого вида правонарушения. При этом определение «злоупотребление правом», которое содержит существенные признаки, содействовало бы его различению от аналогичных правовых категорий в процессе правопользования и правоприменения, а также в достаточной мере обеспечивало бы постоянство гражданского оборота.

Иной формой злоупотребления правом признается использование личного права без особого намерения нанести вред другим лицам, но объективно наносящего им вред. В этом случае, в отличие от шиканы, злоупотребительные воздействия характеризуются не прямым, а косвен-

²Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами; проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук. - М., 2010. – С.347 – 348.

³ Менглиев Ш.М. Указ. раб. – С. 10.

ным умыслом. Лицо понимает, что совершаемые им деяния по реализации своего права не соответствуют требованиям правовых норм, но не придает этому соответствующего значения. Такого рода действия наблюдаются в различных областях правовой действительности: в праве собственности; в договорных обязательствах; в защите нарушенного права и др.

Изложенное выше свидетельствует, что «главными особенностями, которые характеризуют злоупотребление преобладающим положением и недобросовестную конкуренцию, являются: во-первых, узость их применения областью предпринимательской деятельности. Во-вторых, субъектами являются коммерческие организации, которые осуществляют экономическую деятельность; в-третьих, преднамеренные действия в процессе исполнения предпринимательской деятельности, которая приносит выгоду для лиц, обладающих преобладающим положением, или вследствие ограничения конкуренции для иных хозяйствующих субъектов; в-четвертых, деяния, запрещенные общими и специальными законодательными актами».¹ Злоупотребление правом связано не с содержанием субъективного права, а с его осуществлением, что с необходимостью требует выяснения критериев, которые позволяют отграничить содержание субъективного права и его границы от осуществления субъективного права и его пределов. Проблема эта представляет значительную трудность, прежде всего потому, что само содержание права и его осуществление предполагают определенное поведение правомочного лица.

Говоря о злоупотреблении правом в акционерных обществах следует исходить из того, что реализация прав и законных интересов акционеров осуществляется непосредственно или через деятельность органов управления данного акционерного общества. В таких отношениях могут возникнуть ситуации, когда сталкиваются интересы, как между акционерами, так и акционером и акционерным обществом.

Рассматривая данную ситуацию, можно привести пример принятия общим собранием акционеров решения, по которому ограничиваются или запрещаются выплаты дивидендов, установления сумм по плану развития акционерного общества.²

Исходя из этого, с целью сохранения акционерного общества как единого хозяйствующего субъекта и системы, особенных корпоративно-правовых отношений, также соблюдения интересов всех субъектов акционерных отношений должны рассматриваться в качестве одной из основных задач правового регулирования данного хозяйствующего субъекта при осуществлении прав его субъектов.

¹Султанова Т.И. Злоупотребление хозяйствующими субъектами доминирующим положением на товарном рынке в Республике Таджикистан: вопросы теории и законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Бишкек, 2007. – С.10.

²Бушев А.Ю., Скворцов О.Ю. Акционерное право. Вопросы теории и судебно-арбитражной практики. – М.: ЗАО «Бизнес-школа», 1997. – С.80.

Следует отметить тот факт, что отечественный законодатель обратил недостаточно внимания на закрепление регулятивного аппарата урегулирования проблемы злоупотребления правом. Можно предположить, что, по задумке законодателя, недостаточность правового механизма компенсирует судебная практика. Но, как показывает практика, случаев применения ст. 10 ГК РТ встречается немного. Нам представляется, что суды неохотно обращаются к применению слабо регламентированного юридического института. Можно предположить, что некорректное цитирование и интерпретация документов высших судебных инстанций может создать неверное понимание института злоупотребления правом.

Выше было отмечено, что в правоприменительной практике РТ суды, исходя из злоупотребления правом, в вопросе удовлетворения иска редко применяют ст. 10 ГК РТ. Среди прочего, в плане конструирования злоупотребления правом выступают налоговые споры, а также разбирательства, которые возникают между микрофинансовыми организациями и их клиентами. По этим вопросам в юридической литературе приводится анализ судебной практики, например, Российской Федерации. Там констатируется следующий факт: «При рассмотрении различного рода споров обнаруживались схемы, на основании которых, например, юридическое лицо открывало банковский расчетный счет в банке, имевшем проблемы финансового характера, и перечисляло с него деньги. Однако налоги не доходили до бюджета, что было связано с тем, что кредитная организация не имела необходимого количества денежных средств на корреспондентском счете. Налоговые органы предъявляли требование юридическому лицу по исполнению обязанности уплаты налогов. Юридическое лицо в свою очередь обращалось в суд, обосновывая это незаконными действиями налоговых органов».¹

Отношения судебной практики относительно рассматриваемого вопроса представляется специфичным. Это объясняется тем, что исковое требование истца было отклонено.

Основанием выступало то, что устанавливалась ситуация, когда лицо намеренно открывало расчетный счет в кредитной организации, которая столкнулась с финансовыми проблемами, притом, что у данного лица наблюдался счет в благополучном банке. Поведение истца следовало трактовать как злоупотребление правом.²

Уместно отметить, что термин «злоупотребление правом» используется в различных отраслях права РТ. Например, в ст. 283 УК РТ регламентируется норма, касающаяся злоупотребление правом при

¹Молотников А.Е. Ответственность в акционерных обществах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03.– М., 2005. – С. 90.

² По этому поводу более подробно см., например: Постановление Федерального арбитражного суда Волго-Вятского округа от 8 декабря 2000 г. № А38 – 14/110-00 // Правовая система «Консультант-плюс».

условии выпуска ценных бумаг. По смыслу приведённой нормы в качестве злоупотребления следует понимать действия, в ходе которого выпускаются ценные бумаги, содержащие безосновательную информацию, по которым приводятся ложные факты или отчеты о данных ценных бумагах. И.В. Емельянов в вопросе использования термина «злоупотребление правом» в других отраслях сопоставляет её с таким термином как «преступления».³

Таким образом, считаем возможным сделать следующие выводы:

В юридической литературе злоупотребления правом подразделяют на несколько форм:

1. Шикана. Она является наиболее опасной и грубой формой из всех форм злоупотребления правом. Она является не просто нарушением пределов осуществления права, но и использованием субъективного права со злым умыслом;

2. Другой формой злоупотребления правом является использование права без особого намерения нанести вред другим лицам. В данном случае злоупотребленные действия характеризуются не прямым, а косвенным умыслом. Она имеет место в различных кругах правовой действительности, в том числе в договорных обязательствах, в защите нарушенного права и др;

3. Следующей формой злоупотребления правом является признание ее специфичным видом гражданского правонарушения;

4. В случае наступления злоупотребления правом в акционерном обществе необходимо классифицировать его по следующим критериям:

1) В зависимости от лица, злоупотребляющего правом: почти все участники акционерного правоотношения могут допустить злоупотребление правом.

2) В зависимости от права, являющегося предметом злоупотребления участниками акционерных правоотношений. При этом в качестве потенциальных прав, в отношении которых производится злоупотребление, могут выступать право на участие в управлении акционерным обществом и право на получение информации.

Литература:

1. Бушев А.Ю., Скворцов О.Ю. Акционерное право. Вопросы теории и судебно-арбитражной практики. – М.: ЗАО «Бизнес-школа», 1997. – 176 с.

2. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами; проблемы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук. - М., 2010. – 442 с.

³ Емельянов В.И. Указ. соч. – С. 90.

3. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. – М.: «Лекс - Книга», 2002. – 160 с.

4. Менглиев Ш.М. Гражданскому кодексу Республики Таджикистан - 10 лет // 10 лет Гражданскому кодексу Республики Таджикистан. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 184 с.

5. Молотников А. Е. Ответственность в акционерных обществах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2005. – 235 с.

6. Султанова Т.И. Злоупотребление хозяйствующими субъектами доминирующим положением на товарном рынке в Республике Таджикистан: вопросы теории и законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Бишкек, 2007. – 24 с.

7. Яценко Т.С. Категория шиканы в гражданском праве: история и современность. – М.: Статут, 2003. – 157 с.

Очилова Ф. А.

Фишурда

**Оид ба баъзе шаклҳои суиистифодаи ҳуқуқ дар ҷамъиятҳои саҳомӣ:
таҳлили ҳуқуқи граждани**

Дар мақола масъалаи баъзе шаклҳои суиистифодаи ҳуқуқ дар ҷамъиятҳои саҳомӣ дида баромада шудааст. Муаллиф дар асоси таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ муаммои суиистифода аз ҳуқуқро дар алоқамандӣ бо ҷабҳаҳои таърихӣ ва замони муосир мавриди таҳлил қарор додааст. Таҳлили нишондоди санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият фароҳам овард, то суиистифода аз ҳуқуқро ба якҷанд шакл тақсим намоем. Аз ҷумла: шикана, истифодаи ҳуқуқ бе мақсади расонидани зиён ба шахсони дигар ва ғайра. Муаллиф ба хулосае меояд, ки ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои саҳомӣ дар ин ё он ҳолат метавонанд ба суиистифода аз ҳуқуқ даст зананд.

Очилова Ф. А.

Аннотация

**К вопросу о некоторых форм злоупотребления правом
в акционерных обществах: гражданско-правовой анализ**

В статье рассматривается вопрос о некоторых формах злоупотребления правом в акционерных обществах. Автор, основываясь на анализе юридической литературы, рассмотрел проблему злоупотребления правом, как в историческом, так и в современных условиях. Анализируя положения нормативных правовых актов Республики Таджикистан отмечается, что злоупотребления правом подразделяются на несколько форм. К ним в частности относятся: шикана, использования право без особого намерения нанести вред другим лицам и т.д. Автор приходит к выводу, что почти все участники акционерного правоотношения могут допустить злоупотребления правом.

The summary
To the question of some forms of abuse of law in joint-stock companies:
civil law analysis

The article deals with the issue of some forms of abuse of the right in joint-stock companies. The author, based on the legal literature, considered the problem of abuse of the right, both in historical and in modern conditions. Analyzing the provisions of the normative acts of the Republic of Tajikistan, it is noted that the abuse of the right is divided into several forms. These include, in particular: torture, abuse of rights without any particular intention to harm others. The author concludes that all participants in a joint stock company in one case or another can be abused.

Тагаева С.Н*., Холмахмадзода С.*

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ РЕБЕНКА НА СЕМЕЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ ПУТЕМ ПРИМЕНЕНИЯ ИНЫХ ФОРМ УСТРОЙСТВА ДЕТЕЙ

Калидвожаҳо: оила, кӯдак, манфиатҳои қонунӣ, амалӣ намудани ҳуқуқ, тарбия дар оила, шакли ҷобачоқунии кӯдак, оилаи патронажӣ, Кодекси оила, волидайн, уҳдадорӣ, ҷавобгарии ҳуқуқӣ, васигӣ, васоят, мақоми давлатӣ, санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқӣ, танзими шартномавӣ, пардохти ҳаққи хизмат, расонидани зарар, суд (додгоҳ), талабот, таълимот, ғамхорӣ.

Ключевые слова: семья, ребенок, законные интересы, реализация прав, семейное воспитание, формы устройства детей, патронатная семья, Семейный кодекс, родители, обязанности, юридическая ответственность, опека, попечительства, органы государства, нормативно – правовые акты, договорное регулирование, оплата услуг, причинение вреда, суд, требование, образование, забота.

Keyword: family, child, legitimate interests, realization of rights, family education, forms of placement of children, foster family, Family Code, parents, duties, legal responsibility, guardianship, guardianship, state bodies, regulatory legal acts, contractual regulation, payment for services, causing harm, court, requirement, education, care.

*Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданского права учреждения высшего образования, Университет управления «ТИСБИ» (РФ).

*Соискатель Отдела частного права Института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Национальной академии наук Таджикистана.

Несколько лет назад сложно было бы представить возможность реализации в Республике Таджикистан (далее - РТ) права на воспитание ребенка, оставшегося без семейного попечения, в иных, кроме усыновления и опеки (попечительства), формах, поскольку семейное законодательство страны, регулировало главным образом вопросы устройства ребенка в семью опекуна (попечителя), а также передачу его на усыновление (удочерение).

Но, в связи с принятием в 2015 году Закона РТ «О защите прав ребенка» начала создаваться правовая основа для развития новых форм устройства детей, оставшихся без семейного попечения. Так, ст. 44 данного закона предусматривает возможность воспитания ребенка в патронатной семье. Формирование правового регулирования патронатной системы направлено на обеспечение детям, оставшимся без попечения, возможности осуществления права на воспитание в семье, на замену интернатов, детских домов, от которых давно отказались страны с развитой экономикой.

В соответствии с указанным законом государство берет под свою защиту и заботу патронатную семью. Исходя из содержания ст. 44 данного закона вытекает, что стаж работы в патронатной семье включается в общий трудовой стаж. Следовательно, можно предположить, что данная форма устройства детей предполагает передачу детей, оставшихся без родителей, на временное воспитание в семье, желающие принять на себя обязанность заботиться о них, содержать и воспитывать их на договорной основе.

Регулирование патронатной семьи лишь в рамках одного Закона РТ «О защите прав ребенка» не позволяет реализовать права и интересы детей, оставшихся без семейного попечения, поэтому требуется внесение ряда дополнений в Семейный кодекс (далее - СК) РТ и разработка отдельного положения «О патронатной семье» и положения «О договоре патронатной семьи».

Вряд ли можно поддержать Л.Ю. Михееву, считающую, что патронатная семья является видом опеки и подлежит правовому регулированию в рамках универсального института опеки и попечительства.¹ Ведь патронатная семья отличается от такой формы устройства детей на воспитание, как опека и попечительство, поскольку последняя осуществляется на безвозмездных началах. Ребёнок передаётся на воспитание человеку, обратившемуся с заявлением, в котором содержится согласие на осуществление опеки или попечительства. В то же время не исключается возможность распространения на патронатную семью положений об опеке и попечительстве в той части, которая не урегулирована отдельными нормами статей СК РТ. В свою очередь, уже само название формы устройства - «патронатная семья» - указывает на наличие семьи, отвечающей предъявляемым законом требова-

¹ Михеева Л. Ю. Проблемы правового регулирования отношений в сфере опеки и попечительства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Томск, 2003. - С. 51.

ниям и выразившей желание взять ребенка на воспитание на возмездных началах. Семья характеризуется совместным проживанием, наличием взаимных прав и обязанностей всех её членов. Включение в название формы устройства ребёнка слова «семья» свидетельствует о стремлении лиц, составляющих семью, жить вместе, заботиться друг о друге, тем самым реализуя одну из основных функций ячейки общества – воспитание детей.

Следует отметить, что СК РТ не содержит определения понятия «патронатная семья». Кроме того, можно заметить, что не содержал такого определения и Кодекс о браке и семье Таджикской ССР, хотя в Латвийской и Узбекской ССР патронату отведена была специальная глава.

Современные семейные кодексы отдельных постсоветских стран содержат институт патронатной семьи, но определяют его под другими названиями. Так, в Узбекистане, Казахстане и Беларуси он называется патронат, в Молдове – детский дом семейного типа, в Российской Федерации (далее - РФ), Армении и Кыргызстане – приемная семья.

Основанием возникновения правоотношений между воспитателем и ребенком, оставшимся без семейного попечения, то есть его устройства в патронатную семью, является наличие договора, заключенного между органом опеки и попечительства и семьей, в лице мужа и жены, выразивших желание взять ребенка на воспитание.

В отношении правовой природы договора о патронате (аналоге патронатной семьи) высказаны различные точки зрения. Так, В.А. Рясенцев считает, что он «не является гражданско-правовым договором, и на него не могут распространяться положения обязательственного права».¹ В свою очередь, Д.В. Горденюк считает, что на приемную семью распространяются основания, предусмотренные гражданским законодательством для обязательств.²

По мнению О.Г. Алексеевой, Л.В. Заец, Л.М. Звягинцевой, в РФ договор о приемной семье выступает самостоятельным поименованным договором, но, тем не менее, при регулировании вопросов договора о приемной семье, не предусмотренных семейным законодательством, распространяются правила гражданского законодательства о возмездном оказании услуг.³

¹ Рясенцев В.А. Семейное право. - М.: Юрид. лит., 1971. – С 65.

² Горденюк Д.В. Приемная семья // Семейное право / под ред. Ю.Ф. Беспалова, О.А. Егоровой, О.Ю. Ильиной. - М.: Закон и право, 2013. - С. 323.

³ Алексеева О.Г., Заец Л.В., Звягинцева Л.М. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации (учебно-практический) / под общ. ред. С.А. Степанова. - Екатеринбург: Институт частного права, 2010. – С.30.

Следует согласиться с С.Ю. Чашковой, указывающей, что заключение договора о передаче ребенка в приемную семью предполагает удовлетворение публичных интересов посредством действий частных лиц.⁴

Аналогичный подход предложен и Б.А. Джандарбеком, который отмечает, что, несмотря на наличие определенных ассоциаций с трудовыми правоотношениями, договор на патронатное воспитание – это в первую очередь договор, опосредующий устройство детей на воспитание в семью, а затем уже – договор по оказанию услуг, связанных с воспитанием детей.¹

По нашему мнению, договор о патронатной семье является семейно-правовым договором, обладающим специфическими признаками, среди которых следует выделить: выполнение действий по воспитанию ребенка семьей; возмездность указанных услуг, которая выражается в выплате, установленной нормативными правовыми актами оплаты труда. Предмет договора о патронатной семье – воспитание детей, что является сферой семейного права. Безусловно, гражданское законодательство применяется при регулировании договора о патронатной семье в той части, которая не урегулирована семейным законодательством (ст. 4 СК РТ). В связи с этим можно наблюдать признаки различных видов договоров (трудового, административного, гражданско-правового) при заключении договора о патронатной семье.

В патронатных семьях выделяются два вида правоотношений: во-первых, правоотношения по воспитанию, образованию детей между воспитателями (патронатными родителями) и детьми, во-вторых, правоотношения между органами опеки и попечительства и воспитателями (патронатными родителями).

В рамках первого вида правоотношений реализуется право ребенка на семейное воспитание, обеспечение физического, психического, нравственного развития ребенка. Воспитатели (патронатные родители) выполняют обязанность по созданию условий для воспитания ребенка, получения им образования, а также по подготовке к самостоятельной жизни.

Взаимоотношения воспитателей (патронатных родителей) и органов опеки и попечительства должны строиться на основании типового договора, который должен соответствовать СК РТ и другим нормативным правовым актам РТ.

В свою очередь размер вознаграждения, причитающегося воспитателям (патронатным родителям), размер денежных средств на содержание каждого ребенка, а также меры социальной поддержки,

⁴Чашкова С.Ю. Система договорных обязательств в системе российского семейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 2004. – С.67.

¹ Джандарбек Б.А. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в Республике Казахстан: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. - Алматы, 2010. - С. 89.

предоставляемые воспитателям (патронатным родителям), должны определяться Постановлением Правительства РТ.

Обращение внимания законодателями на данную форму устройства детей, оставшихся без попечения родителей, не случайно, поскольку именно семья является ячейкой общества. Значимость семьи в формировании личности велика, и её роль незаменима. Известно, что образцы поведения в обществе, диалект, манеры, привычки, даже позы и жесты заимствуются ребенком путем подражания членам семьи. Приспосабливаясь к авторитетным фигурам, ребенок учится действовать с точки зрения одной, а затем и другой стороны. Путем наблюдений и подражания члену семьи он приходит к пониманию интересов и ожиданий. Такая семья формирует у детей навыки преодоления трудных жизненных ситуаций, психологическую защиту и правильное поведение при стрессах, а также морально-этическую установку на создание собственной стабильной семьи, что важно и для некоторых взрослых граждан, прежде всего для тех, кто видит в воспитании детей свое призвание, кто небезразличен к судьбе обездоленных детей и считает, что у него хватит сил, умения и опыта воспитывать чужих детей.

В качестве положительной составляющей патронатной семьи можно отметить следующее. Как известно, таджикские семьи, как правило, многодетные, и часто воспитательные функции принимают на себя старшие дети. Последние, в свою очередь вынуждены следить за своим поведением, чтобы своим примером влиять на младших братьев и сестёр.

Сложно говорить о формировании личности, получившей полноценное воспитание, в детском доме или интернате для детей-сирот.

В силу этого нам представляется правильным обращение внимания законодателем на устройство детей в патронатные семьи, преимущество которых объясняется небольшим количеством детей, находящихся в них (до 8 детей, как свидетельствует практика других государств), возможностью привития ребенку образца поведения, которое он будет реализовывать в дальнейшей своей жизни.

Конечно же, «назначение приемной семьи – удовлетворение права ребенка жить и воспитываться в семье»¹ может быть достигнуто, лишь, если лица, желающие быть воспитателями (патронатными родителями), отвечают предъявляемым законом требованиям, которые должны быть четко указаны в СК. Логично, что патронатную семью не могут создать не обладающие гражданством РТ несовершеннолетние лица, не состоящие в браке лица, лица разного пола, не связанные кровным родством, признанные судом недееспособными или ограниченно дееспособными, совершившие умышленные преступления; лишенные родительских прав или ограниченные в них, отстраненные от опеки (попечительства) за

¹ Шибутани Т. Социальная психология. - М., 1969. - С. 417.

ненадлежащее выполнение обязанностей опекуна (попечителя), бывшие усыновители, если усыновление отменено судом по их вине, страдающие заболеваниями, исключающими создание надлежащих условий для воспитания ребенка. Перечень таких заболеваний указан в Постановлении Правительства РТ № 406 от 1 октября 2004 года.

Кроме того, в качестве гарантии обеспечения интересов ребенка семейное законодательство должно предусматривать обладание воспитателями (патронатными родителями) условиями для проживания детей - жилой площадью, отвечающей санитарно-гигиеническим требованиям, которые подтверждены соответствующими документами.

Договор о передаче ребенка на воспитание в приемную семью должен содержать обязанности по созданию условий для реализации ребенком права на воспитание, образование и содержание патронатным родителем, права и обязанности патронатного родителя, права и обязанности органа опеки и попечительства, включая размер его вознаграждения, срок действия договора, основания для прекращения договора. При устройстве в патронатную семью нескольких детей оформление одного договора о патронатной семье не допускается. На каждого ребенка составляется отдельный договор, при истечении срока которого пролонгация не допускается. Продление договора возможно только на основании нового договора о патронатной семье.

Целесообразно, по нашему мнению, предварительное знакомство ребенка с воспитателями (патронатными родителями) и согласие ребенка, достигшего 10-летнего возраста. Со своей стороны, воспитатели (патронатные родители) должны получить достоверную информацию о состоянии ребенка с целью оценки своих возможностей по созданию условий для ребенка, требующего особого ухода.

Следует помнить, что дети, передаваемые в патронатную семью, сохраняют права на причитающиеся им алименты, пособия, пенсии и другие социальные выплаты, право собственности на жилое помещение или право пользования им, на общение с родственниками и родителями, а также обладают правами на защиту своих прав и законных интересов.

Кроме того, патронатный родитель, как опекун ребенка, обязан обеспечить сохранность имущества ребенка на весь период действия договора.

В случае использования патронатной семьи для достижения корыстных целей или совершения аморальных действий патронатный родитель должен быть привлечен к административной либо уголовной ответственности.

Причинение физического, психического, морального, имущественного вреда ребенку патронатным родителем требует оперативного реагирования органа опеки и попечительства путем обращения в правоохранительные органы и в суд для защиты прав и интересов несовершеннолетнего. Неисполнение данной обязанности должно повлечь привлечение органа опеки и попечительства к ответственности за неисполнение обязанностей по надзору за патронатными родителями.

Кроме того, орган опеки и попечительства должен способствовать созданию необходимых условий для воспитания, образования и содержания ребенка, а также осуществлять надзор за условиями жизни детей, переданных на воспитание в приемную семью.

В свою очередь, патронатные родители должны обладать правами и обязанностями.

В качестве прав патронатных родителей можно назвать те же права, что и опекунов и попечителей, а также получение заработной платы, внесение срока осуществления данной функции в страховой стаж, предусмотреть удлиненные трудовые отпуска, как для педагогических работников, предоставление льгот по коммунальным платежам, оплате электричества, бесплатное медицинское страхование.

В частности патронатные родители обязаны воспитывать ребенка непрерывно, находясь с ним под одной крышей, на основе уважения его достоинства, создавать условия для получения им образования, контактируя с педагогами из образовательных учреждений, заботиться о его физическом и психическом развитии, периодически проходить медицинские осмотры, обеспечивать нравственное развитие ребенка путем надзора за получаемой ребенком информацией, запрета посещения мест, наносящих вред его несформировавшейся психике, обеспечивать питанием, соответствующим требованиям для детей определенного возраста, одеждой, учебными принадлежностями, привлекать к легкому труду с целью формирования самостоятельности ребенка.

Исходя из этого, нам представляется целесообразным внесение изменений и дополнений в соответствующие нормативные правовые акты РТ в части установления ответственности лиц, являющихся участниками правоотношений, установленных договором о патронатной семье и другими нормативными правовыми актами РТ.

С целью устранения пробелов в действующем законодательстве РТ, регулирующем вопросы устройства детей, оставшихся без попечения родителей, считаем целесообразным внесение дополнений в СК РТ путем включения новой главы 20¹ «Патронатная семья», содержащей 5 статей:

- Патронатная семья;
- Патронатные родители (воспитатели);
- Договор о принятии детей на воспитание в патронатную семью;
- Права ребенка, переданного на воспитание;
- Ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение обязанностей воспитателями;
- Наблюдение за условиями жизни детей, переданных на воспитание в патронатную семью.

Следует заметить, что другие формы устройства детей, оставшихся без попечения родителей: детский дом семейного типа, воспитанники воинских частей и др. в Таджикистане не имеют на данный момент предпосылок для развития.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что для реализации прав и законных интересов ребенка на семейное воспитание путем применения иных, кроме опеки (попечительства) и усыновления, форм устройства детей необходимо разработать систему нормативных правовых актов, предусматривающих такую возможность. В связи с этим считаем целесообразным развить заложенные в Законе РТ «О защите прав ребенка» положения о патронатной семье (воспитателях), поскольку данная форма устройства детей позволит ребенку получить право жить и воспитываться в семье, путем внесения дополнений в СК РТ, разработки Положения о патронатной семье, Положения об оплате труда патронатным родителям (воспитателям) и Типового договора о патронатной семье и внесения изменений и дополнений в Уголовный кодекс РТ, Кодекс об административных правонарушениях, Закон «О пенсионном обеспечении граждан Республики Таджикистан» и другие нормативные правовые акты.

Литература:

1. Алексеева О.Г., Заец Л.В., Звягинцева Л.М. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации (учебно-практический) / под общ. ред. С.А. Степанова. - Екатеринбург: Институт частного права, 2010.
2. Горденюк Д.В. Приемная семья // Семейное право / под ред. Ю.Ф. Беспалова, О.А. Егоровой, О.Ю. Ильиной. - М.: Закон и право, 2013.
3. Джандарбек Б.А. Правовое регулирование брачно-семейных отношений в Республике Казахстан: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. - Алматы, 2010.
4. Михеева Л. Ю. Проблемы правового регулирования отношений в сфере опеки и попечительства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - Томск, 2003.
5. Рясенцев В.А. Семейное право. - М.: Юрид. лит., 1971.
6. Чашкова С.Ю. Система договорных обязательств в системе российского семейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. - М., 2004.
7. Шибутани Т. Социальная психология. - М., 1969.

Тагаева С.Н., Холмахмадзода С.

Фишурда

Масъалаҳои амалӣ намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии кӯдак ба тарбия дар оила тавассути татбиқи шаклҳои дигари ҷобачокунии кӯдак

Дар мақолаи мазкур муаллифон баъзе масъалаҳои амалӣ намудани ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии кӯдак ба тарбия дар оила тавассути татбиқи шаклҳои дигари ҷобачокунии кӯдак мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар он оилаи патронатиро ҳамчун шакли алтернативии ҷобачокунии кӯдаки бе таъминоти волидайнмонда меҳисобад. Онҳо, инчунин боби нав оид ба оилаи патронатӣ дар Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамоянд.

Тагаева С.Н., Холмахмадзода С.

Аннотация

Проблемы реализации прав и законных интересов ребенка на семейное воспитание путем применения иных форм устройства детей

В данной статье авторы затрагивает некоторые вопросы реализации прав и законных интересов ребенка на семейное воспитание путем применения иных форм устройства детей. В нем они предлагает патронатную семью как альтернативную форму устройства детей, оставшихся без попечения родителей. Она также предлагает новую главу в Семейном кодексе Республики Таджикистан о патронатной семье.

Tagaeva S.N., Kholmahmadzoda S.

The summary

Problems of realization of the rights and legitimate interests of the child to family education through the use of other forms of placement of children

In this article, the authores touches upon some issues of the implementation of the rights and legitimate interests of the child in family education through the use of other forms of placement of children. In it, proposes a foster family as an alternative form of placement for children left without parental care. She is also proposes a new chapter in the Family Code of the Republic of Tajikistan on foster families.

БАЪЗЕ МУАММОҶОИ АМАЛИСОЗИИ МАНФИАТИ ОИЛАВӢ ДАР МОЛИКИЯТИ ЯКЧОЯИ ҲАМСАРОН

Калидвожаҳо: қонунгузорӣ, ҳуқуқи моликият, манфиати оилавӣ, моликияти умумӣ, моликияти якҷояи ҳамсарон, ҳиссаи идеалӣ, ҳиссаҳо дар ҳуқуқи моликият, ҳисса дар арзиши молу мулк, ҳифзи манфиатҳои оилавӣ, аҳд.

Ключевые слова: законодательства, право собственности, семейный интерес, общая собственность, общая собственность супругов, идеальная доля, доля в право собственности, доля в стоимости имущества, защита семейных интересов, сделка.

Keywords: legislation, property right, family interest, common property, common property of spouses, ideal share, share in the right of ownership, share in the value of property, protection of family interests, transaction.

Зарурати ошқор намудани табиати ҳуқуқи моликияти умумӣ тибқи қонунгузори Чумҳурии Тоҷикистон дар он ифода меёбад, ки он бо таври кофӣ имконият медиҳад, ки ду ва якҷанд шахрванд ё ташкилот якҷоя ягон объектро созанд ё онро бо мақсади қонеъ намудани талаботи худ истифода баранд. Ҳангоми моликияти умумӣ ҳуқуқи моликият оид ба объекти умумӣ дар як вақт ба ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ тааллуқ дорад. Ин ҳолат ҳуқуқ ва манфиатҳои ягон иштирокчиёни онро паст наменамояд ва ба ҳар як иштирокчӣ имконият медиҳад, ки хоҳиш ё иродаи дигар иштирокчиёно ба назар нагирифта, ин ё он масъалаи ба объекти умумӣ тааллуқдоштаро ҳал намоянд.

Қисми таркибии моликияти умумӣ, моликияти якҷоя мебошад. Хусусияти муҳими ҳуқуқи молумулки якҷояи ҳамсарон дар он зоҳир мегардад, ки ҳангоми ба миён омадани баҳсҳои молумулкии ҳамсарон уҳдадор нестанд, ки умумияти молумулкиро нисбат ба предмети мушаххас исбот намоянд, агар предмети мазкур дар давраи ҳамзистии якҷоя ва пешбурди хоҷагии умумӣ ба даст оварда шуда бошад.¹ Баъзе муаллифон, масалан Т.И. Зайцева ба молу мулки умумии якҷоя табдил ёфтани

* Унвонҷӯи Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқӣ ба номи А. Баҳовиддинови АМИТ.

¹ Левушкин А. Н., А.А. Сребрякова Семейное право. Учебное пособие.- Ульяновск, УлГУ, 2011.-С.131; Маҳмудзода М.А., Худоёрзода Б.Т. Ҳуқуқи оилавии Чумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2015. -С.201.

молу мулки шахсии ҳамсаронро тавассути аҳдномаи никоҳ инкор менамояд.¹

Ҳануз дар адабиёти ҳукукии то инкилобии рус ягонагӣ оид ба фаҳмиши моликияти умумӣ дар он ифода меёфт, ки муносибат оид ба моликияти умумӣ мавҷудияти як ашёро ҳамчун объекти ҳуқуқ ва якчанд субъектҳои ҳамон ҳуқуқро пешбинӣ мекард. Ба ақидаи Д.И.Мейер моликияти умумӣ вучуд дошта наметавонад, агар ҳар як қисми ашё дорои молики алоҳидаи худ бошад. Ҳуқуқи моликияти умумӣ воқеан тақсимнашавандагии ашёро пешбинӣ менамояд ва иштироки ҳаммолик дар идоракунии молумулки умумӣ дар он зоҳир мегардад, ки ҳамаи онҳо молумулкро бо розигии ҳамдигар идора мекунанд. Оид ба он, ки чи объекти ҳуқуқи ҳар як соҳибмулкро ташкил медиҳад боиси бавучудоии се назарияи дар бораи табиати ҳуқуқи моликияти умумӣ гардида буд: аввало, назарияи ҳиссаи идеалӣ дар ашё, сониян, назарияи маҷмӯи ҳиссаҳо дар ҳуқуқи моликият ва баъдан, назарияи ҳисса дар арзиши молу мулк (ашё).

Асосгузори назарияи ҳиссаи идеалӣ дар ашё Д.И.Мейер ба ҳисоб мерафт. Вай қайд карда буд, ки муайянкунии қисми моддии ашё барои ҳар як ҳаммолик имконнопазир мебошад, зеро ашё воқеан байни онҳо тақсим нашудааст. Ҳамин тавр, Д.И.Мейер амали ҳар як иштирокчии муносибатҳои моликияти умумиро на ба сифати ваколоти соҳибмулк, балки ҳамчун амалисозии ҳуқуқи ихтиёрдорӣ ҳиссаи молумулке, ки моликияти умумиро ташкил медиҳад, шарҳ додаст.²

Г.Ф. Шершеневич хангоми муайян намудани табиати ҳуқуқи моликияти умумӣ бинобар ду ҳолат имконпазир намедонад:

Якун, бинобар ба ҳар яке аз моликони умумӣ эътироф намудани ҳуқуқ ба ҳиссаи идеалӣ нисбат ба ашёи моддӣ, зеро ашё моддист ва бояд бо таври моддӣ тақсим шавад, на ин ки идеалӣ.

Дуюм, маҷмӯи ҳуқуқ ба ҳиссаи идеалӣ тааллуқияти доштани худӣ ашёи моддиро муайян намекунад. Зимнан Г.Ф.Шершеневич шарҳи моликияти умумиро ҳамчун маҷмӯи ҳиссаҳо дар ҳуқуқи моликият бо муваффақият намеҳисобад. Зеро ба андешаи ӯ ҳуқуқи моликият тақсимнашаванда аст ва ба ҳамаи субъектҳо якҷоя таалуқ дорад ва ба ҳамаи ашё паҳн мегардад.

Г.Ф.Шершеневич хулоса мекунад, ки ҳуқуқи ҳар яке аз моликони ба объекти худ танҳо ҳиссаи ҳуқуқ ба ҳиссаи арзиши ашё мебошад.³

Ба ин ақида Н.Н Мисник ризо нашуда қайд менамояд, ки назарияи ҳиссаи идеалӣ дар ашё метавонад мазмуни аслии мафҳуми ҳиссаро, ки

¹Зайцева Т.И. Семейное право на нотариальной практике// Бюллетен нотариальной практики. -М., 2002. -№1. -С.16.

² Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2-хч. Ч.2. По исправленному и дополненному изд., 1902. –М., 1907. -С.40-42.

³ Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского право. – Тула, 2001. –С.280.

бо муқаррароти моддияти он муттаҳид аст, ошкор намояд. Ӯ қайд ме-
намояд, ки механизми тақсимоти идеалии ашъро, ки Д.И.Мейер нишон
додааст ва маҷмӯи ҳуқуқҳо ба ҳиссаи идеалӣ тасаввуротро ба таалуқи-
яти ашъи моддӣ низ медиҳад. Ҳисса моддист, зеро ашъ моддист, вале
ҳисса дар як вақт идеалист, зеро на бо роҳи нишон додани қисми воқеии
ашъ, балки бо роҳи идеалӣ, зехнан, абстрактӣ ба қисмҳо тақсим кардани
ашъ ҷудо мешавад. Н.Н.Мисник дар назар дорад, ки нишондод ба қисми
воқеии ашъ бе ашъи тақсимнашаванда ғайриимкон аст ва қисми муа-
йяншудаи объекти моликияти умумӣ барои соҳиби ва истифода воба-
сташуда бошад, ҳисса нест.¹

Ба андешаи мо ҳисса дар ҳуқуқи моликият, ки объекти ҳуқуқи ҳар
яке аз соҳибмулкнорро ташкил медиҳад, бояд ҳам ба муносибатҳои мо-
ликияти умумии ҳиссаӣ ва ҳам ба муносибатҳои моликияти умумии
якҷоя татбиқ гардад. Хусусияти назарияи Д.И.Мейер дар он аст, ки
шарҳи он оид ба амали ҳаммолик на ба сифати соҳибҳуқуқи молик,
балки ҳамчун амалисозии ҳуқуқи ихтиёрдорӣ ҳиссаҳои молу мулк, ки
моликияти умумиро ташкил медиҳанд, ба муносибатҳои моликияти
умумии якҷоя татбиқ намешаванд. Дар муносибатҳои моликияти якҷояи
умумӣ иштирокчиён дорои ҳамаи ҳуқуқҳои моликият нисбат ба молу-
мулки умумӣ мебошанд, вале аз имконияти амалисозии ҳуқуқи ихтиёр-
дорӣ ҳиссаҳои молу мулк бинобар номуайянии ҳаҷми он маҳрум ме-
бошанд. Пешниҳоди Г.Ф.Шершеневич оид ба шарҳи табиати ҳуқуқи
моликияти умумӣ ҳамчун ҳисса дар арзиши ашъ, инчунин нисбат ба мо-
ликияти умумӣ татбиқ намешавад.

Ба андешаи мо назарияи ҳисса дар ҳуқуқи моликият афзалиятнок
буда, аввало он фарқияти куллиро дар амалишавии ҳуқуқҳо аз ҷониби
иштирокчиёни муносибатҳои ҳиссаӣ ва моликияти якҷоя ифода мена-
мояд. Дуюм, тасаввурот оид ба ҳуқуқ дар ҳисса аз муайянии ҳуқуқи
маҳрум набуда, танзими аниқи муносибатҳои моликияти ҳиссавиро дар
Кодекси граждани то ҳадди ниҳой доираи бархурди имконпазири ҳам
манфиатҳои иштирокчиёни моликияти ҳиссаӣ ва ҳам манфиатҳои
онҳоро бо манфиатҳои шахсони сеюм маҳдуд месозад.

Вале тартиби пешниҳоднамудаи ҳиссаи идеалӣ ва ҳисса дар ҳуқуқи
моликият (ҳиссаи воқеӣ) дар илм дастгирии худро наёфтанд.
Д.М.Генкин ва О.С.Иоффе дар маҷмӯи муқаррароти гуфтаи
Г.Ф.Шершеневичро тақсим намуданд. О.С.Иоффе назарияи ҳиссаи иде-
алиро дар ашъ рад намуда, қайд кардааст, ки ҳангоми чунин тартиб
субъекти ҳуқуқи моликият ба ашъ ҳамчун объекти моддӣ бояд маҷмӯи

¹ Мисник Н.Н. Правовая природа общей собственности// Правоведение.- 1993. -№1. – С.29.

моликонро эътироф намуд. Ба ақидаи ӯ ба сифати ҳиссаи идеалӣ, арзиши муайяни ашёро танҳо фикран тасаввур кардан мумкин аст.¹

Ақидаи мазкурро Ш. Тағойназаров дастгирӣ намуда қайд менамояд, ки агар ҳиссаи реалии ин ё он иштирокчӣ муайян карда шуда бошад, онгоҳ онро соҳибмулки инфиродии ҳиссаи мазкур эътироф намудан лозим, на иштирокчии моликияти умумӣ. Аз ин ҷо мафҳуми ҳиссаи воқеӣ (реалӣ) ба табиати ҳуди моликияти умумӣ муҳолиф мебошад.²

Ба андешаи А.А.Ерошенко оид ба ҳисса дар муносибатҳои моликияти умумӣ метавон бо ду маъно сухан гуфт. Ҳисса дар ҳуқуқи моликият ба ашё ва ҳисса дар молу мулк. Яқумро ҳиссаи идеалӣ меноманд. Зеро на предмет дар шакли табиӣ тақсим мешавад, балки ҳуди ҳуқуқ. Дар ин маврид ҳиссаи идеалӣ ҳамчун натиҷаи тақсими ҳуқуқи моликият байни субъектҳои он дар намуди каср инъикос меёбад. Шарҳи назарияи ҳиссаи идеалии дар ҳуқуқ пешниҳоднамудаи А.А.Ерошенко бо моддияти ҳуди молу мулк ҳамчун объекти ҳуқуқ мутахҳид карда шудааст. Ҳисса дар ҳуқуқи моликият дар ҳолати тақсимоат ба ҳисса дар молу мулк мубаддал мегардад.

Муқобили шарҳи тааллуқият ҳиссаи дар ҳуқуқи моликияти умумӣ ба ҳар яке аз моликони М.Г.Маркова эърод гирифта, қайд менамояд, ки тарафдорони тартиби (сохтори) мазкур бояд оид ба ҳисса дар ҳуқуқ ҳамчун натиҷаи тақсими ҳуқуқҳо ва оид ба таалуқ будани ҳуқуқҳои дахлдор аз рӯи қисм-қисм ба ҳаммоликони сухан кунанд, ки аз ҳақиқат дур аст.³ Беасосии эътирозҳои онро А.А.Ерошенко нишон дода, оид ба тақсими ҳуқуқи моликият қайд намудааст, ки на тақсимкунии ҳуди ҳуқуқҳоро оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ молу мулк дар назар доранд, балки муқаррарнамоӣ дар шакли абстраксии сарҳадҳо дар доирае, ки ҳуқуқҳои субъективӣ иштирокчиёни моликияти умумӣ амал менамоянд.⁴

Моҳияти амалии ҳисса дар ҳуқуқ аз он иборат аст, ки он ҳудудҳои «доҳилии» амалисозии ҳуқуқҳоро муқаррар менамояд, ки ба ҳар як ҳаммолик беихтилоф барои соҳибӣ кардан, истифода намудан ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк имкон медиҳад. Аз ин муносибатҳои моликияти якҷоя маҳруманд. Аз ин ҷо фарқияти чиддӣ дар амалисозии вақолатҳои иштирокчиёни муносибатҳои моликияти ҳиссагӣ ва якҷоя мавҷуд мебошад. Тасаввурот оид ба моликияти якҷоя, ҳамчун молики-

¹ Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах.-Л.,1958.- С.339.

² Тагайназаров Ш. Общая долевая собственность в советском гражданском праве. – Душанбе, 1966. –С.3-4.

³ Маркова М.Г. Понятие и содержание права общей собственности. Очерки по гражданскому праву.-Л.,1957.-С.82.

⁴ Ерошенко А.А. Личная собственность советских граждан. -Краснодар, 1970. -С.18

яти беҳисса ба омехтакунии фарқияти чиддии масъалаҳо оид ба мавҷудияти ҳисса ва муайянкунии ҳаҷми он асос меёбад.¹

Асоси фарқияти дар қонунгузорӣ мустаҳакам қардани моликияти ҳиссагӣ ва якҷоя аз он иборат аст, ки дар муносибатҳои моликияти ҳиссагӣ ҳаҷми ҳиссаи ҳар як иштирокчӣ ҳамавақт аниқ муайян аст ва дар муносибатҳои моликияти якҷоя бошад он муайян нест.

Бояд қайд намоем, ки ҳангоми ба созиш наомадани ҳамсарон (собиқ ҳамсарон) оид ба тартиби истифодаи молумулки якҷоя танҳо талаб намудан дар бораи муайянкунии ҳиссаҳо бо муайянсозии минбаъдаи тартиби истифода мутобиқи м. 295 КГ ҚТ ё оид ба тақсими моликияти якҷоя имконпазир мебошад. Зеро на дар моддаи 302 КГ ҚТ, на дар моддаи 35 КО ҚТ аз ҷониби суд муайянкунии тартиби истифодаи молу мулки якҷоя пешбинӣ нашудааст. Қайд менамоем, ки тартиби соҳибӣ қардан ва истифода намудани молумулки хоҷагии деҳқонӣ низ дар асоси шартномаи ғаёлияти якҷоя, ки аъзои хоҷагӣ мебанданд, муайян қарда мешавад (м. 7 Қонун).²

Ихтиёрдорӣи объекти ягона дар муносибатҳои моликияти ҳиссагӣ духура танзим мешаванд. Нисбат ба ихтиёрдорӣи ҳамаи объект ва ба ихтиёрдорӣи ҳиссаи иштирокчӣ бо риояи ҳуқуқи афзалиятноки харид (қ.1 ва қ.2 м.294 КГ), ки то ҳадди ниҳой имкони бархӯрди манфиатҳои иштирокчиёни моликияти ҳиссагӣ ва шахсони сеюмро маҳдуд менамояд.

Моликияти якҷоя ҳангоми мавҷудияти манфиатҳои молумулкии мустақили иштирокчиён, ки ҳуқуқҳои онҳо ба молу мулки умумӣ то тақсимот дифференсатсия қарда нашудааст, барои муомилот муайян нашудааст. Сохтори моликияти якҷояе, ки дар он ба иштирокчиёни алоҳида ҳиссаҳои алоҳида ҷудо қарда нашудааст соҳаи мустақилро дар молу мулки умумӣ пешниҳод намекунад, ки онҳо онро метавонистанд ихтиёрдорӣ намоянд. Дар табиати ҳуқуқи моликияти якҷоя имконияти суиистифода аз ҳуқуқ «гузошта шудааст», ки бо таври мушаххас дар муносибатҳои моликияти ба манзили хусусигардонидашуда зоҳир мегардад. Муайян набудани ҳиссаҳо ҳангоми мавҷудияти эҳтимолияти розигии ҳамаи иштирокчиён барои аз ҷониби яке аз онҳо бастанӣ аҳди ихтиёрдорӣ ба вайроншавии манфиатҳои иштирокчиёни амалинасозандаи санади ихтиёрдорӣи моликияти якҷоя оварда мерасонад. Ин боиси мухолифати умумиэътирофшудаи ду муносибати ҳифзи манфиатҳо мегардад. Аз як тараф манфиати шахсони сеюм дар эътирофи бегонагӣ шартнома, ки ба яке аз иштирокчиён оид ба бегонакунии объекти бахшии моликияти якҷоя баста шудааст (манфиати таъмини муомилоти гражд-

¹ Мисник Н.Н. Правовая природа общей собственности //Правоведение.-1993. -№1.-С. 24.

² Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)» аз 15 март соли 2016, №1289// Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2016, №3, мод.142.

данӣ). Аз дигар тараф манфиати ҳаммоликони дигари хоҳишманди раҳой ёфтанд аз оқибатҳои номатлуби бастанӣ он, ки аҳдро ҷонибдорӣ намекунад. Татбиқи ин муҳолифат бо таври императивӣ ба институти моликияти якҷоя «ичозат дода шудааст», вале нисбат ба хонаҳои хусусигардонидашуда-худӣ имконияти хусусигардонии манзил ба моликияти якҷоя истисно шудааст¹.

Вобаста аз ҳолатҳои номбаршуда метавонад моликияти якҷоя одилона ҳамчун ҳолати истисноии моликияти умумӣ баррасӣ карда шавад, ки он танҳо дар шакли моликияти ҳамсарон ва моликияти хоҷагии деҳқонӣ (қ.3.м. 292 КГ ҚТ) ба вучуд меояд. Ин муносибатҳо бе иродаи иштирокчиён метавонанд танҳо дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун қатъ гарданд. Муносибатҳои моликияти якҷоя метавонанд ба муносибатҳои моликияти ҳиссаӣ ё тибқи созиши ҳамаи иштирокчиён (аз он ҷумла меросгузор) ё ин ки дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун тақдир ёбанд. Н.В.Артемова қайд менамояд, ки моликияти якҷоя метавонад танҳо дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонун бавучуд ояд. Аз ин ҷо хулоса менамояд, ки ҳангоми аз ҷониби соҳибҳуқуқҳои моликияти якҷоя мақоми (статуси) ҳамсарӣ аз даст меравад, молумулки умумии онҳо наметавонанд мақоми моликияти якҷояи умумиро ҳифз намояд. Ба ақидаи ӯ мутобиқи қ. 3 м.244 КГ ФР (қ.3.м.292 КГ ҚТ) моликияти умумӣ метавонад танҳо ҳиссаӣ бошад ва ҳиссаи ҳамсарони собиқ-баробар, аз ин рӯ ихтиёрдорӣ чунин молу мулк метавонад тибқи қоидаҳои ихтиёрдорӣ моликияти ҳиссаӣ-тибқи созишномаи иштирокчиён амалӣ мешавад. Дар ин ҳолат муаллиф асосҳои бавучудӣ ва қатъи моликияти якҷояро фарқ намекунад. Бояд зикр кард, ки худ ба худ бекоркунии ақди никоҳ моликияти якҷояи ҳамсаронро ба ҳисса қатъ наменамояд, Л.С.Тихонов хулоса мекунад, ки хусусан дар робита ба бекоркунии ақди никоҳ як ҳамсари собиқ ҳуқуқ надорад нисбат ба молумулки умумӣ (аз он ҷумла биноҳои истиқоматӣ) бе розигии аниқи нотариалӣ тасдиқшудаи собиқ ҳамсари дигар аҳд бандад.²

Аҳди бастаи собиқ ҳамсар ҳамчун иштирокчии моликияти якҷоя метавонад бо талаби ҳамсари собиқ дуҷум бинобар набудани ваколатҳои зарурӣ беъэтибор дониста шавад, агар исбот карда шавад, ки тарафи дигари аҳд ин масъаларо медонист ё бояд медонист. Фарз мекунем, ки чунин таҷриба ба қонунгузорӣ амалкунанда мутобиқ аст, ки мувофиқи он муносибатҳои моликияти якҷоя танҳо бо асосҳои дар қонун нишондодашуда қатъ мегарданд. Факти бекоркунии никоҳ худ аз худ моликияти якҷояи дар никоҳ бадастовардари бекор намекунад, зеро он ба сифати асоси қатъи муносибатҳои моликияти якҷоя нишон дода

¹Хохлов С.А.Право собственности и другие вещные права// Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации.- 1995.- № 8.-С.129.

²Тихонов Л.С. Правовое положение лиц, проживающих в жилых помещениях, находящихся в частной собственности, по законодательству России и Германии: Дис.канд.юрид.наук.- М. 2006.-С.71.

шудааст. Ҳангоми набудани дигар вариант дар аҳдномаи никоҳ молу мулк моликияти якҷоя боқӣ мемонад, то он ки собиқ ҳамсарон тақсими онро ихтиёран ё бо тартиби судӣ амалӣ нақунанд, созишнома оид ба муайянқунии ҳиссаҳо набанданд, ё ин ки то кредитори яке аз онҳо даъво дар бораи чудо намудани ҳиссаи қарздорро аз ин молу мулк пешниҳод нақунанд. Нишонаи муқарароти дуҷуми моликияти якҷояро мутахассисони соҳаи ҳуқуқи граждани робитаи шахсии иштирокчиёни онро эътироф меқунанд, ки он нақши муҳимро дар моликияти умумии ҳамсарон мебозад.¹

Бояд қайд намоем, ки масъала оид ба амалисозии ҳуқуқи ихтиёрдорӣ масъалаи таносуби манфиатҳои аъзои алоҳидаи оила ва манфиати оила мебошад. Зеро моликияти якҷояи ҳамсаронро асосан молумулке ташкил медиҳад, ки барои қонебгардони эҳтиёҷоти умумиоилавӣ истифода мешаванд. Чи тавре муқаррар шудааст, ҳисса дар ҳуқуқи моликият функцияи меъёр барои ҳисобҳоро иҷро намуда, барои муайянқунии табиати ҳуқуқи ашъе, ки ба ҳар як иштирокчӣ таалуқ дорад, ҳалқунанда мебошад. Бо назардошти ҳолатҳои номбаршуда байни ҳамсарон бастании аҳдҳо марбут ба «азнавтақсимиқунии» ҳаҷми ҳуқуқҳои молумулкӣ ба молумулки якҷоя мушкил карда шудааст.

Ягона тавсияҳои имконпазири гузаштан аз моликияти якҷояи ҳамсарон ба моликияти ҳиссавӣ оид ба мураккабии муайянқунии, ҳаҷми ҳуқуқ (ҳангоми будани моликияти якҷоя) изҳор карда мешавад, ки онро ҳамсари аҳдро баста нияти ихтиёрдорӣ қардан дорад.

Бояд қайд кард, ки аҳдҳои байни ҳамсарон басташавандаи марбут ба додани ҳуқуқи моликият ба молумулки умумӣ ниҳоят кам буда, ба манфиатҳои шахси сеюм даҳолат намеқунанд. Аз ин рӯ, Кодекс оид ба никоҳ ва оилаи РСС Тоҷикистон аз 1 январи соли 1970 мавриди амал қароргирифта оид ба аҳдҳои молумулкии байни ҳамсарон онро ёдрас ҳам намекард. Вале кодексҳои дигар ҷумҳуриҳои имконияти бастании онҳоро медонист, агар онҳо ҳуқуқҳои молумулкии яке аз ҳамсарон ё фарзандонро вайрон нақунанд.

Дигар усулро санадҳои ихтиёрдории молумулки умумӣ талаб мекарданд, ки яке аз ҳамсарон амалӣ менамуд. Вале танҳо меъёрҳои КоНО РСС Украина ва РСС Эстония муқаррар намуда буданд, ки амали як ҳамсар барои идорақунӣ ва ихтиёрдории молумулки умумии онҳо дар як вақт амали ҳамсари дигар ҳисобида мешавад.² Вале қонибдорӣ пешакии розигии хатии амали як ҳамсар аз тарафи дигарӣ танҳо дар ҳо-

¹ Усманов О., Маҳмудов М. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, Сино, 1994.- С.19-26.

² Шахматов В.П. Законодательство о браке и семье (Практика применения, некоторые вопросы теории). - Томск, 1981.- С 29; Рясенцев В.А. Задачи совершенствования законодательства о браке и семье // Развитие законодательства о браке и семье.- М.,1978.- С.32; Маҳмудов М, Худоев Б. – Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «Эр-граф», 2015.- С.206-214.

латҳои дар қонун нишондодашуда талаб карда мешуд. Дар ҳамаи ҷумҳуриҳо, ҳангоми бегонакунии манзил, аз ҷумла дар ҚШС Қирғизистон ва ҚШС Узбекистон, ҳангоми бегонакунии автомобил, дар ҚШС Озарбойҷон, ҚШС Қазоқистон, ҚШС Украина, ҳангоми амалисозии ҳар гуна аҳдҳо, ки тасдиқи нотариалиро талаб мекарданд; дар ҚШС Эстония - ҳамчун аҳдҳо, ки бақайдгириро талаб мекарданд, розигии ҳамсар талаб карда мешуд. Зимнан Е.М. Ворожейкин қайд намуда буд, ки амалисозии ҳуқуқҳои ихтиёрдории умумӣ нисбат ба ҳавлӣ аз ҷониби яке аз ҳамсарон ба ҳуқуқҳои ҳамсари дигар ва ҳамаи аъзои оила, аз он ҷумла фарзандони ноболиғ дахл менамояд, аз ин ҷо татбиқи ин тартиб дар ҳамаи ҳолатҳои бегонакунии ҳавли истиқоматӣ бояд зарур бошад¹. Ҳуқуқҳо оид ба идоракунии дигар молумулки умумӣ аз ҷониби ҳамсарон ҳам яқоя ва ҳам дар алоҳидагӣ амалӣ мешуданд. Зимнан, аз ҷониби яке аз ҳамсарон аҳд бидуни иродаи дигарӣ маъмул анҷом дода мешуд, вале масъалаи оқибатҳои аҳдҳои ба ин монанд то қабули КГ ҚТ меъёран ҳал нашуда буд.

Хотиррасон мекунем, ки моликияти яқоя барои муомилот ҳангоми ихтилофи манфиатҳои молумулкии иштирокчиёни он дар назар нест. Масалан, Н.М.Ершова бевосита нишон додаст, ки баъзан яке аз ҳамсарон на ба манфиати ҳамсари дигар ва оила дар шакли том амал мекунад. Вале бояд авлавияти манфиатҳои харидори бовичдонро ба инобат гирифт ва барои кафолати ҳуқуқҳои он ба таваккали имконпазири вайронкунии манфиатҳои молумулкии ҳамсари дигарӣ ва аъзои оила рафт.² Г.А.Кузнецова, инчунин эътироф намудааст, ки ҳамсари молумулкро бегонақунанда на ҳама вақт ба манфиати оила амал мекунад.³ Саволе ба миён меояд, ки то кадом дараҷа таваккали вайронкунии манфиатҳои молумулкии ҳамдигарӣ ва оила дуруст аст ва мулоҳиза оид ба аввалиндараҷавии манфиатҳои харидори бовичдон устувор аст.

Ба ақидаи мо, зарурати эътирофи беътибории аҳдҳо оид ба бегонакунии молумулки яқоя аз ҷониби як ҳамсар берун аз иродаи дигарӣ «дубора» возеҳ аст. Принсипи дахлнопазирии моликияти ҳамсари аҳдро набаста ва манфиатҳои оила гардидааст. Имконияти воқеии ҷунин эътироф хеле кам аст, зеро бо уҳдадорӣ даъвогар вобаста ба исботи на танҳо набудани иродаи худ барои бегонакунии молумулки баҳсӣ, балки огоҳ будани харидор оид ба набудани розигии ӯ барои бастанӣ аҳд во-

¹ Ворожейник Е. М. Правовые основы брака и семьи. - М., 1969.- С.66.

²Тихонова Л.С.Правовое положение лиц, проживающих в жилых помещениях, находящихся в частной собственности, по законодательству России и Германии: Дис... канд.юрид.наук.-М., 2006. -С.74; Фоков А. П. Проблемы права общей собственности: теоретические и практические аспекты: дис..д-ра юрид.наук.- Рязань.-2003.-С.274.

³Кузнецова Г. Некоторые вопросы практики применения законодательства о раздельном и совместном имуществе супругов/ Законодательство о браке и семье и практика его применения (К 20-летию Основ и КоБС РСФСР): межвуз. сб.науч.тр.-Свердловск, 1989. -С.51.

баста аст. Ҳол он ки моҳияти иҷтимоии эҳтимолият аз он иборат аст, ки ба онҳо ҳангоми мавҷудияти манфиат ба ҳифзи муносибатҳои муайян муроҷиат мекунад. Омили воқеии чунин пешниҳодҳо, чи тавре И. Оршанский қайд мекунад, на эҳтимолияти воқеии натиҷа мебошад, балки хоҳиши ҳифзи манфиатҳои муҳимтари ҷамъият мебошад. Зимнан фаҳмиш оид ба он, ки чӣ боадолаттар аст, кадом манфиатҳо ҳифзи афзалиятноки қонунро сазоворанд, доимо тағйир меёбанд. Эҳтимолияти қонуни дар давраҳои гуногун бавҷуд меоянд, нест мешаванд ва ҷойи худро ба дигар пешниҳодҳои муқаррарии муҳолиф медиҳанд.¹ Одатан мушкили дар ихтилофи манфиатҳои ҳамсари хоҳиши бастанӣ аҳдро надошта ва шахси сеюм, ки объекти баҳсии моликияти якҷояро ба даст овардааст, дида мешавад. Пешниҳод мешавад, ки дар навбати аввал бояд манфиати умумиоилавино ба манфиатҳои муомилоти граждани шомил намуд. Вақти эътирофи он расидааст, ки манфиати шахси сеюм набояд дар муқоиса бо манфиати оилавӣ дар ҳолати бегонакунии молумлки ба оила зарурӣ бартарӣ дошта бошад. Дар ин ҳолатҳо бояд эҳтимолиятро тағйир дод ё соҳаи татбиқи онро бе паҳн намудани амали эҳтимолияти ба молумулки ҳаётан ба оила зарурӣ маҳдуд намуд.

Дар соҳаи муносибатҳои моликияти муштарақ ҳамсарон барои ба анҷом расонидани муомилот вобаста ба ихтиёрдорӣ молумулки ғайриманкул ва муомилоте, ки мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун бояд розигии пешакӣ аз тариқи идораи нотариалии давлатӣ тасдиқшуда зарур мебошад. Тибқи қ. 3 м. 35 ҚО ҚТ барои ба анҷом расонидани муомилот вобаста ба ихтиёрдорӣ қардани молу мулки ғайриманкул ва муомилоте, ки мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонун тасдиқ ё қайди нотариалиро талаб мекунад, бояд розигии пешакии аз тариқи идораи нотариалии давлатӣ тасдиқшудаи зан ё шавҳар гирифта шавад. Дар қонунгузори амалкунанда на ба ҳамаи аҳдҳои, ки предметашон молумулки манкуланд, қ.3 м.35 Кодекси оила ҚТ паҳн мегардад. Ҳол он ки дар амал маъмулан бинобар арзиши баланди воситаҳои нақлиёт речаи ҳуқуқи онҳо ба речаи молумулки ғайриманкул монанд аст.² Тибқи қонунгузори Тоҷикистон бақайдгирии воситаҳои нақлиёт санади маъмуриё эътироф шудааст, ки беҳатарии истифодаи техникаи онҳоро иҷозат медиҳад. Автомобил (нақлиёт) «оилавист», бегонакунии он берун аз иродаи ҳамсар манфиатҳои оиларо низ вайрон мекунад. Пешниҳод мешавад, ки низоми бақайдгирии воситаҳои нақлиётро метавон тақмил дода ва барои инъикоси иловагии ду ҳолатро истифода намуд.

¹Веденеев Е.Ю.Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве// Государство и право. 1998.-№ 2.-С.44; Махмудов М., Худоёрзода Б. Тафсири Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе.- 2011.- С.19-43.

² Антокольская М.В. Семейное право: Учебник.-М., 2000. -С.147; Маттеи У, Суханов Е.А.Основные положения права собственности.-М., 1999.-С.50; Николаев М. Право собственности на автотранспортное средство как основание защиты гражданином своих имущественных интересов// Хозяйство и право.-1998.-№ 1.-С.97.

Автомобил моликияти якҷоя ё алоҳида аст ва дар ҳолати аввал оё розигии ҳамсари дуҷум барои бегонакунии он вучуд дорад.

Мувофиқи моддаи 35 Кодекси оилаи ҚТ барои бозътибории аҳди аз ҷониби яке аз ҳамсарон барои ихтиёрдорӣ молумулки ғайриманқул басташуда ва аҳде, ки тасдиқи нотариалӣ ва (ё) бақайдгириро бо тартиби муқаррарнамудаи қонун талаб мекунад, гирифтани розигии ба тариқи нотариалӣ тасдиқшудаи ҳамсари дигар зарур мебошад. Розигии қайдшуда ҳам ҳангоми бегонакунии ва ҳам ҳангоми харидорӣ молумулк талаб карда мешавад. Зимнан сухан махсусан дар бораи аз ҷониби нотариус иродаи ҳамсари дар аҳд оид ба ихтиёрдорӣ моликияти умумӣ иштирокнадошта барои бастанӣ ҳамин аҳд аз ҷониби ҳамсари дуҷум меравад, на ин ки оид ба тасдиқи аслияти имзои шахрванд барои ихори розигӣ барои харид ё фурӯши амволи ғайриманқул. Чӣ тавре А.П.Фоков қайд менамояд, чунин розигии ҳамсар бояд ба тариқи нотариалӣ тасдиқ шавад, ҳатто агар ӯ шахсан ба назди нотариус ё палатаи бақайдгирӣ ҳозир шавад ҳам, тартиби бегонакунии амволи ғайриманқулро тарафҳо тағйир дода наметавонанд.¹

Чӣ тавре пешниҳод мешавад, аҳде, ки бо вайрон кардани талаботи қ.3 м.35 КО ҚТ баста шудааст, баҳснок мебошад. Зеро, аввало, дар матни қ.3 м.35 КО ба бозътиборӣ он ишора нашудааст. Сониян, қарор дар бораи бозътиборӣ аҳдро бояд суд барорад ва ҳуқуқи талаби эътирофи бозътиборӣ аҳд на ба ҳар шахс дода шудааст, балки ба ҳамсаре, ки розигии бо тариқи нотариалӣ тасдиқшудаи ӯ барои бастанӣ он гирифта нашудааст. Ҳолатҳои боиси бозътибор шудани аҳдҳо муайян шудаанд. Суд бояд далели аз ҷониби яке аз ҳамсарон бастанӣ аҳдро оид ба ихтиёрдорӣ молумулки ғайриманқул, ки молумулки якҷояи умумӣ мебошад, ё аҳде ки тасдиқи нотариалӣ ва (ё) бақайдгириро бо тартиби муқаррарнамудаи қонун талаб менамояд ва набудани розигии бо тариқи нотариалӣ тасдиқшудаи ҳамсари дуҷум барои бастанӣ онро муқаррар намояд. Аҳд баҳснок мемонад, агар ҳамсар бо ягон тарз далели дар никоҳ буданаширо пинҳон карда, бегонакунии молумулкро амалӣ намуда бошад.

Дигар мавқеъ низ арзи вучуд дорад. Масалан, дар қ.3.м.35 Кодекси оила муқаррарот ба он, ки аҳд метавонад ҳангоми исботи он бозътибор эътироф шавад, ки тарафи дигар дар аҳд медонист ё бояд норозигии ҳамсари дуҷумро барои бастанӣ он медонист аз ҷониби Е.А. Душкина таввзеҳ дода шудааст. Ба ақидаи ӯ дар м. 35 Кодекси оила сухан дар бораи намудҳои гуногуни аҳдҳои бозътибор меравад. Қоидаҳои қ. 2 аҳдҳои баҳснокро ва қоидаҳои қ.3 аҳдҳои бозътиборро дар назар доранд. Набудани розигии бо тариқи нотариалӣ тасдиқшуда, ба андешаи ӯ, ба бозътибории худӣ аҳд боис мегардад.

¹ Фоков А.П. Асари ишорашуда.- С.274;Беслапов Ю.В. Семейные отношения и семейные споры в практике судов РФ. Научно-практическое пособие. -М. Проспект. 2020. - С.16-19.

Мавқеи зикршуда метавонад дастгири ёбад, агар дар муносибатҳои ҳуқуқи граждани ба суд такмили норасоии (мукамалсозии) тасдиқи нотариалии аҳд иҷозат дода шавад.

Адабиёт:

1. Антокольская М.В. Семейное право: Учебник.-М., 2000.
2. Беспалов Ю.В. Семейные отношения и семейные споры в практике судов РФ. Научно-практическое пособие. -М., Проспект.- 2020.
3. Веденеев Е.Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве// Государство и право. 1998.-№ 2.
4. Ворожейник Е. М. Правовые основы брака и семьи. - М., 1969.
5. Зайцева Т.И. Семейное право на нотариальной практике// Бюллетен нотариальной практики. -М., 2002, №1.
6. Ерошенко А.А. Личная собственность советских граждан. -Краснодар, 1970.
7. Иоффе О.С. Советское гражданское право (курс лекций). Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах.-Л., 1958.
8. Кузнецова Г. Некоторые вопросы практики применения законодательства о раздельном и совместном имуществе супругов/ Законодательство о браке и семье и практика его применения (К 20-летию Основ и КоБС РСФСР): межвуз. сб. науч. тр.-Свердловск, 1989.
9. Левушкин А. Н., А. А. Сребрякова Семейное право. Учебное пособие.- Уляновск, УлГУ, 2011.
10. Маттеи У, Суханов Е.А. Основные положения права собственности.- М., 1999.
11. Маркова М.Г. Понятие и содержание права общей собственности. Очерки по гражданскому праву.-Л., 1957.
12. Махмудзода М.А., Худоёрзода Б.Т. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2015.
13. Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2-хч. Ч.2. По исправленному и дополненному изд., 1902. –М., 1907.
14. Мисник Н. Н. Правовая природа общей собственности// Правоведение. 1993. -№1.
15. Николаев М. Право собственности на автотранспортное средство как основание защиты гражданином своих имущественных интересов// Хозяйство и право.-1998.-№ 1.
16. Рясенцев В. А. Задачи совершенствования законодательства о браке и семье // Развитие законодательства о браке и семье.- М., 1978.
17. Тагайназаров Ш. Общая долевая собственность в советском гражданском праве. -Душанбе, 1966.
18. Тихонов Л.С. Правовое положение лиц, проживающих в жилых помещениях, находящихся в частной собственности, по законодательству России и Германии: Дис. канд. юрид. наук.- М. 2006.

19. Усманов О., Маҳмудов М. Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, Сино, 1994.

20. Фоков А. П. Проблемы права общей собственности: Теоретические и практические аспекты: Дис. д-ра юрид. наук. - Рязань, 2003.

21. Хохлов С. А. Право собственности и другие вещные права // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. - 1995. - № 8.

22. Шахматов В. П. Законодательство о браке и семье (Практика применения, некоторые вопросы теории). - Томск, 1981.

23. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. - Тула, 2001.

Раҳимзода Ф. М.

Фишурда

Баъзе муаммоҳои амалисозии манфиати оилавӣ дар моликияти якҷояи ҳамсарон

Мақолаи мазкур ба амалисозии манфиати оилавӣ ҳангоми мавҷуд будани моликияти якҷояи ҳамсарон бахшида шудааст. Қайд карда мешавад, ки хусусияти муҳимми ҳуқуқи молумулки якҷояи ҳамсарон дар он зоҳир мегардад, ки ҳангоми ба миён омадани бахсҳои молумулкӣ онҳо уҳдадор нестанд, ки умумияти молумулкии предмети муайяни дар давраи ҳамзистии якҷоя ва пешбурди хоҷагии умумӣ ба даст овардашударо исбот намоянд. Ҳамзамон, оид ба ақидаҳои ҳуқуқӣ доир ба онҳо ки, чи объекти ҳуқуқи ҳар як соҳибмулкро ташкил медиҳад ва он боиси бавучудоии се назария (назарияи ҳиссаи идеалӣ дар ашё, назарияи маҷмӯи ҳиссаҳо дар ҳуқуқи моликият ва назарияи ҳисса дар арзиши молу мулк) дар бораи табиати ҳуқуқи моликияти умумӣ гардидааст муаллиф иброи ақида менамояд. Ба андешаи муаллиф ҳисса дар ҳуқуқи моликият, ки объекти ҳуқуқи ҳар яке аз соҳибмулкдорро ташкил медиҳад, бояд ҳам ба муносибатҳои моликияти умумии ҳиссаӣ ва ҳам ба муносибатҳои моликияти умумии якҷоя татбиқ карда шавад.

Раҳимзода Ф. М.

Аннотация

Некоторые проблемы осуществления семейных интересов в общей собственности супругов

Предлагаемая статья посвящена вопросам семейных интересов при осуществлении общей собственности супругов. Отмечается, что особенности имущественных прав совместной собственности супругов заключается в том, что при возникновении имущественных споров они не обязаны доказать общность приобретенного конкретного имущества во время совместного проживания и совместного ведения хозяйства. Автор анализирует существующие точки зрения в юридической литературе (теория идеальной доли в вещи, теория совокупности доли в праве собственности и теория доли в

стоимости имущества) относительно того, что составляет правовой объект каждого собственника, отмечает, что доля в праве собственности составляющий объект права каждого собственника, должно применяться как в отношении общей долевой собственности, так и в отношениях общей совместной собственности.

Rahimzoda F. M.

The summary

Some problems of the realization of family interests in the common property of spouses

The proposed article is devoted to the issues of family interests in the implementation of the common property of the spouses. It is noted that the peculiarities of the property rights of the joint property of the spouses is that in the event of property disputes, they are not required to prove the commonality of the acquired specific property during joint living and joint housekeeping. The author analyzes the existing points of view in the legal literature (the theory of the ideal share in property law, the theory of the totality of the share in the right of ownership and the theory of the share in the value of the property) regarding what constitutes the legal object of each owner. It is noted that the share in the right of ownership, which is the right of each owner, should be applied both in relation to common shared ownership and in relations of common joint ownership.

**IV. ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ, МУРОФИАИ МАЪМУРӢ
(ИХТИСОС: 12.00.14)**

**IV. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО, АДМИНИСТРАТИВНЫЙ
ПРОЦЕСС (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12.00.14)**

Рустамзода Ч. Ю.*

**МУАММОҲОИ МУАЙЯН КАРДАНИ НАМУДҲО ВА
УСУЛҲОИ НАЗОРАТИ БУЧЕТИ ДАВЛАТӢ: ТАНЗИМИ
МОЛИЯВӢ – ҲУҚУҚӢ**

Калидвожаҳо: бучети давлатӣ, функцияи назорат, давлат, меъёр, самаранокии фаъолият, назорати ҷамъиятӣ, аудит, санҷиш, бонк, андоз, ташкилот.

Ключевые слова: государственный бюджет, контрольная функция, государство, норма, эффективность деятельности, общественный контроль, аудит, проверка, банк, налог, организация.

Keywords: state budget, control function, state, norm, performance efficiency, public control, audit, verification, bank, tax, organization.

Самаранокии фаъолияти назорати бучети давлатӣ бештар аз намудҳо ва усулҳои татбиқи он вобаста аст. Масъалаи муайян намудани намудҳо ва усулҳои назорати бучети давлатӣ яке аз масъалаҳои баҳсталаб дар илми ҳуқуқи молиявӣ ба ҳисоб меравад. Ин масъалаи баҳсталабро, аз як тараф, дар гуногунии меъёрҳо ва аз тарафи дигар, бо номуайянии мавқеи қонунгузор дар ҳалли онҳо дидан мумкин аст. Бояд қайд намуд, ки таҳлили назариявии ин масъала вучуд дорад.¹

Тавре ки маълум аст, мафҳуми намудҳо ва усулҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳуқуқ васеъ истифода мешаванд ва аз ин рӯ, онҳоро аз мавқеъҳои хеле гуногун баррасӣ кардан мумкин аст.

Бояд қайд намуд, ки доир ба мафҳуми “намуд” ва “усули” назорати бучети давлатӣ дар байни олимони ҳуқуқи молиявӣ ақидаи ягона дида намешавад. То ба ҳол муҳаққиқон дар ин масъала ба хулосаи қатъӣ наомадаанд. Баъзеҳо чунин мешуморанд, ки мафҳуми намудҳо ва шаклҳои назорат муродифанд, баъзеи дигар онҳоро категорияҳои ивазшаванда меҳисобанд.

* Номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи маъмурӣ ва хизмати давлатии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

¹Рустамзода Д. Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы: монография // под. ред. Е. Ю. Грачевой. – М.: Проспект, 2021.

И.Г. Гараев дуруст қайд мекунад, ки "намудҳо ва шаклҳои назорати молиявӣ бояд муайян карда шаванд." Масалан, олими номбурда вобаста ба ҳадафҳо чунин намудҳои назоратро, ба монанди намудҳои пешакӣ, қорӣ ва минбаъдaro муайян мекунад.¹

Тавре, ки Н.А Саттарова дуруст қайд мекунад "назорати буҷетӣ як намуди назорати давлатии молиявӣ мебошад, ки дар соҳаи ҷаҳлияти буҷетӣ амалӣ карда мешавад, ки ба муайян кардани қонуният, эътимоднокӣ, самаранокии иқтисодии ҷаҳлияти иштирокчиёни танзими буҷетӣ ва раванди буҷетӣ равона карда шудааст."²

Ба назари мо, маънои возеҳи ин мафҳумҳоро Е. Ю. Грачёва додааст, ки мутобиқи он "назорати молиявӣ дар шаклҳои мухталиф амалӣ карда мешаванд, ки роҳҳои ифодаи мундариҷаи он, ташкили дохилоро дар назар доранд ва бо тағйир додани мундариҷа тағйир дода мешаванд."³

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ин мафҳумҳои "шакл" ва "намуд" муродифанд аммо фарқиятҳо низ вуҷуд доранд. Ҳамин тариқ, мо метавонем бо он ақида розӣ бошем, ки категорияҳои "шакл" ва "намуд" дар робита бо назорати буҷетӣ метавонанд ба ҷои ҳамдигар истифода шаванд.

Гуруҳбандии назорати молиявӣ дар қонунгузорӣ ва назарияи ҳуқуқи молиявӣ бо асосҳои гуногун фарқ карда мешавад. Масалан, вобаста ба вазъи субъектҳои назорати буҷет ба: давлатӣ, ғайридавлатӣ ва ҷамъиятӣ тасниф карда мешаванд.

Вобаста аз вақти гузаронидан назорати буҷетиро ба чунин ҳелҳо ҷудо мекунам: пешакӣ, қорӣ ва баъдӣ.

Назорати буҷетии пешакӣ пеш аз ба анҷом расонидани амалиётҳо барои ташкил, тақсим ва истифодаи маблағҳои муайяни фондҳо гузаронида мешавад. Он, аз ҷониби мақомоти қонунгузор (намояндагӣ) ҳангоми муҳокима ва тасдиқи лоиҳаҳои қонунҳо (қарорҳо) дар бораи буҷет ва дигар лоиҳаҳои қонунҳо (қарорҳо) оид ба масъалаҳои молиявӣ - буҷетӣ, ҳангоми қабули дархостҳо ва ғайра баргузор мешавад.

Назорати буҷетии қорӣ дар лаҳзаи иҷро намудани амалиётҳои молиявӣ амалӣ гардонида мешавад. Ин намуди назорати буҷетӣ дар рафти иҷро намудани уҳдадорихои буҷетӣ дар назди давлат, иҷро

¹Гараев И.Г. Правовое обеспечение государственного финансового контроля в современной России // Финансовое право.- 2008.- № 3.- С.114.

²Бюджетное право: учебник / А.Е. Абрамова, И.И. Кучеров, М.А. Моисеенко и др.:// под ред. Н.А. Саттаровой.- М.: Деловой двор, 2009.- С. 112 (муаллифи боби 9 – Н.А. Саттарова).

³Финансовое право: учебник для бакалавров / отв. ред.: Е.Ю. Грачева, Г.П. Толстопятенко.- М., 2009.- С. 49.

буҷет, сметаи хароҷоти муассисаҳои буҷетӣ бо мақсади ошкор намудани вайронкунии интизоми молиявӣ, санҷидани риояи меъёрҳои буҷетӣ, нишондодҳои муқарраршуда оид ба ташкил, тақсим ва истифодабарии маблағҳои пулии давлат гузаронида мешавад. Назорати буҷетии ҷорӣ ба ҳуҷҷатҳои ибтидоии баҳисобгирӣ ва ҳисоботи ғаврии муҳосибӣ таъҷиба менамояд ва имконияти сӯиистифодаро ҳангоми гирифтани ва харҷ намудани маблағҳои пулӣ пешгирӣ менамояд, инчунин, имкон медиҳад, ки камбудиву хатогиҳое, ки дар рафти назорати пешакӣ роҳ дода шудаанд ошкор карда шаванд.¹

Назорати буҷетии минбаъда пас аз ба итмом расонидани амалиёти ташаккул ё истифодаи захираҳои молиявӣ аз ҳисоби маблағҳои дахлдор сурат мегирад (масалан, иҷрои қисмҳои даромад ва хароҷоти буҷетҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, тасдиқи эълומияи андоз аз ҷониби мақомоти андоз). Дар ин раванди назорат мавқеи интизоми буҷетӣ аниқ карда, вайронкории он ошкор карда мешаванд, роҳҳои пешгирӣ ва ҷораҳои бартарарф кардани қонуншиканиҳо амалӣ карда мешавад. Назорати мазкур тибқи натиҷаҳои иҷрои буҷетҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҶТ) бо мақсади муайян кардани қонунияти иҷрои онҳо, эътимоднокии баҳисобгирии маблағҳо ва ҳисобот дар бораи онҳо амалӣ карда мешавад.

Назорати буҷетии минбаъда бо роҳи таҳлил ва санҷидани ҳуҷҷатҳои молиявӣ муҳосибӣ, аз ҷумла ҳисоботҳо гузаронида мешавад. Дар рафти он сабабҳои дур шудани натиҷаҳои нақшавӣ, пурра ва саривақт ворид шудани маблағҳои пешбиниқардаи буҷет, дурустӣ, қонунӣ ва мувофиқи мақсад будани хароҷотҳои қардашуда, истифодаи захираҳо, баланд бардоштани даромаднокӣ ошкор карда мешаванд. Таҷриба нишон медиҳад, ки назорати буҷетии минбаъда аз ҳама зиёд самаранок аст, ҷунки он имкон медиҳад, ки тамоми рафти амалиқардонии амалиёти молиявӣ аз банақшагирӣ то гузаронидани ва гирифтани натиҷаҳои ниҳой таҳлил қарда шаванд.

Вобаста аз субъектоне, ки назорати молиявиро амалӣ менамоянд, намудҳои зерин онро фарқ намудан мумкин аст: давлатӣ (умумидавлатӣ, дохилиидоравӣ), дохилиқоҷагӣ ва аудиторӣ.

Назорати давлатӣ (умумидавлатӣ, дохилиидоравӣ) аз тарафи мақомоти қонунгузори ҶТ (Маҷлиси Олии ҶТ), мақомоти ҳоқимияти иҷроияи давлатӣ (Ҳуқумати ҶТ) ва ҳамҷунин, мақомоти махсуси таъсисёфта амалӣ қарда мешавад.

Ба мақомоти махсуси таъсисёфта, ки назорати буҷети давлатиро амалӣ менамояд Палатаи ҳисоби ҶТ, Агентии назорати давлатии

¹ Абдуллоев Ф.Р., Холқуҷаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (комплексӣ таълимӣ-методӣ).- Душанбе, 2014.- С. 102.

молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи ҶТ ва дигар мақомотҳо дохил мешаванд.

Назорати буҷетии дохилихоҷагӣ дар корхонаҳо, ташкилотҳо ва муассисаҳо аз тарафи роҳбарон ва воҳидҳои сохтори онҳо (муҳосибот, хадамоти молиявӣ ва иқтисодӣ) амалӣ карда мешавад. Ба сифати объекти назорат фаъолияти истеҳсолӣ ва молиявии корхона, инчунин воҳидҳои сохтори он баромад менамоянд.

Назорати буҷетии аудиторӣ назорати мустақили ғайриидоравӣ буда, чун яке аз намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ доир ба гузаронидани аудит ва дигар хизматрасонии марбут ба он, ки аудитор инфироӣ ё ташкилоти аудиторӣ амалӣ менамояд, мебошад. Аудитори инфироӣ ва ташкилоти аудиторие, ки дорои иҷозатномаи мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба амалӣ намудани фаъолияти аудиторӣ дар ҳудуди ҶТ мебошанд, ҳуқуқи машғул шудан ба фаъолияти аудиториро доранд. Аудитор фаъолияти худро аз рӯи шартнома ва ё ба сифати аудитор дар ҳайати танҳо як ташкилоти аудиторӣ амалӣ менамояд.

Ҳадафи асосии аудит на фоида гирифтани, балки изҳори ақида дар бораи эътимоднокии ҳисоботи молиявии (баҳисобгирии) шахсони санҷидашаванда ва мувофиқати расмиёти баҳисобгирӣ бо қонунгузори ҶТ мебошад.

Аудиторҳо ва ташкилотҳои аудиторӣ, ки метавонанд дар ҳама гуна шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ таъсис дода шаванд, ба истиснои ҷамъияти саҳҳомии кушод, ҳуқуқ доранд фаъолияти аудиториро анҷом диҳанд.

Бояд тазаққур дод, ки дар ҶТ масъалаи марбут ба аудитор Қонуни ҶТ "Дар бораи фаъолияти аудиторӣ" аз 22 июли соли 2013 ба танзим медарорад. Дар моддаи 2 қонуни номбурда мафҳуми аудит оварда шудааст, ки мувофиқи он аудит – санҷише аст, ки дар асоси шартнома бо дархости фармоишгар аз тарафи аудитор инфироӣ ё ташкилоти аудиторӣ мутобиқи стандартҳои аудит, бо мақсади изҳор намудани ақидаи мустақил оид ба саҳеҳӣ ва мутобиқати ҳисоботи молиявӣ ва дигар иттилооти марбут ба ҳисоботи молиявӣ ба талаботи стандартҳои байналмилалӣ ё стандартҳои миллии ҳисобдорӣ гузаронида мешавад.¹

Аз рӯи натиҷаи аудити гузаронидашуда хулосаи аудиторӣ тартиб дода мешавад. Дар он рақам ва санаи гирифтани шаҳодатномаи таҳассусии аудиторӣ ба имзо расонида, бо муҳри ташкилоти аудиторӣ ва ё аудитор инфироӣ тасдиқ карда мешавад. Шакл ва мундариҷаи хулосаи аудиторӣ бояд ба талаботи стандартҳои миллии ё байналмилалӣ аудит мутобиқ бошад.

¹Қонуни ҶТ "Дар бораи фаъолияти аудиторӣ" аз 22 июли соли 2013, № 993. [Захираи электронӣ] // URL : <http://mmk.tj>.

Аудит дар навбати худ боз ба намудҳои алоҳида тақсим мешавад. Масалан, аудити беруна ва дохилӣ, аудити ҳатмӣ ва ташаббусӣ (ихтиёрӣ), аудити стратегӣ ва ғайра.

Аудити берунӣ - тафтиши мустақили ҳисоботи баҳисобгирии (молиявӣ) шахси ҳуқуқӣ барои изҳори ақида дар бораи эътимоднокии чунин ҳисобот мебошад, ки онро аудиторони инфиродӣ ва ташкилотҳои аудиторӣ анҷом медиҳанд.

Аудити дохилӣ - фаъолияти назорат дар доираи субъекти санҷидашуда аз ҷониби зерсохтораш - хадамоти аудити дохилӣ бо мақсади омӯзиш, арзёбӣ ва мониторинги ҳолат ва самаранокии низоми баҳисобгирӣ ва назорати дохилӣ мебошад.

Аудити ҳатмӣ ҳар сол дар ҳолатҳои муайяннамудаи қонун гузаронида мешавад.

Аудити ташаббусӣ (ихтиёрӣ) бо қарори худи субъекти хоҷагидор ва бо мақсади санҷиши фаъолияти молиявӣ хоҷагӣ гузаронида мешавад. Чун қоида, ташаббускорони он муассисони субъекти иқтисодӣ мебошанд. Қарор дар бораи гузаронидани аудити фаъолро нисбат ба соҳибкори инфиродӣ худи соҳибкор қабул мекунад. Вазифаҳо ва мундариҷаи аудити ташаббусӣ бо мувофиқаи тарафҳо муайян карда ва дар шартнома муқаррар карда мешаванд.

Аудити стратегӣ имкон медиҳад, ки натиҷаҳои расидан ба ҳадафҳои стратегӣ амният ва рушди стратегӣ арзёбӣ шаванд ва бояд дар доираи банақшагирии стратегӣ давлатӣ гузаронида шаванд. Аудити стратегӣ нави нави воситаи назорати буҷети давлатӣ мебошад, ки объекти асосии он арзёбии самаранокии рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва таъмини амнияти миллӣ мебошад. Нақша ва иҷрои барномаҳои стратегӣ метавонанд объекти он бошанд. Ин назорат, дар марҳилаҳои асосӣ ҳамчун пешакӣ, ҷорӣ ва минбаъда амалӣ карда мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки дар баробари намудҳои назорати буҷети давлатии дар боло номбаршуда тибқи моддаи 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» намудҳои фаъолияти назорати давлатии молиявиро, ба монанди фаъолияти санҷиши тафтишотӣ, таҳлилӣ, иттилоотӣ ва дигар намудҳои фаъолият пешбинӣ менамояд. Аммо бояд қайд кард, ки дар қонуни номбурда, намудҳои мушаххаси назорати давлатии молиявӣ нишон дода нашудааст. Ба ақидаи мо, норавшан будани баъзе ҷиҳатҳои ин масъала дар амалияи мақомоти назорати буҷети давлатӣ мушкилоти гуногунро ба миён оварданаш мумкин аст.

Барои таҳлили муқоисавӣ таҷрибаи баъзе давлатҳоро дида мебароем. Маълум аст, ки дар баъзе кишварҳои низоми романо-германӣ, алаҳусус дар Испания, чунин намудҳои назорати буҷетӣ, ба монанди назорати буҷетии маъмурӣ, назорати буҷетии судӣ, назорати буҷетии парлумонӣ мавҷуданд.

Таҷрибаи Федератсияи Россия (ФР) барои Тоҷикистон дар ин самт хело назаррас мебошад. Яке аз намудҳои назорати буҷетии Россия ин назорати ҷамъиятӣ мебошад, ки он мустақиман аз ҷониби шаҳрвандон, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва муассисаҳои давлатию ғайридавлатӣ амалӣ карда мешавад.

М.А. Лапин, А.В. Лапин пешниҳод мекунанд, ки таҳти мафҳуми назорати буҷетии ҷамъиятӣ “фаъолияти институтҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ва шаҳрвандони алоҳидаеро, ки бо меъёрҳои қонун оид ба назорати саривақтӣ ва дурустии банақшагирии молиявӣ, асоснокӣ ва пуррагии қабул ва ҳаракати молиявӣ, захираҳои моддӣ, дурустӣ ва самаранокии истифодаи онҳо тавассути муроҷиат ба мақомоти ваколатдори давлатӣ ё афкори ҷамъиятӣ танзим мешаванд, фаҳмида шавад.”¹

Бояд зикр кард, ки моҳи июли соли 2014 дар ФР Қонуни федералӣ «Дар бораи асоси назорати ҷамъиятӣ дар Федератсияи Россия» қабул карда шуд, ки он механизми ташкилию ҳуқуқии назорати ҷамъиятиро муқаррар намудааст, ки тавассути он шаҳрвандон метавонанд фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ҳокимияти маҳаллӣ, ташкилотҳои давлатӣ ва мунисипалиро мушоҳида кунанд, инчунин санадҳои аз ҷониби онҳо қабулшуда ва қарорҳоро тафтиш, таҳлил ва арзёбӣ намоянд.

Назорати ҷамъиятиро ҳам шаҳрвандони алоҳида ва ҳам коллективҳои меҳнатӣ амалӣ карда метавонанд. Ҳамчун яке аз намудҳои назорати буҷетӣ, назорати ҷамъиятӣ имкон медиҳад, ки табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ ба иттилоот дар бораи самаранокии истифода ва тақсимои захираҳои молиявии давлатӣ дастрасӣ дошта бошанд. Ғайр аз ин, мақомоти давлатӣ имконият доранд, ки ҷомеаро ба татбиқи ваколатҳои назорати қонунгузории худ ҷалб кунанд.

Дар охир, гуфтан ба маврид аст, ки назорати буҷетӣ ҳамчун яке аз намуди назорат - фаъолияти мақомоти ваколатдори ҳокимияти давлатӣ ва идоракунии давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ оид ба иҷрои қонунӣ, саривақтӣ, дурустӣ ва самаранокии ташаққул, тақсимот ва истифодаи маблағҳои буҷетҳои дахлдор мебошад.

Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ дигар намудҳои назорат мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Масалан, назорати андоз, назорати асъор, назорати гумрукӣ, назорати буҷетӣ дар соҳаи бонкӣ ва ғайра.

Назорати андоз - фаъолияти мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба назорат аз ҷониби андозсупорандагон, агентҳои андоз ва

¹Лапина М.А., Лапин А.В. Общественный финансовый контроль как показатель развития гражданского общества // Финансовое право.- 2012.- № 4.- С. 4.

супорандагони пардохтҳо аст, ки бо қонунҳои андоз ва тибқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекси андози ҚТ пешбинӣ шудааст.

Имрӯз назорати андоз дар низоми назорати давлатӣ нақши калидӣ дорад, он ба тафтиши риояи қонунгузории андоз ва пардохтҳо, дурустии ҳисобҳо, пуррагӣ ва саривақтии пардохти андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети давлатӣ равона карда шуда аст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ мафҳуми «назорати андоз» ба ду маъно, яъне васеъ ва маҳдуд тафсир карда мешавад. Ба маънои васеъ назорати андоз тамоми соҳаҳои фаъолияти мақомоти ваколатдорро дар бар мегирад: бақайдгирии давлатии андозсупорандагон, баҳисобгирии андоз, санҷишҳои андоз, инчунин самтҳои фаъолияти субъектҳои назоратшаванда вобаста ба пардохти андозҳо мебошад.¹

А.Ю. Ильин чунин мешуморад, ки ба маънои васеъ "назорати андоз - ин назорати давлатӣ аз ҷониби ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқии андоз дар ҳама марҳилаҳои раванди андоз - аз таъсиси андозҳо ва пардохтҳо то қатъ гардидани уҳдадориҳои андоз мебошад."²

Ба маънои маҳдуд назорати андоз танҳо ҳамчун гузаронидани санҷишҳои андоз, ки аз ҷониби мақомоти салоҳиятдор давлатӣ амалӣ карда мешавад ва барои қонунӣ ва мувофиқи мақсад будани амалиёт дар раванди ҷорӣ, супоридан ё ситонидани андозҳо ва пардохтҳо фаҳмида мешавад.

Назорати асъорӣ - маҷмӯи чораҳои меъёрӣ, маъмурӣ ва ташкилиест аст, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва ё мақомоти дигари бо қонун ваколатдоршуда бо мақсади таъмини риояи тартиби иҷрои амалиёти асъорӣ ва санҷиши онҳо анҷом дода мешаванд.

Дар ҚТ назорати асъорро Бонки миллии Тоҷикистон (БМТ) ва дигар мақомоти давлатӣ дар доираи ваколатҳои бо қонунгузорӣ барои онҳо муқарраргашта ва ҳамчунин, агентҳои назоратӣ амалӣ менамоянд. Агентҳои назорати асъор бонкҳои ваколатдор ва шахсони ваколатдоре мебошанд, ки мувофиқи талаботи қонунгузорӣ иҷозатнома гирифта, ваколоти назорати риояи талаботи қонунгузорию оид ба танзими асъор ва назорати асъор амалӣ менамоянд.

Назорати гумрукӣ маҷмӯи тадбирҳои аст, ки мақомоти гумрук бо мақсади таъмини риояи қонунгузории гумрукии ҚТ амалӣ менамоянд. Ҳамаи мол ва воситаҳои нақлиёте, ки аз сарҳади гумрукии кишвар

¹ Рустамзода Д. Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы : монография // под. ред. Е. Ю. Грачевой. — М.: Проспект, 2021. — С. 86.

² Административная юрисдикция налоговых органов: учебник // под ред. М. А. Лапиной. М.: ВГНА Минфина России, 2012. - С. 186.

интиқол дода мешаванд, тибқи талаботҳои пешбининамудаи қонунгузори гумрукӣ мавриди барасмиятдарорӣ ва назорати гумрукӣ қарор дода мешаванд.

Назорати буҷетӣ дар соҳаи бонкӣ. БМТ, ҳамчун як мақоми танзим ва назорати бонкӣ дар ҚТ, риояи қонунгузори бонкӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи бонкӣ ва стандартҳои ҳатмии аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ ва гуруҳҳои бонкӣ назоратшавандаро назорат мекунад. Ҳадафи танзим ва назорати бонкӣ нигоҳ доштани устувории низоми бонкӣ, низоми пардохт, инчунин Ҳимояи манфиатҳои пасандоздорон, қарздеҳон ва дорандагони суратҳисобҳои сармоягузорӣ мебошад.

БМТ танзим ва назорати фаъолияти ташкилотҳои қарзии молиявӣ ва ташкилотҳои ғайриқарзии молиявиро мутобиқи қонунҳои ҚТ, ки фаъолияти онҳоро танзим менамоянд, анҷом медиҳад.

Усулҳои назорати буҷети давлатӣ. Усули назорати буҷети давлатӣ ҳамчун маҷмӯи тарзу воситаҳои таъсиррасони ба меъёрҳои ҳуқуқи молиявӣ фаҳмида мешавад. Ба гуфтаи С.В. Косолапова усули назорати буҷети давлатӣ – тарзу воситаҳои татбиқи он мебошад.¹ А.Б. Пронин усулҳоро ҳамчун роҳҳои татбиқи чунин амалиётҳои назоратӣ, аз қабиле аудит, тафтиш, санҷиш, таҳлил ва ғайра муайян мекунад.²

Чи тавре ки қайд намудем, қонунгузори Тоҷикистон, яъне Қонуни ҚТ "Дар бораи назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон" намудҳо ва усулҳои назорати буҷети давлатиро мушаххас накардааст. Ба андешаи мо таҳти мафҳуми "усули назорати буҷети давлатӣ" маҷмӯи тарзу воситаҳои амалӣ намудани назорат ва аудит, ки аз ҷониби иштирокчиёни раванди буҷетӣ, ки дар ҳаракати маблағҳои буҷети давлатӣ ва маҳаллӣ иштирок мекунанд, фаҳмида мешавад.

Бояд қайд кард, ки номгуӣ машаххаси усулҳо дар қонунгузори кишвар вучуд надорад, ки ин дар амал боиси нодуруст дарк намудани истифодаи онҳо мегардад. Қонуни ҚТ "Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон" калимаҳои "тафтиш" ва "мониторинг" - ро истифода мебарад, аммо мазмуни онҳо пешбинӣ намешавад.

Ҳамин тавр, ба ақидаи мо усулҳои назорати буҷети давлатӣ инҳоянд: мушоҳида, санҷиш (вазъи ҳуҷҷатгузорӣ, баҳисобгирӣ ва ҳисобот), муоина, таҳлил (лоиҳаи нақшаҳои молиявӣ, ҳисоботҳо),

¹Косолапов С.В. Контрольно-ревизионная деятельность Счетной палаты Российской Федерации // Финансовое право. -2007.- № 5.- С.7.

²Пронин А.Б. Финансово-правовое регулирования бюджетного контроля в субъектах Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук.- М., 2015.- С. 78.

ревизия (тафтиш), аудит, экспертизаи молиявӣ-иқтисодӣ (ҳуччатгузорӣ, ҳолати баҳисобгирӣ ва ҳисобот).

Усули мушоҳида барои шиносӣ бо вазъи фаъолияти молиявии ташкилоти санчидашуда равона шудааст. Имкониятҳои тадқиқоти ҷанбаҳои алоҳидаи фаъолияти молиявӣ бо истифода аз усулҳои ба монанди саволномаҳо ва пурсишҳо амалӣ карда мешаванд. Бо ёрии ин усул самти фаъолияти молиявии корхона ва ташкилот, муайян карда мешавад.

Усули санчиш (вазъи ҳуччатгузорӣ, баҳисобгирӣ ва ҳисобот) дар тамоми мақомоти давлатӣ, ташкилотҳо, муассисаҳо, корхонаҳои давлатӣ бо мақсади истифодаи самараноки маблағҳо, амволи давлатӣ, ошкор кардани вайронкуниҳои интизоми бучетӣ ва баргараф намудани оқибатҳои онҳо гузаронида мешавад.

Усули муоина доираи васеи нишондиҳандаҳои молиявӣ-иқтисодии фаъолияти объекто дар бар гирифта, барои муайян намудани ҳолати молиявӣ, устувории молиявӣ ва пешомади имконпазири инкишофи ташкилоти корхонаҳо гузаронида мешавад.

Усули таҳлил тавассути усулҳои гуногуни таҳлилӣ барои муайян кардани вайронкунии интизоми молиявӣ равона карда шудааст. Таҳлил ҳамчун усули назорати бучетӣ омӯзиши муфассали ҳисоботи молиявӣ-муҳосибии давравӣ ё солоноро бо мақсади баҳои умумии натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ, бозоргирӣ, таъмин будан бо маблағи пулии худӣ, самаранокии истифодаи онро дар назар дорад.

Ревизия (тафтиш) усули асосии назорати давлатии молиявӣ, муоинаи аз ҳама чуқур ва пурра фарогирандаи фаъолияти молиявӣю хоҷагидорӣ ташкилот мебошад, ки бо мақсади санчиши қонунӣ, дурустӣ ва мақсаднокии фаъолияти молиявӣю хоҷагидорӣ анҷом дода мешавад. Ревизия низоми амалҳои хатмии назоратиро оид ба тафтиши ҳуччатӣ ва воқеии қонунӣ ва асоснокии амалиётҳои амҷомдодашудаи хоҷагӣ ва молиявии ташкилоти ревизияшаванда, дурустии инъикоси онҳо дар баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳии муҳосибӣ, инчунин, қонунӣ будани амали роҳбар, сармуҳосиб (муҳосиб) ва дигар шахсоне, ки ба онҳо мувофиқи қонунгузорӣ масъулият барои амалӣ намудани амалиёт гузошта шудааст, ифода меёбад.

Усули аудит ҳамчун усули асосии назорати давлатии молиявӣ бо мақсади муайян кардани қонунияти интизоми молиявӣ дар объекти муайян гузаронида мешавад. Дар муқоиса бо дигар усулҳои назорати бучетӣ аудит дорои як қатор афзалиятҳо мебошад, ба монанди риоя намудани сирри аудиторӣ, имконияти ихтиёронан гузаронидан, додани ҳуқуқҳои ташкилот барои пешниҳод намудани манфиатҳои худ дар баҳсҳои андоз ба ширкати аудиторӣ ва ғайра.

Дар асоси таҳлили илмӣ мавзӯи баррасишаванда хулоса баровардан лозим аст, ки то ҳол дар қонунгузори кишвар, алалхусус Қонуни ҚТ "Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон"

мафҳум ва номгӯи машаххаси усулҳо ва намудҳои назорати буҷети давлатӣ вучуд надорад, ки ин дар амалия боиси нодуруст дарк намудани истифодаи онҳо мегардад.

Ҳамин тавр, ба ақидаи мо хуб мешуд, ки таҳти мафҳуми “усули назорати буҷети давлатӣ” маҷмӯи тарзу воситаҳои амалӣ намудани назорат ва аудит, ки аз ҷониби иштирокчиёни раванди буҷетӣ, ки дар ҳаракати маблағҳои буҷети давлатӣ ва маҳаллӣ иштирок мекунанд, фаҳмида шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ аст, ки номгӯи онҳо, минбаъд дар Қонуни ҶТ “Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” муқаррар карда шавад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев Ф.Р., Холхучаев З.И. Ҳуқуқи молиявӣ (комплексӣ таълимӣ-методӣ).- Душанбе, 2014. - 384 с.
2. Административная юрисдикция налоговых органов: учебник / под ред. М. А. Лапиной.- М.: ВГНА Минфина России, 2012.
3. Бюджетное право: учебник / А.Е. Абрамова, И.И. Кучеров, М.А. Моисеенко и др.; /под ред. Н.А. Саттаровой.- М.: Деловой двор, 2009.
4. Гараев И.Г. Правовое обеспечение государственного финансового контроля в современной России // Финансовое право. - 2008.- № 3.
5. Грачева Е. Ю., Соколова Э.Д. *Финансовое право: учебник для средних специальных учебных заведений.* - М.: Норма; Инфра-М., 2013.- 352 с.
6. Косолапов С.В. Контрольно-ревизионная деятельность Счетной палаты Российской Федерации // Финансовое право.- 2007.- № 5. - С.3 - 12.
7. Лапина М.А., Лапин А.В. Общественный финансовый контроль как показатель развития гражданского общества // Финансовое право. - 2012.- № 4.- С. 4 – 9.
8. Пронин А.Б. Финансово-правовое регулирования бюджетного контроля в субъектах Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук.- М., 2015.
9. Рустамзода Д. Ю. Государственный финансовый контроль в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан: организационно-правовые основы: монография // под. ред. Е. Ю. Грачевой. — М.: Проспект, 2021.
10. Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: Қисми умумӣ: Воситаи таълимӣ. -Душанбе, 2021. - 208 с.
11. Рустамзода Д.Ю. Бюджетное право Республики Таджикистан: схемы с комментариями: учебное пособие.- Душанбе, 2020.- 207 с.
12. Финансовое право: учебник для бакалавров // отв. ред.: Е.Ю. Грачева, Г.П. Толстопятенко.- М., 2009.

Рустамзода Ҷ. Ю.

Фишурда

Муаммоҳои муайян кардани намудҳо ва усулҳои назорати буҷети давлатӣ: танзими молиявӣ – ҳуқуқӣ

Назорати буҷети давлатӣ яке аз самтҳои асосии татбиқи функсияи назорати давлат дар ҷараёни амалӣ намудани назорат аз болои қонунӣ, саривақтӣ, дуруст ва самаранокии ташаққул, тақсим ва истифодаи маблағҳои буҷети давлатӣ ва дигар захираҳои молиявии давлатӣ мебошад. Муайян кардани намудҳо ва усулҳои назорати буҷети давлатӣ яке аз масъалаҳои баҳсталаб дар илми ҳуқуқи молиявӣ ба ҳисоб меравад. Ин масъаларо муаллиф ба асосҳои гуногунии меъёрҳо ва номуайянии мавқеи қонунгузор дар ҳалли ин муаммоҳо шарҳ медиҳад. Дар охир, муаллиф мафҳуми намуди назорати буҷети давлатӣ ва номгуӣ онҳо, ҳамзамон усули назорати буҷети давлатиро бодарназардошти такмили минбаъдаи Қонуни ҶТ "Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон" пешниҳод менамояд.

Рустамзода Дж. Ю.

Аннотация

Проблемы определения видов и методов государственного бюджетного контроля: финансово-правовое регулирование

Контроль за исполнением государственного бюджета является одним из основных направлений в реализации функции государственного контроля в процессе осуществления контроля за законностью, своевременностью, правильностью и эффективностью формирования, распределения и использования средств государственного бюджета и других государственных финансовых ресурсов. Определение видов и методов контроля за государственным бюджетом является одним из наиболее дискуссионных вопросов в науке финансового права. Автор объясняет данный вопрос исходя из многообразия норм и неопределенности законодательной позиции в решении данных вопросов. В итоге автор, предлагает понятие контроля за государственным бюджетом и их перечень, а также способ контроля за государственным бюджетом с учетом дальнейшего совершенствования Закона РТ «О государственных финансах Республики Таджикистан».

The summary

**Problems of determining the types and methods of state budget control:
financial and legal regulation**

Control over the execution of the state budget is one of the main directions in the implementation of the function of state control in the process of exercising control over the legality, timeliness, correctness and efficiency of the formation, distribution and use of state budget funds and other state financial resources. Determining the types and methods of control over the state budget is one of the most controversial issues in the science of financial law. The author explains this issue based on the variety of norms and the uncertainty of the legislative position in resolving these issues. As a result, the author proposes the concept of control over the state budget and their list, as well as a way to control the state budget, taking into account the further improvement of the Law of the Republic of Tajikistan "On Public Finance of the Republic of Tajikistan".

Умедов К.М.*

**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ
БЕЗОПАСНОСТИ ЛИЧНОСТИ, ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА:
НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Калидвожаҳо: Конститутсия, Ҷумҳурии Тоҷикистон, амният, сиёсати ҳуқуқӣ, доктринаи ҳарбӣ, низом, соҳаи ҳуқуқ, соҳа, ҳокимияти иҷроия, ҳокимияти қонунгузор, қонунгузориҳои миллӣ, ҳуқуқ, ташкилотҳои байналмилалӣ, тандурустӣ, сарватҳои зеризаминӣ, замин, принсипҳо, меъёр, амнияти миллӣ, амнияти энергетикӣ, амнияти озуқаворӣ, амнияти ҳарбӣ, амнияти экологӣ, бехатарии нақлиёти автомобилӣ, амнияти сейсмикӣ, концепсия, стратегия, низомсозӣ, инкорпорасия, кодекси қонунҳо, санади меъёрии ҳуқуқӣ, ҳуқуқҷодкунӣ, қонунҷодкунӣ, қонунгузорӣ, шахсият, ҷомеа, давлат, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, усулҳо, тактика.

Ключевые слова: Конституция, Республика Таджикистан, безопасность, правовая политика, военная доктрина, система, отрасль права, сфера, исполнительная власть, законодательная власть, национальное право, закон,

*Старший преподаватель кафедры Государственно – правовых дисциплин юридического факультета МОУ «Российско – Таджикский (Славянский) университет».

международные организации, здравоохранения, недра, земля, принципы, норма, национальная безопасность, энергетическая безопасность, продовольственная безопасность, военная безопасность, экологическая безопасность, безопасность автомобильного транспорта, сейсмическая безопасность, концепция, стратегия, систематизация, инкорпорация, свод законов, нормативный правовой акт, правотворчества, законотворчество, законодательство, личность, общество, государство, международные правовые нормы, методы, тактика.

Keywords: Constitution, Republic of Tajikistan, security, legal policy, military doctrine, system, branch of law, sphere, executive power, legislative power, national law, law, international organizations, healthcare, subsoil, land, principles, norm, national security, energy security, food security, military security, environmental security, road transport security, seismic security, concept, strategy, systematization, incorporation, code of laws, normative legal act, law-making, lawmaking, legislation, personality, society, state, international legal norms, methods, tactics .

Современная наука уделяет немало внимания проблемам безопасности человечества, государств, людей и их объединений. Категория «безопасность» достаточно объемное по содержанию и сложное по структуре. Сегодня безопасность сопоставляют не только с государством, обществом или отдельным человеком но, также с иными социальными институтами общества. Например, в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан (РТ) на период до 2030 года предусматривается пути и средства достижения энергетической безопасности и продовольственной безопасности.¹ В законодательстве РТ предусматриваются и иные виды безопасности, например такие как, военная безопасность, экологическая безопасность, безопасности автомобильного транспорта, сейсмическая безопасность.

Наиболее распространенным стал подход, согласно которому под безопасностью понимается «состояние защищенности общества и его составляющих от внутренних и внешних угроз, являющееся свойством социальной системы».²

Проанализируем понятие «безопасности» предусмотренной в Закон РТ «О безопасности»: национальная безопасность – это состояние защищенности жизненно важных интересов страны от реальных, потенциальных внутренних и внешних угроз (ст. 1).

¹ Национальная стратегия развития РТ на период до 2030 г. Утверждено постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли РТ от 1 декабря 2016 г., №636.

² Холов Х.К. Особенности национальной безопасности Республики Таджикистан в контексте вызовов и угроз современности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени.- Душанбе.- 2011.- С. 10.

Безопасность – это определенное экономическое, политическое, экологическое, транспортное, военное, политическое, правовое состояние выражающаяся в защищенности этих отраслей от внешних внутренних угрожающих факторов, которые могут повлиять на состояние вышеназванных отраслей жизни деятельности общества, личности и государства и создать условия уязвимости данных отраслей.

Автор по итогам анализа статьи 1 вышеназванного закона делает вывод о том, что категория «национальная безопасность» шире понятий «энергетическая безопасность», «продовольственная безопасность», «военная безопасность», «экологическая безопасность», «безопасность автомобильного транспорта», «сейсмическая безопасность» и т.д.

Закон РТ «О безопасности» условно после Конституции РТ можно признать основным законом (родовым) в сфере безопасности. Другие законы (видовые) о безопасности берут свое начало с родового закона, что предполагает юридическая логика интерпретации правовых норм и законотворческая логика.

Процесс формирования законодательства о безопасности происходит как на уровне законотворчества, так и на уровне подзаконного правотворчества и международного правотворчества.

Безопасность нельзя свести только к одной отрасли права. Вопросы безопасности касаются различных отраслей общественной и государственной деятельности, и непосредственно затрагивает интересы конкретного человека и гражданина. Это обозначает, что формирования законодательства в сфере безопасности осуществляется,

во-первых, специалистами различных областей;

во-вторых, государственными органами различных уровней и различными ветвями власти (законодательной и исполнительной);

в-третьих, законодательство о безопасности формируется как, законотворчеством так, и правотворчеством.

Правотворчество имеет такие виды, как народное правотворчество, законотворчество, международное правотворчество, подзаконное правотворчество, правотворчество местных органов.¹ Законотворчество – существует как система, которая состоит из субъектов и участников, этапов, стадий, операций, законотворческого процесса.²

С помощью законотворчества и подзаконного правотворчества, а также принятие государством международных норм создается законодатель-

¹ Умедов К.М. Технология правотворчества как особый вид технологии нормотворчества. /Труды института бизнес-коммуникаций. Т. 9. / Минобрнауки РФ; ФГБУ ВО «С.- Петерб. гос. ун-т промышленных технологий и дизайна» // под. общ. ред. М. Э. Вильчинской-Бутенко. – СПб.: СПбГУПТД, 2021.- С. 141.

²Магомедова Е.А. Правовые основы законотворческой деятельности в Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.ю.н.- М., 2007.

ство. Законодательство состоит из совокупности нормативных правовых актов и международных правовых норм.

Законодательство о безопасности можно условно разделить на общее и специализированное. К общему законодательству о безопасности можно отнести нормативные правовые акты иных отраслей права но, опосредованно затрагивающих вопросы безопасности. К специализированному законодательству относятся нормативные правовые акты, прямо посвященные вопросам безопасности различных сфер деятельности общества, государства, человека и граждан, определяющие круг компетентных субъектов их права и обязанности, задачи и функции государственных органов и должностных лиц.

Правовые основы обеспечения безопасности составляют Конституция РТ, отраслевые законы и другие нормативные акты РТ, регулирующие отношения в области безопасности; нормативные акты органов государственной власти и управления Горно-Бадахшанской автономной области, областей, принятые в пределах их компетенции в данной сфере; международные договоры и соглашения, заключенные или признанные РТ.¹

Выводы:

1. Законодательство РТ в сфере безопасности состоит из различных нормативно правовых актов разработанных, как с помощью законотворчества, правотворчества подзаконных актов и международного правотворчества;

2. Категория «национальная безопасность» шире понятий «энергетическая безопасность», «продовольственная безопасность», «военная безопасность», «экологическая безопасность», «безопасность автомобильного транспорта», «сейсмическая безопасность»;

3. В переходной период Таджикистана хоть и достигнуты определенные результаты в вопросе формирования законодательства о безопасности, остаются ряд вопросов, которые необходимо решить. По нашему мнению, необходимо сформировать институты «безопасности здравоохранения», «безопасности фавны и флоры», «безопасности земли и её недр».

Результат: необходимо провести систематизацию в форме инкорпорации законодательства РТ о безопасности и создать Свод законов о безопасности. Такое мероприятие позволит выявить коллизии, пробелы, дублирования, неопределенности и другие юридические недочеты в законодательстве о безопасности. Инкорпорация позволит субъектам право применения оперативно найти необходимые правовые нормы и своевременно их применить.

¹ Закон РТ «О безопасности» от 28 декабря 1993 года, № 918. // АМО РТ, № 3, 1994 г. Ст. 6.

Литература:

1. Национальная стратегия развития РТ на период до 2030 г. Утверждено постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 г., №636. [Электронный ресурс] URL: https://medt.tj/documents/main/strategic_national_programm/strategic_national_prog_ru.pdf (Дата обращения: 05.12.2021г.).
2. Военная доктрина РТ. Утверждена постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли РТ от 3 октября 2005 г. №103. [Электронный ресурс] URL: <https://www.jscsto.org/upload/iblock/c78/c78e630e878ca111dc6e517ef60b193c.pdf> (Дата обращения: 15.12.2021г.).
3. Мартиросян Т.А. К вопросу о содержании понятия «безопасность» // Стратегия гражданской защиты: проблемы и исследования./ Изд.-во Центр стратегических исследований гражданской защиты Министерства РФ по делам гражданской обороны, чрезвычайным ситуациям и ликвидации последствий стихийных бедствий (государственное учреждение).- 2013, №1, том 3. – С. 359 – 362.
4. Магомедова Е.А. Правовые основы законотворческой деятельности в Российской Федерации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.ю.н.-М. 2007. [Электронный ресурс] URL: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01003319880.pdf (Дата обращения: 10.12.2021г.).
5. Умедов К.М. Технология правотворчества как особый вид технологии нормотворчества. // Труды института бизнес-коммуникаций. Т. 9. / Минобрнауки РФ; ФГБУ ВО «С.- Петерб. гос. Ун-т промышленных технологий и дизайна» // под общ. ред. М. Э. Вильчинской-Бутенко. – СПб.: СПбГУПТД, 2021.- С. 138 – 142.
6. Холов Х.К. Особенности национальной безопасности Республики Таджикистан в контексте вызовов и угроз современности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени.- Душанбе, 2011, 22с.

Умедов К.М.

Фишурда

Проблемаҳои ташаккули қонунгузорӣ дар соҳаи амнияти шахс, ҷомеа ва давлат: дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар ин мақола мо масъалаҳои ташаккули қонунгузорӣ дар соҳаи амнияти шахс, ҷомеа ва давлатро баррасӣ намудем. Дар ҷаҳони муосир масъалаҳои амният рӯз то рӯз аҳамияти бештар пайдо мекунамд, барои амнияти дастаҷамъӣ созмонҳои гуногуни байналмилалӣ таъсис меёбанд, ки ин ба ҳолатҳои гуногун вобаста аст. Дар соҳаи амнияти ҳарбӣ, ин пеш аз ҳама ба терроризм ва экстремизм марбут аст. Хусусияти мавзӯи интиҳобшуда аз инҳо иборат аст: а) қонунгузорӣ ин соҳаи ҷамъиятӣ, мураккаб ва яке аз вазифаҳои доимии давлат буда, бо ёрии он ҳукуку озодиҳои инсон ва шахрванд ба вучуд оварда, ҳифз ва амалӣ карда мешаванд; б) дар давлати ҳуқуқбунёд, инсон (шахсият) ва ҳуқуқӣ ӯ арзиши олий буда, ҳифзи онҳо вазифаи асосии давлат мебошад; в) институт ҳуқуқӣ, ки ба амнияти шахс,

чамъият ва давлат бахшида шудаанд, тақрибан дар ҳамаи соҳаҳои ҳуқуқ мавҷуд буда, ба як соҳаи мушаххаси ҳуқуқ мансуб нестанд. Муаллиф аз чунин усулҳо истифода мекунад: сохторӣ, мантиқӣ, муоисавии ҳуқуқӣ, таҳлилий, формалӣ ҳуқуқӣ. Натиҷаҳо ва хулосаҳо: а) қонунгузориҳои ҚТ дар соҳаи амният аз санадҳои мухталифи меъёрии ҳуқуқӣ иборат аст, ки ҳам бо ёрии қонунэҷодкунӣ, ва чи бо ёрии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва санадҳои ҳуқуқӣ байналмилалӣ таҳия мешаванд; б) категорияи «амнияти миллӣ» нисбат ба мафҳумҳои «амнияти энергетикӣ», «амнияти озуқаворӣ», «амнияти ҳарбӣ», «амнияти экологӣ», «амнияти нақлиёти автомобилӣ», «амнияти сейсмикӣ» васеътар аст. Дар натиҷа муаллиф пешниҳод менамояд, ки систематизатсияи дар шакли инкорпоратсияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи амният ҚТ гузаронида шуда, маҷмӯи қонунҳо таҳия карда шавад.

Умедов К.М.

Аннотация

Проблемы формирования законодательства в сфере безопасности личности, общества и государства: на примере Республики Таджикистан

В данной работе рассмотрим вопросы формирования законодательства в области в сфере безопасности личности, общества и государства. В современном мире вопросы безопасности приобретают повышенную актуальность, создаются различного рода международные организации для коллективной безопасности, это связано с различными обстоятельствами. В сфере военной безопасности, прежде всего это связано с терроризмом и экстремизмом. Актуальность выбранной тематики обусловлено: а) законотворческая деятельность является публичной, сложной и одной из постоянных функций государства, с помощью, которой создаются, охраняются, и реализуется права и свободы человека и гражданина; б) в правовом государстве человек (личность) и его права имеют высшую ценность, а их защита является основной обязанностью государства; в) правовые институты, посвященные безопасности личности, общества и государства присутствуют практически во всех отраслях права и не относятся к конкретной отрасли права. Автор использует такие методы как: структурный, логический, сравнительно-правовой, аналитический, формально-юридический методы. Результаты и выводы: а) законодательство РТ в сфере безопасности состоит из различных нормативно правовых актов разработанных, как с помощью законотворчества, так и с помощью правотворчества подзаконных актов и международного правотворчества; б) категория «национальная безопасность» шире понятий «энергетическая безопасность», «продовольственная безопасность», «военная безопасность», «экологическая безопасность», «безопасность автомобильного транспорта», «сейсмическая безопасность». Автор предлагает провести систематизацию в форме инкорпорации нормативных правовых актов в сфере безопасности и создать свод законов по безопасности РТ.

The summary

Problems of the formation of legislation in the field of security of the individual, society and the state: on the example of the Republic of Tajikistan

In this paper, we will consider the issues of the formation of legislation in the field of security of the individual, society and the state. In the modern world, security issues are becoming increasingly relevant, various kinds of international organizations are being created for collective security, this is due to various circumstances. In the field of military security, this is primarily related to terrorism and extremism. The relevance of the chosen topic is due to: a) lawmaking is a public, complex and one of the permanent functions of the state, with the help of which the rights and freedoms of man and citizen are created, protected, and implemented; b) in a legal state, a person (personality) and his rights are of the highest value, and their protection is the main duty of the state; c) legal institutions dedicated to the security of the individual, society and the state are present in almost all branches of law and do not belong to a specific branch of law. The author uses such methods as: structural, logical, comparative legal, analytical, formal legal methods. Results and Conclusions. Conclusions: a) the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of security consists of various normative legal acts developed both with the help of lawmaking and with the help of lawmaking by-laws and international lawmaking; b) the category of "national security" is broader than the concepts of "energy security", "food security", "military security", "environmental security", "road transport security", "seismic security". As a result, the author proposes to systematize in the form of incorporation of normative legal acts in the field of security and create a code of laws on security of the Republic of Tajikistan.

**V. ҚОИДАҶО БАРОИ МУАЛЛИФОН
V. ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**

Порядок рецензирования статей, предоставляемых в научно-информационный журнал «Правовая жизнь»

1. В журнале «Правовая жизнь» печатаются статьи, являющиеся результатом научных исследований по юридическим наукам.

2. Статьи принимаются к печати по рекомендации одного из членов редколлегии в соответствии с настоящими правилами.

3. Объем статьи не должен превышать одного п. л. (до 16 страниц) компьютерного текста, включая в этом объеме рисунки, таблицы, графики, текст аннотации и ключевые слова. Объем аннотации – не более 0,5 страницы. Три рисунка считаются за одну страницу.

4. К статье прилагаются направление от организаций (для внешних авторов), рецензия соответствующего отдела, аннотации и ключевые слова (на таджикском, русском и английском языках) в двух экземплярах, с указанием названия статьи, инициалов и фамилии автора (авторов).

5. Статьи принимаются по одному экземпляру в текстовом и электронном вариантах. Статья должна быть напечатана на компьютере с одной стороны листа через 1,5 (полуторный) интервал. Слева от текста следует оставлять поля (4 см.). Страницы должны быть пронумерованы.

6. В конце статьи после текста и аннотации дается список использованной литературы, слева указываются название учреждения, представляющего статью, сведения об авторе (авторов), а также телефон и подпись.

7. При оформлении списка использованной литературы следует указать:

а) для книг – фамилию и инициалы автора (авторов), полное название, место издания, издательство, год издания, номер тома, страницу;

б) для журнальных статей и сборников – фамилию и инициалы автора (авторов), название статьи, название журнала или сборника, год издания, номер и страницу (для сборника). При повторной ссылке на литературу допустимы общепринятые сокращения.

8. К имеющимся в тексте таблицам необходимо отпечатать дубликаты и приложить к статье с указанием страницы, к которой таблица относится.

9. В случае возвращения статьи автору (авторам) для существенных исправлений или для ее окончательного редактирования автор должен внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи.

10. Редакция оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения рукописей.

11. Плата за опубликование рукописей аспирантов не взимается.

12. Статьи, не соответствующие настоящим правилам, не принимаются.

13. Статьи, поступающие в редакцию, проходят предварительную экспертизу (проводится членами редколлегии – специалистами по соответствующей отрасли науки) и принимаются в установленном порядке. Требования к оформлению оригинала статей приводятся в «Правилах для авторов», публикуемых в каждом номере журнала. Если рукопись принята, то редакция сообщает автору замечания по содержанию и оформлению статьи, которые необходимо устранить до передачи текста на рецензирование. Затем статьи рецензируются в обязательном порядке членами редколлегии журнала или экспертами соответствующей специальности (кандидатами и докторами наук).

14. Рецензия должна содержать обоснованное перечисление качеств статьи, в том числе научную новизну проблемы, ее актуальность, фактологическую и историческую ценность, точность цитирования, стиль изложения, использование современных источников, а также мотивированное перечисление ее недостатков. В заключение дается общая оценка статьи и рекомендации для редколлегии – опубликовать статью, опубликовать ее после доработки, направить на дополнительную рецензию специалисту по определенной тематике или отклонить. Объем рецензии – не менее одной страницы текста.

15. Статья, принятая к публикации, но нуждающаяся в доработке, направляется авторам с замечаниями рецензента и редактора. Авторы должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи. После доработки статья повторно рецензируется, и редколлегия принимает решение о ее публикации.

16. Статья считается принятой к публикации при наличии положительной рецензии и в случае ее поддержки членами редколлегии. Порядок и очередность публикации статьи определяется в зависимости от даты поступления ее окончательного варианта. Рецензирование рукописи осуществляется конфиденциально. Разглашение конфиденциальных деталей рецензирования рукописи нарушает права автора. Рецензентам не разрешается снимать копии статей для своих нужд. Рецензенты, а также члены редколлегии не имеют права использовать в собственных интересах информацию, содержащуюся в рукописи, до ее опубликования.

17. Авторы передают редакции исключительное право на использование произведения следующими способами: воспроизведение статьи; распространение экземпляров статьи любыми способами.

18. Редакция журнала направляет авторам представленных материалов копии рецензий с положительным заключением, замечаниями и необходимостью доработать статью или мотивированный отказ.

19. Рецензии хранятся в редакции журнала в течение 5-ти лет.

20. Редакция журнала направляет копии рецензий в Министерство образования и науки Российской Федерации при поступлении в редакцию издания соответствующего запроса.

**ҲАЁТИ ҲУҚУҚӢ
ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ
№ 4 (36)
2021**

**Главный редактор: Ш. К. Гаюров
Зам. главного редактора: Б. А. Сафарзода
Отв. секретарь: А. М. Диноршоҳ**

Сдано в набор 20. 05. 2022 г. Подписано в печать 15. 06. 2022 г.
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная. Усл. п. л. 10,5.
Заказ № 29. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии ТНУ
г. Душанбе, Буни Хисорак, здание 14.